

శ్రీ

ఆంధ్ర - రత్నావళీనాటిక

[శ్రీహర్షరచితమునకు ఆంధ్రమున అనువాదము]

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి

ప్రణీతము.

శ్రీ ధరణికోట వెంకటసుబ్బయ్య ఎం. ఏ., బి. ఇడి., గారును
ఉభయభాషాప్రవీణ సుంగుభొట్ల నారాయణశర్మగారును
రచియించిన 'ప్రభా'—'పరిష్కారముల' తో
సంగ్రథితము.

తృతీయముద్రణము.

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి అండ్ బ్రదర్స్.
4. మల్లికేశ్వరగుడిసందు, మన్నడి.
జి. టి. మదరాసు.

ముద్రాపకులు:
చంద్రికాప్రెస్సు, చాకలపేట,
మదరాసు.

విజ్ఞప్తి.

కడచినవత్సరము జూలై మొదలు ఆముక్తమాల్యదకు తత్పూర్వలిఖితావశిష్టమైన టీకను వ్రాయుచుంటిని. అది నవంబరులో సమాప్తిం జెందినది. అందులకైన పరిక్లేశము వలన అనారోగ్యము పైకొనినది. తత్సహాయోపాయముగా డిసెంబరు జనవరినెలలలో రత్నావళీవిక్రమోర్వశీయములను ఆంధ్రీకరించితిని.

ఆవృత్తాంతమును—పూర్వము మదీయమాళవికకు ముద్రణవ్యయము నొసంగిన వారు కావ్యనాటకాదివాఙ్మయరసజ్ఞశిఖామణులు విడవలూరుగ్రామవాస్తవ్యులు పంటకులవతంసులు సదాచారధురంధరులు

నెల్లూరిలో నిధిపతులు

శ్రీయుత - దొడ్ల రామిరెడ్డిగారు

విని, అత్యంతప్రీత్యుత్సాహములతో ఏతత్ప్రచురణంగూర్చి తమయభినందనముం దెలుపుచు ఏతద్గ్రంథద్వయముద్రణమునకు పర్యాప్తమైన ధనమును నాకుం బంపినారు.

శ్రీరామిరెడ్డిగారు 20 ఏండ్లకుముందు విక్రమోర్వశీయము నాంధ్రీకరింపుమని హెచ్చరించిరి. వారి యాకాంక్షితము నావలన ఇప్పటికి నెఱవేఱినది.

నాదు ప్రజ్ఞారిక్తగ్రంథమునకు ముద్రణార్థము అప్రార్థితముగా తోడ్పడినట్టి యీ సరస్వతీసరస్వత్పుత్త్రీలాలితునికి అత్యంతకృతజ్ఞుఁడను.

ఆయత్తాకొండ్రగుపురును శ్రీరెడ్డిగారికి విద్యకన్న ఐశ్వర్యమును ఐశ్వర్యము కన్న విద్యను పోటీలుమెఱసి యొసంగుచుందురుగాక.

అక్టోబరు, 1921. మదరాసు. వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి.

ఈ తృతీయముద్రణమున మామిత్త్రులు తమవ్యాఖ్యను విపులీకరించినారు. నాటకలక్షణప్రతి యందును ఆం. సా. ప. నుండి కొంత చేర్చినారు. శ్రీతాతగారు తమ సొంత ప్రతిలో తాము కాలేజిలో పాఠముచెప్పుకాలమున వ్రాసికొనియుండిన జ్ఞాపికాదులలో పెక్కింటిని, వారు ప్రకాశకులకై రచియింపలేపని యొసంగియు, విద్యార్థిజనోపయోగమని ఆయాపుటలలో సజ్ఞాపికలుగా నొసంగితిని. వారియిష్టమును చూపిన పాఠభేదములను ఈతెలుఁగుముద్రణమున నిచ్చితిని. కలంకారణములచే నీముద్రణము ఆలస్యమై అచ్చులో నిట నిటు తమవ్యాఖ్యను సరిచూడఁజాలకుండిన మామిత్త్రులకు కొన్నిప్రూఫులను పంపియు కొన్నిటిని పంపకయు ముద్రింపవలసివచ్చినది. ఈతీవరములో నేనేదోసంగులేర్పడిన క్షంతవ్యుఁడనని విన్నవించుకొనుచున్నాఁడను.

ఇందలిపాత్రములు.

పురుషులు

ఉదయనుఁడు—వత్సరాజు.

యౌగంధరాయణుఁడు—అతనియమాత్యుఁడు.

వసంతకుఁడు—విదూషకుఁడు.

వసుభూతి—సింహళేశ్వరునియమాత్యుఁడు.

బాభ్రవ్యుఁడు—వత్సరాజుకంచుకి.

శంబరసిద్ధి—ఐంద్రజాలికుఁడు.

విజయవర్మ—వత్సేశసేనానాయకుఁడగు రుమణ్వంతుని మేనల్లుఁడు.

స్త్రీలు

వాసవదత్త—వత్సేశునిదేవి.

రత్నావళి (సాగరిక)—కథానాయిక, సింహళేంద్రుని కూఁతురు.

కాంచనమాల—దేవేరి చేటి.

సుసంగత—మఱియొక చేటి, సాగరిక నెచ్చెలి.

నిపుణిక
మదనిక } చేటికలు.
చూతలతిక

వసుంధర—ప్రతీహారి.

ప్రస్తావితులు

విక్రమబాహువు—సింహళేశ్వరుఁడు.

రుమణ్వంతుఁడు—వత్సేశునిసర్వసేనాని.

రత్నావళీపరిష్కారము.

"చాతుర్విధ్య మమనుష్య పఙ్క్తిజభువా దేవేభ్య ఉద్ధాపితం,
కర్తుం భూత భవిష్యతో రల మిదం ప్రత్యక్షతా మర్థయోః,
అంగత్వం ప్రతిపాద్య చా స్య సకలాః కామం స్వదంతే కలాః,
సామ్రాజ్యస్య సమం న కస్య హృదయోల్లాసాయ నాట్యామృతమ్."

శ్రీహర్షుఁడు, తద్గ్రంథములు ను.

సంస్కృతమున రత్నావళీనాటికను రచియించినవాఁడు శ్రీహర్షుఁడు. ఆయన ప్రియదర్శిక, నాగానందము అను మఱిరెండు దృశ్యకావ్యములఁ గూడ సంతరించియున్నాఁడు. ఈ మూఁడురూపకములందును, "ఇంద్రోత్సవము" (నాగా); "వసంతోత్సవము" (రత్నా); "సిద్ధరాజచరితము" (నాగా); "వత్సరాజచరితము" (ప్రియ, రత్నా), ఇను నలఁతి మార్పులు-ప్రకృతోపయోగమునకై చేయఁబడినవి - ఒకటి రెండు దక్క, ప్రరోచనయు, ప్రస్తావనయు ఒకటిగనే యున్నవి. అంతియగాక "వ్యక్తిర్వ్యం జనధాతునా", "అంతఃపురాణాం విహితవ్యవస్థః" అను రెండు శ్లోకములు నాగానంద ప్రియదర్శికలలో సమానములు. మఱియు ప్రియదర్శికా రత్నావళులలో భరతవాక్యశ్లోక మొకండే. ఇత్యాదికారణములచే నీరూపకత్రయము నేకకవి కృతమని చెప్పనొప్పును.

శ్రీహర్షుని కాలము.

శ్రీహర్షులు పెక్కురున్నట్లు చరిత్రచేఁ దేటపడుచున్నది. అందు ఈరూపకత్రయ ప్రణేతను నిర్ణయించువిషయమున మతభేదములు కలవు. నైషధమును విద్వదౌషధముగా రచియించిన శ్రీహర్షుఁడొకఁడు కలఁడు. ఆయన రత్నావళ్యాదులకవి కాఁడు. ఈ మామల్ల దేవీ హీరపండిత పుత్త్రుఁడగు నైషధశ్రీహర్షుఁడు తనవిగాఁజెప్పికొన్న గ్రంథములలో రూపకములు లేవు; రత్నావళ్యాదులులేనేలేవు. గ్రంథశైలియందును భేదము మిక్కుటముగఁ గలదు. కన్యాకుబ్జేశుఁడగు జయంతచంద్రునియాస్థానమున నితఁడు ఆసన తాంబూలద్వయ మర్యాదలఁ బొందుచుండినట్లు నైషధమునఁ జెప్పికొనియున్నాఁడు. దానశాసనములచే ఈ జయంతచంద్రుని కాలము క్రీ. శ. 12-వ శతాబ్ది యని చరిత్రకార నిర్ణయము. రత్నావళ్యాదికృతికర్త ఇతనికన్న మిక్కిలి ప్రాచీనుఁడని ప్రమాణాంతరములచే నిర్ణీతము. మఱియు నితఁడు రాజుకాఁడు. రత్నావళీ శ్రీహర్షుఁడన్ననో, తద్రూపక ప్రస్తావనలంబట్టి రాజనియు, నానాదిగ్దేశాగతరాజు లనేకులు తత్పాదపద్మోపజీవులనియు తేటపడుచున్నది. అందుచే వీరిరువురు భిన్నులని తేలినది.

మఱి, ప్రకృతహర్షుఁడు రాజతరంగిణియందు కాశ్మీరదేశాధీశుఁడుగ నభివర్ణితుఁ

నాటకకవి యని లేదు. అదియుఁగాక అతఁడును క్రీ. శ. 12-వ శతాబ్దివాఁడని చరిత్రకారులు తేల్చియుండ, రత్నావళ్యాదుల ప్రణేత అంతకునుం బూర్వుఁడని ప్రమాణములు కానవచ్చుచున్నవి. క్రీ. శ. 1042 కాలపువాఁడు భోజుఁడు తన సరస్వతీకంఠాభరణమునందును, తత్పితృవ్యుఁడగు ముంజభూపాలుని యాస్థాని నలంకరించిన యాలంకారికసోదరులు ధనికధనంజయులు దశరూపక తదవలోకములయందును రత్నావళ్యాదిరూపకముల నుండి శ్లోకముల నుదాహరించియున్నారు. అందుచే నీ శ్రీహర్షుఁడు కాశ్మీరదేశాధీశుని కన్న వేఱనియుఁ, దత్పూర్వుఁడనియుఁ దెల్లముకదా.

దామోదరమిశ్రుఁడు - క్రీ. శ. 8-వ. శతాబ్దిని కాశ్మీరము నేలిన జయాపీడుని మంత్రి-స్వవిరచిత కుట్టినీమతమున "ఉదయగిరిశతటాంపరెపమియం" అను రత్నావళీ ప్రథమాంకస్థశ్లోకము నుద్ధరించుటేగాక, రత్నావళికథ చెప్పి,—

"ఆశ్లిష్టసంధిబంధం...రత్నావళీరత్నమ్." (చూ. 8. పుట) అని కొనియాడియున్నాఁడు. అందుచే రత్నావళికవి 8వ శతాబ్దికంటెను బూర్వుఁడు కావలెను.

ఇఁక, స్థానేశ్వర కన్యాకుబ్జేశ్వరుఁడును, ఆర్యావర్తము నేలినవాఁడును అగు శ్రీహర్షవర్ధనుఁ డొకఁడు కలఁడు. ఆయన యశోవతీ ప్రభాకరవర్ధనుల పుత్త్రుఁడు. ప్రకృత దృశ్య కావ్యరచయిత అతఁడేయగునని పెక్కురు చరిత్రకారుల యభిప్రాయము. ఈ శ్రీహర్షవర్ధనుఁడు క్రీ. శ. 7వ శతాబ్ది ప్రథమార్ధమువాఁడు. తదాస్థానకవిగానుండిన భట్టబాణుఁడు ఈతనిచరిత్రమునే "హర్షచరిత్ర" యను నాఖ్యాయికగా రచించెను. అందు భట్టబాణుఁడు శ్రీహర్షవర్ధనుని మహావిద్వాంసునిగా నభివర్ణించినను రత్నావళ్యాది రూపకకర్తనుగాఁ జెప్పలేదు. హర్షచరిత్ర హర్షవర్ధనుని పూర్వచరిత్రముతోడనే సమాప్తమాటచేతను, ఆ పూర్వభాగము యుద్ధమయ మగుటచేతను, హర్షచరిత రచనా కాలమునకు హర్షుఁడు రూపకముల వ్రాయమియు, తర్వాత వ్రాయుటయు, అందుచేతనే బాణుఁడు హర్షచరితమునఁ వానిఁ బ్రస్తావింపమియు నుసంభవములే. ఇదిగాక, బాణభట్టుని శ్వశురుఁడగు మయూరకవి రచియించిన సూర్యశతకమునకు మధుసూదనుఁడు, క్రీ. శ 1658 ప్రాంతమువాఁడు, భావబోధిని యనువ్యాఖ్యవ్రాసి, అందు బాణాభీష్టతుఁడగు శ్రీహర్షుఁడే రత్నావళీనాటకకవి యని వక్కాణించియున్నాఁడు. శ్రీహర్షని మరణానంతరము భారతదేశమునకు వచ్చిన చైనాదేశయాత్రికుఁడు ఇత్సింగు స్వయాత్రావృత్తాంతమునందు "శీలాదిత్యమహారాజు (ఇది హర్షవర్ధనునికి నామాంతరము) బోధిసత్త్వ జీమూతవాహనునికథను రచియించి, నేర్పరులైన నటులచేత నాడించి దానిని బహుజనీన మొనర్చెను." అని వ్రాసెను. ఈవాక్యములు నాగానందమును గుఱ్ఱించినవని పెక్కురు చరిత్రకారుల యభిప్రాయము.

ఈమూఁడునాటకముల నాందీశ్లోకములు శ్రీహర్షవర్ధనుని మతాశయముల పరిణతిని జాటుచున్నవి. ఎట్లన శ్రీహర్షుఁడు మొదట శైవమతావలంబిగానుండెను. ఇందులకు బాణుని హర్షచరిత్ర ప్రమాణము. మఱియు, "పరమసౌగతః సుగతఇవ పరహితైకరతః పరమభట్టారక మహారాజాధిరాజ శ్రీరాజ్యవర్ధనః తస్యానుజ స్తత్పాదానుధ్యాతః పరమమాహేశ్వరో మహేశ్వర ఇవ సర్వసత్త్వానుకంపీ పరమభట్టారక మహారాజాధిరాజ శ్రీహర్షః...స్వహస్తో మమ మహారాజాధిరాజ శ్రీహర్షస్య" అని హర్షశకము 22 లో, అనఁగా క్రీ. శ. 628-629 లో, తాను రాజ్యాధికారము దాల్చిన యిరువదిరెండేండ్లకు పిమ్మట, వ్రాయఁబడిన శ్రీహర్షవర్ధనుని యీ (బన్స్ఖేరా) శాసనవాక్యములును ప్రమాణములు. ఇందులకు అనుగుణములై ప్రియదర్శికారత్నావళుల నాందీశ్లోకములు ఆయన శైవమతాభిమానమునకు నిదర్శనములుగానున్నవి. అనంతరము హ్యూయను త్సాంగు ప్రోత్సాహమున శ్రీహర్షుఁడు బౌద్ధమత మవలంబించెనని చరిత్ర నుడువుచున్నది. నాగానంద నాంది జినస్తోత్ర పరమగుటయు, నాటకము బౌద్ధమత ప్రధాన సిద్ధాంతమైన దయాధర్మము నాచరింపసమకట్టి నాగులయానందమునకై స్వశరీరమును సమర్పించిన జీమూతబోధిసత్త్వనికథ యగుటయు, శ్రీహర్షుని నవీనమతావలంబనమునకు సరిగ నున్నది. ఈకారణముచేతను ఈనాటకముల మూఁటిని రచించినవాఁడు శ్రీహర్షవర్ధనుఁడే యని సిద్ధాంతితమగుచున్నది.

రత్నావళ్యాదిరూపకములకవి శ్రీహర్షుఁడు కాఁడనియు భాసుఁడను పేరిటి ధావకుఁడు (=చాకలి), ఘటకర్పర కావ్యరచయిత, రత్నావళ్యాదినాటకముల రచియించి ధనాశచే తన కాశ్రయుఁడైన శ్రీహర్షుని పేరు పెట్టినట్లు రాజశేఖరుఁడు (క్రీ. శ. 10శ) చాటినాఁడు. మమ్మటుఁడును కావ్యప్రకాశికలో కావ్యప్రయోజనములను "కావ్యం యశసేఽర్థకృతే" అని చెప్పుచు, "అర్థకృతే" అనుదానికి "శ్రీహర్షాదే ర్ధావకాదీనాం ధనమ్" అని ఉదాహరణము చెప్పెను. వ్యాఖ్యాతలు,—

"శ్రీహర్షోరాజా, ధావకో రత్నావళీకారః, తేన రాజనామ్నా రత్నావళీ కావ్యం కృత్వా ధనం లబ్ధమ్" అని మహేశ్వరపండితుఁడును—

"శ్రీహర్షస్య రాజ్ఞో నామ్నా రత్నావళీనాటకం కృత్వా ధావకాఖ్యకవి ర్బహు ధనం లేభే ఇతి ప్రసిద్ధమ్" అని ప్రభాకరుఁడును- వివరించిరి. అనుపపత్తులు పెక్కులుండుటచే ఈమతము సరికాదు. ఈధావకుఁడు భాసుఁడేయగుచో, భాసుఁడు కాళిదాసునిచే (మాళవికలో) "ప్రథితయశసాం భాససౌమిల్లక కవి పుత్త్రాదీనాం" అని కీర్తింపఁబడినవాఁడు కావున-కాళిదాసునికంటె పూర్వుఁడు కావలయును. అందుచే శ్రీహర్షుఁడును కాళిదాసునికిఁ బూర్వుఁడగును. దానికిఁజాలిన ప్రమాణము లేవియు నుపలబ్ధములు కాకపోవుటేకాక, రత్నావళ్యాదులందు కాళిదాస గ్రంథానుకరణములు పెక్కులుఁ గాన

వచ్చుచుండుటచేతను, అది సరికాదు. మఱి ఈకష్టము తప్పించుకొనుటకై మఱియొక భాసుని కల్పించి, ఆభాసుని నిలువఁబెట్టుటకై కొందఱు పెక్కు ప్రయాసములపాలైనారు. ఇందులకై శారదారంజనరేగారి పాటులు రత్నావళి పీఠికలోఁ గనవచ్చును. ఇట్టి కల్పనమునకు మఱియేయాధారమును లేదు కావున వ్యర్థము.

మఱి కావ్యప్రకాశికా వాక్యమునకు "బాణాదీనాం ధనమ్" అనియుఁ బాఠాంతరము కలదు. తదనుసారి హాలుపండితుఁడు రత్నావళిని బాణవిషయము వ్రాసినాఁడు. బాణుఁడు శ్రీహర్షునినుండి యపారధనముఁ గైకొనుట కనేకప్రమాణములు కలవు,—

"హేమ్నాం భారశతాని వా, మదముచాం బృందాని వా దంతినాం,
శ్రీహర్షేణ సమర్పితాని కవయే బాణాయ కుత్రాద్య తే,
యా బాణేన తు తస్య సూక్తినికరై రుట్టంకితాః కీర్తయః."

సారసముచ్చయము.

శ్రీహర్షో వితతార గద్యకవయే బాణాయ వాణీఫలమ్,
సద్యస్సత్క్రియయా భినందమప చ శ్రీహర్ష ఐశ్వర్యగ్రహాత్.

రామచంద్రమహాకావ్యము.

స్వయముగ బాణుఁడే హర్షచరితమున,

"స్వల్పైరేవ చాహోభిః పరమప్రీతేన ప్రసాదజన్మనో మానస్య
ప్రేమ్ణో విస్రంభస్య ద్రవిణస్య నర్మణః ప్రభావస్య పరాంకోటి
మానీయత రాజేంద్రేణ" అని యుగ్గడించెను.

కాని, వీనిలో నీధనము రత్నావళ్యాదినాటకములకై శ్రీహర్షుఁ డిచ్చెననుటకు ప్రమాణము లేదు. చరిత్ర వ్రాసి తన్ను నిర్ణిద్రయశోవిరాజితునిగ నొనర్చిన బాణునికి శ్రీహర్షుఁడు అందులకే ఇంక వేయిమడుంగులు ధనమిచ్చినను యుక్తమేయగును. రాజు గ్రంథము వ్రాసిననంగానే దాని నెవనికో పండితునికి అంటఁగట్టుట కలదు. ఈయాలంకారికులమాటలు నట్టివే కానోపును. అందుచే ప్రియదర్శికారత్నావళీ నాగానందములు ఆరూపకములం దున్నట్లే శ్రీహర్షకృతము లని సిద్ధాంతముచేయుటయే సముచితము.

రచనాక్రమము.

ప్రియదర్శికా రత్నావళీ నాగానందములు ఆవరుసనే రచియింపఁబడినవి. నాగానందము కడపటిదని ఇదివఱకే నిరూపించితిమి. కడమ రెండునాటికలలో ప్రియదర్శిక మొత్తముమీఁద 'శృంగారరసఘుటిక' యనందగి 'సూక్ష్మములోనే మోక్షమన్నట్లు చిఱుతుకతనములోనే రసవత్తరంబుగా' వెలయుచున్నను, సన్నివేశసౌభాగ్యమున రత్నావళి కన్న తక్కువదే యనుట నిస్సంశయము. మఱియు ఆయక్కచెల్లెండ్రలో చెల్లెలు రత్నావళియే ఆలంకారికుల మనసును హెచ్చుగ హరించినది. అందుచే వారు అనుగడు గున

కును రత్నావళిని స్మరించియున్నారు. అందుచే రత్నావళి శ్రీహర్షుని నాటకకళాపరిపాకమున మధ్యేమార్గమున నెసలారుచున్నది.

నాటికలు:—మాళవికా ప్రియదర్శికా రత్నావళులు.

శ్రీహర్షుని మూఁడు రూపకములలో రెండు నాటికలు, ప్రియదర్శికారత్నావళులు. నాటిక ఒక రూపక విశేషము. భరతముని పదియని నిబంధించి లక్షణము ప్రపంచించినరూపకములు 'శుద్ధరూపకములు.' నాటిక యందులోనిది కాదు. దానిని భరతముని యుద్దేశింపకయు లక్షించినాఁడు. పిమ్మట భరతముని ననుసరించిన ధనంజయుఁడు దశరూపకమునందు నాటికను సంకీర్ణరూపకమని పేర్కొనెను. దీనిని సింగభూపాలుఁడు విపులీకరించెను. నాటకమునుండి "ప్రఖ్యాతనృపనేతృత్వమును", ప్రకరణమునుండి "బుద్ధికల్పితవస్తుత్వమును" గైకొని నాటికను కల్పించి నట్లు తన్మతము. సంకీర్ణములలోను నాటిక ఒక్కటి మాత్రమే ప్రయోగార్హ మని దశరూపకము. సాహిత్యదర్పణకారుఁడు పదునెనిమిది యుపరూపకములం బేర్కొని అందు నాటికను ఒకదానినిగా పరిగణించెను. ఆతఁడుచెప్పిన నాటికాలక్షణము,—

"నాటికయందు వృత్తము కవికల్పితము. స్త్రీలబాహుళ్యము. అంకములునాలుగు. ప్రఖ్యాతుఁడు ధీరలలితుఁడు నగు నృపుడు నాయకుఁడు. రాణికిఁజెందినదిగాని, సంగీతవ్యాపారమున నున్నదిగాని, నృపకులమువది నవానురాగ కన్య నాయిక.

"నాయకుఁడు దేవివలని వెఱపుచేత అకులుఁడగుచు ఆనాయికయందు వర్తిల్లును. దేవి నాయికకన్న వయోధికురాలు. నృపవంశసంభూత ప్రగల్భ. మాటిమాటికి మానముం బూనునది. నాయికానాయకుల సంగమము ఆమెవశముననుండును. ఇందు వృత్తి కైశికి. విమర్శసంధి యుండదు."

సాం. సా. ద.

ఈలక్షణమున "విమర్శసంధియుండదు" అనుభాగమునకు విరుద్ధముగా ధ్వనికారుఁడును దశరూపకకారుఁడును రసార్ణవసుధాకరకారుఁడును రత్నావళి నుండియే విమర్శసంధికి లక్ష్యము చూపియున్నారు. ఇందు "నాలుగంకములు" అనుభాగముచేఁ గాకున్నఁ గడమలక్షణము కాళిదాసుని మాళవికాగ్నిమిత్రమునకు సరిపోవుచున్నది. చతురంకికాత్వమును భేదకముగాఁ జెప్పుట కేవలము జఘన్యముగా నున్నది. "చతురంకాది భేదకంచేన్న ప్రశస్తమమ్" అని రసార్ణవసుధాకరకారుఁడు దానిని ఖండించెను. మఱి, ఉపపత్తులబాహుళ్యముచే మాళవిక నాటికయే యని చెప్పఁదగియున్నది. ఇందులకై కొన్ని కారణములను ఇట చూపుదుము,—

(1) ప్ర. మాళవిక నాటకమని యందే కలదు. మఱినాటికయను టెట్లుపొసఁగును? ఉ.—నాటకమనుశబ్దము సర్వరూపకపర్యాయము. ఇట్లుభరతనాట్యశాస్త్రవ్యాఖ్యాత యభి

నవగుప్తాచార్యపాదుల యనుశాసము కలదు. "కావ్యేషు నాటకం రమ్యమ్", "నాటకాంతం హి సాహిత్యమ్," ఇత్యాది వ్యవహారములయందు ప్రకరణముకానిది నాటిక కానిది అని నాటకశబ్దార్థము కాదు. అది రూపకమాత్రవాచకము "నాటకశాల" లో కడమరూపకము లాడరా? ఇదిగాక "నాటికా" నామము ఆకాలమున ప్రసిద్ధముకామిచే కాళిదాసుఁడు మాళవికకు నాటకమను పేరిడియుండును. విక్రమోర్వశీయ త్రోటకమునకును మాలతీమాధవీయ ప్రకరణమునకును నాటకవ్యవహారము బహుళముగఁ గలదు. కావున ఇది బాధకము కాఁజాలదు

(2) ప్ర. నాటికలలో నెల్ల నాలుగంకములుండఁగా మాళవికకు నైదంకములు గలవే ఇదియెట్లు? ఉ. "చతురంకత్వము భేదకముగాఁ జెప్పుట పొసఁగదను రసార్ణవసుధాకరవాక్యములు ముందే చెప్పఁబడినవి. అది వర్ణనమాత్రము. దశరూపకాదులయందు రూపకములకు పరస్పర భేదకములుగా చెప్పఁబడిన లక్షణములలో అంకసంఖ్య లేదు. ఆభేదకములు మూఁడు (1) వస్తువు (2) నాయకుఁడు (3) రసము. ("వస్తు నేతా రసస్తేషాం భేదకాః" దశ.) ఈ మూఁటినిబట్టి పరిశీలించినచో మాళవిక నాటికయే యని యేర్పడును. ఎట్లన (1) రసము శృంగారమే. ఇందు విప్రతిపత్తి లేదు. (2) నాటకనాయకుఁడు ధీరోదాత్తుఁడు కదా కావలెను. మఱి నాటికలందుబలె మాళవికయందు నాయకుఁడు ధీరలలితుఁడు. అతనికి ధీరలలితలక్షణమే సరిపోవును. రత్నావళీ ప్రియదర్శికలందలి వత్సరాజునకు అగ్నిమిత్రుఁడు- మాళవికనాయకుఁడు- సర్వవిధముల సజాతీయుఁడు, శ్రీరామాదులకు కాఁడు. అగ్నిమిత్రునకు ధీరోదాత్తలక్షణము సరిపోవదు. (3) వస్తువు నాటకములందు ప్రసిద్ధముగ నుండవలెను కదా. మాళవికాగ్నిమిత్రకథాలేశమైనను పూర్వగ్రంథములందు లేదు. విష్ణుపురాణాదులందు అగ్నిమిత్రుని పేరుమాత్రమే కలదు. దానిచే నాయకుని ప్రఖ్యాతత్వముమాత్రము ఏర్పడును. మాళవిక పేరుకాని ఆమెను అగ్నిమిత్రుఁడు వలచి పెండ్లాడెనని కథాబీజమేని ఎందును లేదు. అందుచే మాళవికకథ ప్రఖ్యాతము కానేరదు. అట్లుకాకున్న మాళవిక నాటకము కాఁజాలదుకదా. 'కాళిదాసుని కాలమునకు ఈ కథ ప్రసిద్ధముగ నుండి యుండును' అనుటకును ప్రమాణము వలయునుగదా. అది యెందును కాన్పింపదు. బుద్ధికల్పితవస్తుత్వమును ప్రఖ్యాతనృపనేతృత్వమును మాళవిక నాటికయే యను సిద్ధాంతమువైపునకే ముల్లుసూపుచున్నవి.

ఇట్లు నాటకశిరోమాణిక్యమగు శాకుంతలమునను, త్రోటకతల్లజమగు విక్రమోర్వశీయమునను, నాటికాప్రథమమగు మాళవికాగ్నిమిత్రమునను, కాళిదాసుని ప్రతిభ గంగయుంబోలె మువ్వగను ప్రవహించి సర్వసారస్వతలోకపవిత్రీకరణక్షమమైన దను సిద్ధాంతము కరముశ్రేయముకదా. అందుచే మాళవిక నాటికలకెల్ల కన్నతల్లియని మా మతము.

నాటిక ప్రకరణాదులంత పెద్దదికాదు. ("నాటికా స్వల్పవృత్తాస్యాత్."). దశ

రూపకములలో నిది నాటక ప్రకరణముల సారభూతము. సూక్ష్మములో మోక్షముగనుండు చిన్న శృంగారమయ రూపకవిశేషమును కల్పించు కవిసంకల్పమే ఈనాటికకు జన్మ కారణము కానోపును. నాటిక నాటకమంత భావోద్వేగకారియును (Serious) గాదు- "గ్రీకుల" "Neo comedy" కిని నాటికకును సన్నిహితసంబంధ మున్నదని పోల్చి చూచిన తేటపడును. ఆంగ్లమున దీనిని "Court Comedy" అనఁబోలునని కొందఱ యాశయము. షేక్స్పియరుమహాకవికృతము లగు "Romantic Comedies" తో నీనాటికలు కొంతమట్టుకు సరిపోలును. పదునెనిమిది యుపరూపకములలో నాటికయే అగ్రస్థానమున పఱలును. ఏలన అదొక్కటే ప్రయోగార్హము. అది శృంగార రస గుళిక. కడమ రసముల నేదియు నందు ప్రధానముగా నేరదు. నాయికానాయకులు నృపకులసంభూతులు. అందుచేతనే ఒకకీవియు నుదాత్తతయు—సాధారణ జననేతృత్వముచేఁ గలుగనివి-రూపకమునకుఁ గల్గునని మఱొక సందర్భమున బ్రాడ్లే చెప్పినవాక్యము ఇట లెస్సగా సరిపడును.

నాటికలలో విదూషకుని ప్రాముఖ్యము హెచ్చు. నాటకములలో మాళిభూతమైన శాకుంతలమున విదూషకుఁడు "మృత్పిండబుద్ధి". అతిశాకుంతలమైన యుత్తరరామచరితములో విదూషకుఁడే లేఁడు. ముద్రారాక్షసమునను లేఁడు. నాటకములు భావోత్కటములు ("Serious") అగుట, నందు నాటికలలో బలె విదూషకునకు అకుంఠితప్రాధాన్యము లేక. నాటికలయందన్ననో విదూషకుఁడు నాయకునకు "కార్యాంతర సచివుఁడు" (మాళవిక). నాయకుఁడు-ధీరలలితుఁడు గావున- రాజకార్యములను మంత్రి యధీనము చేసి "కామవ్యవహారములలో" వ్యాపృతుఁడుగాఁగా, విదూషకుఁడు అంత మంత్రియై ఈ 'సంధివిగ్రహచింతలో అమాత్యయౌగంధరాయణుని మించినవాఁడు' (రత్నా. పుట. 30) అగును. నాయకుని కతఁడు 'విశ్రామస్థానము' (రత్నా 4. అం.). అతఁడు లేక నాటికయే లేదు. అతని కార్యకౌశలము అద్భుతము.

ఈ నాటికలలో కథాసార మొక్కటియే. మాళవికారత్నావళీ ప్రియదర్శికలు కథలో చాలఁ బోలును. నాయిక తొలుతనే నాయకునకు పత్నిగా సంకల్పితయగును. సంకల్పము నెఱవేఱకపూర్వమే నాయిక ఏదో యొక యలవోక యిక్కట్టు పాలై స్వజనమును బాసి ఎట్లో నాయకుని యంతిపురము చేరును. అందు రాణికి దాసిగానుండ నాయికను నాయకుఁడు మొదట (మాళవికారత్నావళులయందువలెనె) చిత్తరువు లోనో, కాదా (ప్రియదర్శికలోనుంబోలె) ప్రత్యక్షముగనో చూచి వలపుఁగొనును. విదూషకుని నామతంత్ర కౌశలముపలన సమాగమము సంఘటిల్ల అంతలో దేవేరియాటంకములచే బెడిసిపోవును. దేవి నాయికను చెఱయందుంచును. చెఱ తప్పించుట విదూషకుతో పాయకల్పనము. కడపట నాయికను బదీయులు, రాజాస్థానికి కార్యాంతరమున వచ్చినవారు, గుఱు

లింతురు. ఆమె రాణికి బంద గురాలగును. రాణి నాయిక నాదరించి, తన పూర్వకాఠి న్యమునకు అనుశయమొంది తన చేతితోనే యామెను నాయకున కర్పించును. ఇంక రాణిగారిదే ప్రాభవము. మాళవికలో దేవేరియే రాజును "ఆర్యపుత్త్రుఁడా, నీకు ఇంకను ఏమి ప్రియము చేయుదును" అని యడుగుటయు, రాజు "ఇంకనుం బ్రియమున్నదా? అయిన నిట్లగుఁగాక—"నీవు ప్రసన్నవక్త్రవయి నిత్యము నన్గనుచుండుచుండిరో" అని ప్రార్థించుటయు రాణిగారి ప్రాభవమునకుఁ దలపోలము. ప్రియదర్శికయందును అట్లే.

కొన్ని నాటికలలో నొక బౌద్ధ పరివ్రాజిక నాయికకు ఎల్లరీతుల సాహాయ్యము చేయుచుండును. ఉదా.—మాళవికలో పండితకౌశికి, ప్రియదర్శికలో సాంకృత్యాయని, మృగాంకలేఖలో సిద్ధయోగిని. కొన్నిట భృంగములో వానరములో కథ పెంపకము నకుఁ దోడ్పడుచుండును. ఉదా.— మాళవికలో పింగళవానరము, రత్నావళిలో సాహిణంపుఁ గపి, ప్రియదర్శికలో తేటితుటుము.

అన్ని నాటికలలో నించుకయుద్ధప్రస్తావము కలదు. ఇంకను చిన్నరసాదృశ్యము లనేకములు.

ఈ నాటికలకవులకు మేలుబంతి కాళిదాసుఁడు. నాటికారచనమున 'నిపుణకవి' శ్రీహర్షుఁడు. ఈయన మూఁడురూపకములలోను రెండు నాటికలే.

రత్నావళీనాటిక.

"అశ్లిష్టసంధిబంధం, సత్పాత్ర సువర్ణయోజితం సుతరామ్,
నిపుణ పరీక్షక దృష్టం, రాజతి రత్నావళీ రత్నమ్."

అని దామోదర మిశ్రుఁడు కుట్టనీమతమున రత్నావళిని ప్రశంసించియున్నాఁడు. అందు (1) నిర్మాణ నైపుణి (2) పాత్రపోషణకౌశలము (3) కవితాదీప్తి (4) సహృదయపరితోషకక్షమత్వమును—రత్నావళియొక్క యుత్కృష్టతాహేతువులుగా నుక్తములు.

(1) రూపక నిర్మాణకళలో రత్నావళి పరమోచ్చస్థితిని గాంచినదనవచ్చును. ఇందు ఆలంకారికు లనుశాసించు సంధులు, సంధ్యంగములు చక్కఁగా నతుకఁబడినవి. దశరూపక-రసార్ణవసుధాకర-సాహిత్యదర్పణములలో వీనికి రత్నావళి లెస్సగ నుదాహరింపఁబడియున్నది. ఇవి శాస్త్రమునకై పట్టుపట్టి తెచ్చినిల్పినట్లుండవు. నేర్పరియైన నగలపని వాఁడు కెంపులను కుందనములో నతుకులు తెలియనట్లు నిపుణముగా, చక్కఁగా, నంపముగా బిగించి రచించిన యుత్తమాలంకారమువలె రత్నావళి శోభించును. కథపాటికి కథ సర్వాంగసుందరముగ సాగుచు ముద్దులొల్కుచుండును.

"సంధి సంధ్యంగ ఘటనా రసాభివ్యక్త్యపేక్షయా,
న తు కేవలయా శాస్త్రస్థితిసంపాదనేచ్ఛయా."

అను నాలంకారికసూక్తికి రత్నావళి లక్ష్యభూతముగ నున్నది. (సంధుల సమన్వయము. చూ. "రత్నావళీకథానిర్మాణము.") కళాగోపనముచే కళను విలసిల్లఁజేసిన 'నిపుణుఁడు' శ్రీహర్షుఁడు.

(2) ఇఁక పాత్రములవిషయము. రత్నావళియందలి పాత్రములు చాలమట్టుకు బృహత్కథామూలకములే. యౌగంధరాయణుఁడు, రుమణ్వంతుఁడు, వసంతకుఁడు, వాసవదత్తావత్సరాజులు ను బృహత్కథలోనివారే. బృహత్కథలో వాసవదత్తాహరణసమయమున తనస్వామిని యొక్కగుట్టుగాచి యామె మదికెక్కినది 'కాంచనమాల'. మఱి శ్రీహర్షప్రతిభకుఁ బుట్టిన సాగరిక (ఆరణ్యికసైరంధ్రి) రసజ్ఞశేఖరుల మనసులను, వత్సరాజు చిత్తమునుంబోలె, కొల్లగొను ముగ్ధగుమ్మ. సాటిలేని విభవముచే వెలుఁగొందు సీతతోడను, శకుంతలతోడను, ఆమె సరిపోలకపోయినఁ బోవుఁగాని మాళవికకుఁ దగిన నెచ్చెలియని చెప్పవచ్చును.

శ్రీహర్షుఁడు వ్రాసిన మూఁడురూపకములలో రెంటికి వత్సరాజు నాయకుఁడు. రెండింటను వాసవదత్తదే ప్రాభవము. ఇఁక కథలు లేవా? నాయకులు లేరా? లేరనియే శ్రీహర్షుని యాశయము. ఏలన, శ్రీరాముఁడే నాయకుఁడు, వత్సరాజే నాయకుఁడు. సంస్కృత నాటక వాఙ్మయమునందు వీరిరువురికథలవలె కవిజన మనోమోహకములు మఱి పెక్కు లేవు. అనేకమహాకవుల భారతులు శ్రీరామచంద్రుని త్రైలోక్యోత్తరగుణవశీకృతములై పరిం చినవి. అట్టి యవతారపురుషుని చరిత్రాభివర్ణనము పరమార్థసాధనమనియు కవులు తలంచిరి. మఱి వత్సరాజువిషయమున నట్టి పారమార్థిక పారలౌకికబుద్ధులు లేవు. కాని ఆర్థరు, చార్లిమెను, హరూన్ ఆల్ రషీద్ మున్నగువారలకథలు ఆయాదేశీయుల కెట్లు మనోహరములో, వత్సరాజకథలు నట్లె ప్రాచీనభారతదేశవాసుల మనసులను హరించినవని, తన్నాయకముగ రచింపఁబడిన బహుకావ్యములే సాక్ష్య మిచ్చుచున్నవి. కథల సారస్వతమున మకుటాయమానము బృహత్కథ. అది వత్సరాజు, వాసవదత్త, తత్పుత్త్రుఁడు నరవాహనదత్తుఁడు— వీరల కథయే. భాసమహాకవి ప్రతిజ్ఞాయౌగంధరాయణ స్వప్నవాసవదత్త నాటకములందు ఈవస్తువుచేతనే రసజ్ఞులను సేవించెను. కాళిదాసుఁడు మేఘసందేశములో వత్సరాజుకథను తాఁకక తనివి సనలేదు- ('ఉదయనకథాకోవిద గ్రామవృద్ధాన్'). అనంగహర్షుఁడు కరుణరసప్రవిగా తాపసవత్సరాజనాటకమును వ్రాసెను. అజ్ఞాతకవి యొకఁడు వీణావాసవదత్తమును వ్రాసెను. శూద్రకుఁడు 'వత్సరాజచరిత' నాటకమును రచించెను. (సుబంధుకృత వాసవదత్తకథ ఈ యుదయనప్రియ వాసవదత్త కథయే యని వ్రాసిన మాక్డొనాల్డు పండితునివాక్యము అవిచారిత రమణీయము; అందుచే వాసవదత్తావత్సరాజసారస్వతమున సుబంధుకృత వాసవదత్తను జేర్చుకొనుట ప్రామాదికము.) మఱి యెన్నియున్నవో వత్సరాజకావ్యములు! అందుచే శ్రీహర్షుఁడు "లోకేహారిచ వత్సరాజ చరితమ్" అని తా నా కథను గ్రహించుటకు హేతువును చెప్పెను. మహాకవులు తమ ప్రతిభా ధనమును లోకప్రసిద్ధకథ యను మేలిసంచిలోఁ గట్టుటాచారము.

ఇట్లు నైకొన్న పాత్రములచే సముచితములును, అదీర్ఘములును, మనోహరములును, అగు సంభాషణములమూలమున తత్తదుచితభావములను చక్కఁగా శ్రీహర్షుఁడు ప్రకటింపఁజేసినాఁడు.

కొందఱు నాటకములలో పాత్రములు ప్రకరణోచితముగఁగాక, తార్కికులవలెనో, భాషాపండితులవలెనో భాషించుట కలదు. ఇందులకుఁ గొన్నియెడల వేణీసంహారమందును, పెక్కుచోటుల ప్రసన్నరాఘవమునందును, ఉదాహరణములుఁగలవు. మఱి. భాస, కాళిదాస, భవభూతి, శూద్రక, శ్రీహర్షులు సహజరమణీయభాషితములను వెలయించుటలో మిన్నలు. అందుచే నీపాత్రములు అచ్చునఁదీసిన ప్రతిబింబములుగాక విశిష్టలక్షణములచే విలసిల్లుచు, జీవ ముట్టిపడుచు, పఠితలఁ దన్పుచుండును.

పాత్రప్రవేశములకై చేయు పూర్వనిర్దేశములను శాస్త్రమునకే చేయునట్టివిగాఁ గన్పట్టక, సహజముగ ఘటిల్లినట్లు సరిపోవుచుండును. ఈవిషయమున రత్నావళి అద్వితీయముగ విలసిల్లుచున్నది.

(3) ఇఁక రత్నావళీనాటికలోఁ గవనమునుగూర్చి. శ్రీహర్షుని మూఁడునాటకములలోను రత్నావళిలో నుత్తమకవనము తక్కువగా నున్నది. వేసవిప్రస్తావనె I అం ౧౬; ననుఁ గృపఁజూడుమా II అం ౪౫. దయితుముఖంబు III అం ౫౫; నయనానందకరుండు III అం ౫౯. ఇత్యాదిపద్యములలో భావము మనోహరముగ నున్నను, శాకుంతలోత్తరరామచరితల కవనమహిమ యిందు కానరాదు. ప్రథమాంకములోని వసంతోత్సవ వర్ణనాశ్లోకములు రంగమున రాణింపనే రాణింపవు. అందు కొన్ని రసవత్త్వము నను మందములు. రాజుపద్యములు చాలవఱకు కాముకుల మామూలు "ప్రాఁతపద్దు" మాటలుగా నున్నవి. కొన్నిమాత్రము రత్నములనఁ జెల్లియున్నవి. రత్నావళిలో కవన మేది యనఁగా దాని యద్భుతతార్కికతోఁ గనఁబడు సన్నివేశములే. మొదట మదనుఁడనుకొని సాగరిక వత్సరాజుపై పూలు చల్లుట - పిమ్మట శారికావృత్తాంతము - సాగరిక వాసవదత్త వేషమున నభిసరించునని ఎఱిఁగి, వాసవదత్తయే రాజును జేరుట - తత్పరిణామాద్భుతము - ఐంద్రజాలికాగ్ని - ఇవెల్ల కడుంగడు సరసములు. ఐంద్రజాలికాగ్నిచే నిర్వహణమున నద్భుతము నేర్పుతో నెలకొల్పఁబడినది. నాటకము చదివినను, ఆలోచించినను, శ్లోకముల కవనమహిమచే నటుండ, సన్నివేశసౌభాగ్యమహిమచే నెంతయు రసోత్కృష్టముగా నుండును.

(4) కొన్ని సంస్కృతనాటకములు అనర్ఘరాఘవ ముద్రారాక్షసాదులు కడమ రీతుల నెంత ప్రసిద్ధములైనను ప్రయోగమున రక్తిగట్టవు. కాళిదాస శ్రీహర్ష శూద్రక కృతులును, ఉత్తరరామచరిత్రమును తప్పక "చాక్షుషక్రతువులే". ప్రాచీనకాలమునందు రత్నావళి నాడిరి. "దామోదరమిశ్రుఁడు తనఱేఁడు వసంతోత్సవములో మంచినాటక మాడింపుమని యడుగఁగా ఈరత్నావళీనాటకము నాడించెను. ప్రయోగమందు మహా

మంత్రి నాటికార్థమై తమపౌరులే ఆగ్రంథములో వర్ణింపఁ బడినట్లు స్త్రీలతోఁగూడ సర్వాభరణ భూషితులై విభవోత్తరముగా క్రోవులతో నెట్టునీ రొండొరులపైని పేశ్యల పైనిం జల్లుచు, ఎట్టబుకాళ్ళపాడుముచే సంధ్యారాగముం గావించుచు, భోగముమేళము లతోఁగూడ నృత్తగీతవాద్యములతో జేనిమ్రోల నాటికాప్రయోగములో నతని మేడ వెంబడి నేఁగునట్లు గావించెను. ఈవృత్తాంతమును, నటసంఘమునకు రాజిచ్చిన బహు మతులవివరమును; ఈనాటకకథను ఆ మహామంత్రియే ఆర్యావృత్తములలో (కుట్టినీమత ములో) రచియించినాఁడు. ఇందువలన నీనాటకముపై మనపూర్వులకు ఎంతగుఱియుండె నో ఎఱుకపడును." శాస్త్రులవారి భారతాభారతరూపకమర్యాదలు ౧౦ వ శీర్షిక.

ఇట్లే, రత్నావళీనాటిక కావ్యరత్న నిపుణపరీక్షకులైన యాలంకారికసార్వభౌము లచే - అభినవగుప్త భోజ మమ్మట విశ్వనాథాదులచే,-కడుబహూకృతమైనది. శ్రవ్యము గను దృశ్యముగను రసజ్ఞులమది కెక్కినది. నాటికలలో మిన్నయని వన్నెగాంచినది.

శ్రీహర్షుని ప్రతిభాదికము.

సంస్కృతనాటకకర్తలలో శ్రీహర్షుఁడు ప్రసిద్ధుఁడు. దశరూపకము, సరస్వతీకంఠా భరణము, సాహిత్యదర్పణము, రసార్ణవసుధాకరము, మున్నగు సాహిత్యశాస్త్రగ్రంథము లందు అతని గ్రంథములనుండి మెండుగ నుదాహరణములు గన్పట్టుచున్నవని పూర్వో క్తము. దీనిచే నాలంకారికులకు అతనిపై నెంతగౌరవము కలదో ప్రకటమగు చున్నది. జీమూతవాహనుని యుత్తమనాయకతను వీరరసనిరూపణ సందర్భమున దశరూపకకారుఁడు మిక్కిలి కీర్తించినాఁడు. జయదేవుఁడు,—

"యస్యాశ్చోర శ్చికురనికరః, కర్ణపూరో మయూరో,
భాసో హాసః, కవికులగురుః కాళిదాసో విలాసః,
హర్షో హర్షో, హృదయవసతిః పంచబాణస్తు బాణః,
కేషాం నైషా కథయ కవితాకామినీ కౌతుకాయ ?"

అని కవితాకామినికి శ్రీహర్షుని హర్షముగా నభివర్ణించెను. శ్రీహర్షుఁడే తన్నుం గూర్చి "నిపుణః కవిః" అని చెప్పుకొనియున్నాఁడు. ఇతని నాటకములు భాసకృతములను కొందఱవాదము యథార్థముకాదు కాని అదియు శ్రీహర్షరూపకములకు ప్రశంస చెప్పునదిగ నున్నది. దామోదరమిశ్రుని రత్నావళీప్రశంస పూర్వోక్తము.

కాని, హర్షునిప్రతిభ భాస కాళిదాస భవభూత్యాదుల ప్రతిభముందర నెచ్చు గాఁ బ్రకాశింపదనుట సత్యమే. ఆమహనీయులకు వారెకదా దీటు. అందును కాళిదాసుని నాటకములను శ్రీహర్షుఁడు మిక్కిలి యనుకరించెను. విక్రమోర్వశీయ రత్నావళులలో కొన్నిసంభాషణములు సంవదించుచున్నవి. ఉదా,—

(1) "ధౌతదుకూలయుగ్మమును దాలిచి మంగళమాత్రభూషయై
భూతములైన లేగఱికె తొంగలఁ జూర్ణకచాళిఁ జెర్వియుఁ—

చేతములోనిగర్వ మపచిత్యుపదేశమునన్ త్యజించియున్
గాతరనేత్ర, నాపయినిగన్న ప్రసాదముఁ దెల్పు మేననే."

ఈ విక్రమోర్వశీయపద్యము రత్నావళిలోని "నూతనమజ్జనప్రభవ" (అం. 1) పద్యముకును, ప్రియదర్శికలోని "సోలుచుక్షీణయై" అనుపద్యమునకును, మేలుబంతిగా నున్నది.

(2) "ఇప్పుడు నావల్ల ప్రియవచనం వినడంచేత నాప్రియవయస్యుడికి ఎంత హృదయానందముకలుగుతుందో అంత ఆనందము కౌశాంబీరాజ్యం రావడంచేత గూడ కలుగలేదు." (రత్నా. పుట 31) ఇదేయర్థము విక్రమోర్వశిలో,—

"నా కేకాతపవారణంబిడ దటుల్ నానావనీరాజ చూ
డాకల్పోజ్జ్వల రత్నభాసి పదపీఠాప్తాధిరాజ్యంబు తాన్
ఈ కంజేక్షణపాదపీఠమున నే నేకాంతసేవాకృతి
శ్రీకిన్ బాత్రమనౌట యెట్లిడునొ పూర్తింజెందు ధన్యత్వమున్."

(3) వాస—"ఆయనకు కనపడకుండా వెనుకవైపువెళ్లి కంఠము కౌగిలించుకొని ప్రసాదింప జేస్తాను." (రత్నా.)

"వెనుక కల్లన వచ్చి నావీక్షణముల
ముగ్ధకరపంకజములతో మూయునొక్కొ." (విక్రమోర్వశి.)

వాసవదత్తకు అట్టిసంవిధానము కలుగలేదుగాని ఉర్వశికిఁ గలిగినది.

ఇత్యాద్యనుకరణములు మెలఁకువతో పరికించి పెక్కు కనిపట్టవచ్చును. భావములలోనేగాక కథావస్తువునందును అనుకరణములుంకలవు. మాళవికకు ప్రతిబింబములు ప్రియదర్శికారత్నావళులు. ఆకారణమునుబట్టి శ్రీహర్షుని ప్రతిభ నతకరింపరాదు. ఏలన కాళిదాసాదుల నెల్లరు ననుకరించిన వారే.

ఎరవుసొమ్ముల నొఅపుగ నుపయోగించుకొనుటలో శ్రీహర్షుఁడు సిద్ధహస్తుఁడు. శాకుంతలములోఁ కాళిదాసుఁడొక భృంగమును పెట్టఁగా శ్రీహర్షుఁ డొక తేఁటితుటుమునే ప్రియదర్శికలో నిబంధించినాఁడు. ప్రియదర్శికలో ఆసంవిధానము అత్యంతము మనోహరము. శాకుంతలమునందలి సమసంవిధానమునకన్న రమణీయతరము. కాళిదాసుని మాళవికలోని పింగళవానరవృత్తాంతమునకన్న రత్నావళిలోని సాహిణంపుఁ గపివృత్తాంతము ప్రయోజనమున మరింత సొంపుగనున్నది. మాళవికలోని విషప్రయోగమునకన్న తదనుకృతియగు ప్రియదర్శికలోని విషవృత్తాంతమే రమణీయతరము.

శ్రీహర్షుఁడు అద్భుతసంవిధానములను కల్పించుటలో నిపుణుఁడు. రత్నావళిలో సాగరిక వాసవదత్తవేషమున నభిసరించుననని యెఱిఁగి వాసవదత్త తానె రాజును చేరిన సంవిధానము ఎంతయు నందమైనది. ఈ మాఱువేషములను ప్రియదర్శికలోను కవి పెట్టినాఁడు. ప్రియదర్శికలో నంతర్నాటకమున, వత్సరాజే — నాయకవేషధారిణి — మనోర [illegible] సాగనగ వయెదుట నే. తన ప్రియను ఆరణ్యకను— వాసవదత్తా వేషధారిణిని—

కామించునట్లును, ఒక్కఁ బెట్టిన వాసవదత్తా ప్రణయకథయు, ఆరణ్యికా ప్రణయకథయు సొంపుగ నొకటిగ జతపడునట్లు కలయనేసి శ్రీహర్షుఁడు సహృదయపరితోషముం గూర్చినాఁడు. ఇట్టిరచనలు నాటకప్రపంచములో చాలలేవు.

మఱి, నాగానందమున చతుర్థపంచమాంకములు క్షుద్రహృదయములనేని యుదాత్తములఁ జేయఁజాలుభంగిని రసోత్తుంగముగా రచింపఁ బడినవి. జీమూతవాహనుని యస్వార్థబుద్ధిం గాంచి యొకక్షుద్రనాగుఁడు,-

“అహిభరణకీర్తి యొకపూట యైనలేదు, శ్లాఘ్యముగ జనియానతి సలుపనైతి,
నేల నాబ్రదు కోరుఁడు నాకిచ్చెఁబ్రాణ, మయ్యయో! ఛీ! చెడితిని! నేనయ్యొ! చెడితి.

కనుక నేనిట్టిబ్రదుకు క్షణమైనను బ్రదికి పరిహాసాస్పదము కాను. ఇతని తోఁకూడ పోవుటకు యత్నించెదను.” అని యుదాత్తతం గాంచెను. గరుడుఁడు తాఁ బొడిచిపొడిచి తినుకొలఁది ఆనందమగ్నుఁడై యగపడు మహాసత్త్వుని జీమూతవాహనుని జూచి ఇతఁడు నాగుఁడు కాఁడని భక్షణముడుగఁగా. జీమూతవాహనుఁడు—

“నాడులందునింక నల్లలొత్తెడుఁజూడు, మేన నింకనెఱచి మెసవఁగలదు,
కానరావు తృప్తియైనయట్లు మహాత్మ, బోనమేల గరుడి, మానితయ్య?”

అని ప్రార్థింపఁజొచ్చెను. ఇట్టియరుదైన యుదాత్తసంవిధానములు పెట్టఁడయ్యెనని కదా షేక్స్పియరును టాల్‌స్టాయి దూఱెను. ఇట్లు ఉత్తపరసవత్తర సన్నివేశసౌభాగ్యమును కల్పించుటలో శ్రీహర్షుడు అసదృశుఁడు.

రత్నావళీనాటికాపాత్రములనుగూర్చి చెప్పినవాక్యములు శ్రీహర్షనిరూపకములందలి పాత్రములకన్నిటికిని చెల్లును. నాటికలలో బహువిధపాత్రసృష్టికి చోటుచాలదు. కాని, ఉన్నపాత్రములు జీవల్లోక స్త్రీపురుషప్రాయములు. నాగానందమున కొంతవఱకు పాత్రవైవిధ్యమునుం గలదు.

శ్రీహర్షుని దృశ్యకావ్యరచనాప్రతిభ యమేయము. నాగానందమున నాయకుని తొంటి ప్రణయకథ వెనుకటి యాత్మార్పణకథతో చక్కఁగ నతుకుటలేదు. ఇది లోపము. ఇట్టివి తన్నాటికలలో లేవు. అవి సర్వాంగసుందరములు. సంభాషణములు సహజమనోజ్ఞములు. భాషయు సంవిధానసముచితమును పాత్రోచితమును. వృత్తములు నాటికలలో చాలమట్టుకు పెద్దపెద్దవి. శార్దూలముల హడావిడి హెచ్చు. కవనమహిమచే కాళిదాసభవభూతులను శ్రీహర్షుఁడు సరిపోలకున్నను సన్నివేశసౌభాగ్యకల్పనముచేతను, పాత్రపోషణనైపుణియందును వారికిఁ దీసిపోఁడు. అందుచే “శ్రీహర్షోనిపుణః కవిః” అనుటెంతయు సరిపడియున్నది.

ధరణికోట వేంకటసుబ్బయ్య.
సంగుభొట్ల నారాయణశర్మ.

నాటకలక్షణపద్ధతి.

దృశ్యము శ్రవ్యము అని కావ్యము రెండువిధములు. అందు దృశ్యము అభినయింపఁబడును. దానికే నటునియందు రామాదిరూపము నారోపించుట చేత రూపకమని నామాంతరము. అభినయమనఁగా అవస్థను అనుకరించుట. రూపకము ఉపరూపకము అని రూపకము రెండువిధములు. అందు నాటకము ప్రకరణము భాణము ప్రహసనము డిమము వ్యాయోగము సమవకారము వీధి అంకము ఈహామృగము అని రూపకము పదివిధములు. ఉపరూపకము పదునెనిమిదివిధములు. రత్నావళి నాటికయను నుపరూపకజాతిది. [కడమ రూపకములకును ఉపరూపకములకును దానిదానికి చెప్పఁబడువిశేషము దప్ప సామాన్యలక్షణ మెల్ల నాటకమునకు ఎట్లో అట్లే ఎఱుంగవలయును.]

నాటికి లక్షణము. (చూ. ఉపోద్ఘాతము- పుట 5.)

అంకలక్షణము:—అంకమున నాయకునిచరిత్రము ప్రత్యక్షముగా చూపఁబడును. రసభావములు వెలుంగుచుండును. శబ్దార్థములు అగూఢముగాను గద్యవాక్యములు చిన్నవిగాను ఉండవలయును. ఏదే నొక యవాంతరప్రయోజనము సమాప్తిచెందవలయును. బిందువు కొంచెము అంటియుండవలయును. కార్యములు పెక్కుగా నుండఁగూడదు. బీజమునకు సంహారము కూడదు. నానాసంవిధానములు వలయును. పద్యములు మిక్కుటముగా నుండఁగూడదు. ఆవశ్యక కార్యములకు భంగము కలుగఁగూడదు. కథ అనేకదినములు పట్టునదిగా నుండఁగూడదు. నాయకుఁడు ఆసన్నుఁడుగా నుండవలయును. పాత్రములు మువ్వురు నలుగు రుండవలయును.

ఈవక్ష్యమాణములు అందుం గూడవు.—దూరమునుండి పిలుచుట, చంపుట, యుద్ధము, రాజ్యము దేశము లోనగువానికి ఉపద్రవము, పెండ్లి, భోజనము, శాపము, ఉత్సర్జనము, మరణము, రతము, దంతక్షతములు సేయుట, నఖక్షతములుసేయుట, ఇట్లు లజ్జాకరములగు నితరకృత్యములును, శయనించుట, మోవియానుట, ఇత్యాదులు, నగరాదులను ముట్టడించుట, స్నానమాడుట, మైపూఁతపూసికొనుట,— ఇవి అంకమందు చూపఁగూడదు. అంకము మిక్కిలి దీర్ఘముగా నుండఁగూడదు, దేవీపరిజనాదులయు మంత్రులయు వణిజులయు భావరసోద్భవములైన ప్రత్యక్షచిత్రచరితములతోఁ గూడినదై యుండవలయును ; దానియంతమున పాత్రము లందఱును నిష్క్రమింపవలయును.

రంగద్వార ప్రస్తావనాదులు కలదై బీజమును ఫలమునుగలదై ఒక యంకము గర్భములోపల ప్రవేశించినదైన మఱియొకయంకము గర్భాంక (Interlude) మనఁబడును. ఉదా. బాలరామాయణమందలి సీతాస్వయంవరమును ఉ. రా. చరిత్రమందలి కుశలవ జననభాగమును, వేంకటరాయశాస్త్రులవారి ప్రతాపరుద్రీయమందు అష్టమాంకమున ఓడలాఁ :సల్తాను మ్రోల వర్తకు లాడించినభాగమును.

నాటకమందు ముందుగా పూర్వరంగము, అటుపిమ్మట సభాపూజ, తర్వాత కవిని పేర్కొనుట, నాటకమును గూడ పేర్కొనుట, తర్వాత ప్రస్తావన. అందు నాట్య

వస్తువుకంటె ముందుగా రంగవిఘ్నోపశాంత్యర్థము నటులు గావించునట్టిది పూర్వరంగ మనఁబడును. దీని యంగములలో ముఖ్యమైనది నాంది యనునది. ఆశీర్వచనముతోఁ గూడినట్టిది దేవద్విజ నృపాదులస్తుతి నాంది యని చెప్పఁబడును. అది మంగళకరములైన శంఖ చంద్ర కమల చక్రవాక కైరవములను వచించునదియు, ఎనిమిదేని, పండ్రెండేని పదములు గలదియుఁ గావలయును ప్రాయికముగా నాటకములలో నాంది యని తలంపఁబడుచున్నట్టిది పూర్వరంగముయొక్క రంగద్వారనామకమైన యంగముగాని నాంది గాదని కొందఱ మతము.

సూత్రధారుఁడు మధురములును కావ్యార్థసూచకములును అగు శ్లోకములచేత రంగమును ప్రసన్నముంగావించి రూపకనామమును కవినామ గోత్రాదులను కీర్తింపవలయును. భారతీవృత్తి నవలంబింపవలయును. ప్రాయికముగా నేదేనొక ఋతువును ప్రస్తావింపవలయును. భారతి యనగా సంస్కృతప్రాయమును నరాశ్రయము నగు వాగ్వ్యాపారము.

సూత్రధారుఁడు నటితోనేని విదూషకునితోనేని పారిపార్శ్వకునితోనేని, కూడుకొన్నవాడై తమకార్యములనుండి యుత్పన్నములై ప్రస్తుతమును ఆక్షేపించునవైన చిత్రవాక్యములచేత చేయు సల్లాపము ఆముఖమనియు ప్రస్తావన యనియు చెప్పఁబడును.

విదూషకుఁడు— కుసుమవసంతాదినాముఁడు, పని, దేహము, వేషము, భాషితము, లోనగువానిచేత హాస్యము కలిగించువాఁడు, జగడగొండి, తనపని యెఱిఁగినవాఁడు.

కంచుకి— అంతఃపురచరుఁడు, వృద్ధుఁడు, విప్రుఁడు, గుణగణాన్వితుఁడు, సర్వకార్యార్థకుశలుఁడు.

ఏవస్తువు నాయకునికి అనుచితమేని, రసమునకు విరుద్ధమేని, అగునో దానిని వదలవలయును. వేఱువిధముగా నేని కల్పింపవలయును.

అంకములయందు చూపరానిది అయినను అవశ్యము తెలుపవలసినది యగుకథను అర్థోపక్షేపకములచేత చెప్పవలయును. అర్థోపక్షేపకములు అయిదు—విష్కంభక ప్రవేశక చూళి కాంకావతా రాంకముఖములు.

విష్కంభకము భూతభవిష్యత్కథాంశములను తెలుపును, సంక్షిప్తార్థముగా నుండును, అంకమున మొదలలో చూపఁబడును. అది ఒకరో యిద్దఱో మధ్యపాత్రములచే జరుపఁబడిన మొదల శుద్ధమనఁబడును, నీచమధ్యపాత్రములచే జరుపఁబడినచో సంకీర్ణమగును. రత్నావళి I అం. మొదట శుద్ధవిష్కంభకము.

ప్రవేశకము నీచపాత్రములచే నీచవాక్యములచే చేయఁబడును. రెండంకముల నడుమ వచ్చును. మిగత లక్షణము విష్కంభకమున కెట్లో అట్లే. రత్నావళిలో ప్రథమద్వితీయ. ద్వితీయ తృతీయ, తృతీయచతుర్థాంకములకు నడుము ప్రవేశకములు గలవు.

చూళిక యనునది తెరదాలోనివారు, చేయునట్టి యర్థసూచన. ఉదా. రత్నావళి 12, 16, 52, పుటలలో.

అంకాంతసూచిత పాత్రములు ఆయంకమునకు తెంపు లేనియట్లుగానే వేఱంకమును తొడంగుట అంకావతారమనఁబడును.

ఒకయంకములో అన్నియంకముల సూచనయు చేయఁబడు నేని దానిని అంక ముఖ మందురు.

స్వగతము— ఇతరులు వినఁగూడనిదేదో అది ఇట స్వగతమని యంగీకృతము.

ప్రకాశము— అందఱు వినఁదగినది.

అపవారితకము— తానుచోటుమాఱి అన్యునికి చెప్పెడిగహస్యము.

జనాంతికము— కథామధ్యమున త్రిపతాకాహస్తముతో ఇతరులను ఎడసేసి జన సమీపమున ఇరువురు ఒండొరువులతో రహస్యము భాషించుట జనాంతిక మనఁబడును.

ఆకాశభాషితము— వినెడుపాత్రము లేకయే 'ఏమిచెప్పెదవు' అని చెప్పనియర్థ మునే వినుట నభినయించి ప్రయోగించుట ఏదికలదో అది ఆకాశభాషితము.

బీజ బిందు పతాకా ప్రకరీ కార్యములు అయిదు అర్థ ప్రకృతులు.

ఇంచుకగా ఉద్దేశింపఁబడి బహుప్రకారముల వ్యాపించునది ఫలమునకు ప్రథమ హేతువు బీజ మనఁబడును.

అవాంతరకథ విచ్ఛేద మొందినప్పుడు దానిని పైకథతో సంధానము చేయు నట్టిది బిందువు.

వ్యాపి యగు ప్రాసంగికవృత్తము పతాక యనఁబడును.

ప్రాసంగికమై ఏకదేశస్థమగు చరితము ప్రకరి.

ఏది సాధింప నపేక్షితమో దేనికొఱకై యారంభమో దేని సిద్ధిచే సమాప్తియో అది కార్య మనఁబడును.

ఫలార్థులు తొడంగిన కార్యమునకు అయిదు అవస్థలు:—ఆరంభ యత్న ప్రాప్త్యాశా నియతాప్తి ఫలాగమములు.

వరుసగా ఈయైదవస్థలును మున్నుచెప్పిన యర్థ ప్రకృతులతో యోగము బొందుటచేత ఇతివృత్తము అయిదుభాగము లగును. అవి క్రమముగా ముఖ ప్రతిముఖ గర్భ విమ ర్శోపసంహారము లని అయిదు సంధు లగును.

[సంధ్యాదుల సమన్వయము "రత్నావళీనాటికానిర్మాణము"నఁ దెలియనగును.]

నాట్యపరిభాష—

రాజును 'స్వామీ, దేవా' అని భృత్యులును, 'భట్ట' అని అధములును, 'వయస్యా' అని విదూషకుఁడును పచింతురు. విదూషకునిరాజు 'వయస్యుఁడా' అనియేని పేరిచేతనేని వచింపవలయును. నటీసూత్రధారులు ఒండొరులను 'ఆర్య' నామముచేత సచింపవల యును. అధములు సములను 'హంజే' అనునది, రాణిని చేటిని విదూషకుఁడు 'భవతి' అనవలయును. భూపతిని 'మహారాజ' 'స్వామి' అనవలయును. ప్రకృతులు రాజు కూఁతును 'భర్తృదారిక' అనవలయును. జ్యేష్ఠమధ్యమాధములు స్త్రీని తత్పతిసెట్లో అట్లు సంబోధింపవలయును. విస్తరము. ఆం. సా. ద. షష్ఠపరిచ్ఛేదమున నెఱుంగఁదగును.

శ్రీ

రత్నావళీనాటిక.

నాంది

శా. పదనా ప్రథమ ద్రై. [illegible] విశ్వస్త్రమయై, దృక్తత్రయిన్
జాయం డాసాంసలం గాంచ, హైమవతి లజ్జాన్వితయై, పూజలో
గిరుపాటున్ నను జెమ్మటల్ సణకుసుంగా, శూలికై చిమ్మ,సం
వరణం దాకుల మాసుమాంజలి యనంతశ్రీలు మీ కిచ్చుతన్. ౧

మఱియు.

మ. త్వరగ [illegible] మరలెంతయున్,సహజ యాద్వన్ లజ్జ వేవెన్కకున్,
సరసోత్కంఠముల వెండి బంధాలలనల్ సామ్ముఖ్యముం గూర్పంగా,
[illegible] ప్రేమాలం [illegible] త్రాస మంది నగుచున్ బ్రాపించి తొల్యాకటమిన్
[illegible] మీ మ్మేలుతన్. ౨

మఱియు.

సీ. ప్రశ్చిటిని [illegible] ధ్వజు మును నాకొఱకె నీవు, గావున నీకుఁ దగుర
మున్నవమె [illegible] బహుమార్గ మోవ ; దానినే భావకుటిలను దన్నుకోర,
[illegible] కంఠ [illegible] హా ముజ్జగింపు, నానగండ.'—యనుఁ గిన్క నెపని నగప్రభవయు
నబ్ధిభవయు సాదేవుఁ డనల్పకరుణ, సర్వసౌభాగ్యములు మీ కొసంగుఁ గాత. ౩

మఱియు,

తే. 'ఇనుక జ్వలియించుచు నృత్రయిఁ గనినయంత
[illegible] ముచ్చమూడిగి [illegible] ;
[illegible]
[illegible] ఫీని [illegible] ;
[illegible] నేద్చుఁ [illegible]
మందలుగ వేల్పులును మటుమాయ మైరి'—

అని హసించుచు దేవికి యజ్ఞ సిహాతేఁ
జెప్పెడు శివుండు మిమ్ము రక్షించుఁ గాత. ౪

[ఇదియుఁగాక,

తే. జయము రిక్కలదొరకు, నంజలి సురలకు,
ద్విజవృషుల్ నిరుపద్రవస్థితిఁ బడయుత,
పుడమి సస్యసమృద్ధతఁ బొదలుఁగాత,
విభుఁడు చంద్రవపుఁడు ప్రతాపించుఁ గాత.] ౪(a)

ప్రస్తావన.

[illegible]

సూత్రధారుఁడు:—అతివిస్తర మేల ? నేఁడు విక్రమసింహపురీశ్రీరంగనాయక స్వామి వసంతోత్సవములో మిళితులైన రసికవతంసులు సభ తీర్చి నన్ను సబహుమానముగా పిలువంపించి యిట్లానతిచ్చినారు.— "మామిత్రులు వేదము వేంకటరాయ శాస్త్రిగారు శ్రీహర్ష ప్రణీత రత్నావళీనాటికను ఆంధ్రంబున రచించిన యనంతరము మును పఠించితిమే గాని ఆటలోఁ జూడనైతిమి. దానిని నీవు మాకిప్పుడాడించి మా కానందంబు గావింపవలయును." అని. [పరిక్రమించి చూచి] కావున నిప్పుడు నేపథ్యరచనం గావించి వారి యభిలషితమును నెఱవేర్చెద: [పరిషత్తువంకఁ జూచి] ఆహా ! సకలసామాజికులయు మనస్సులు వశీకృతము లయ్యె నని నా నిశ్చయము. ఏల యన—

శా. శ్రీహర్షుండు కృతిప్రణేత, సరసుల్ శ్రోతల్ ప్రవీణాగ్రణుల్, గొలం
తే హృద్యంబగు వత్సరాజచరితం, బేనొప్ప నాటింతు నే;
ఈహాసిద్ధి నొనర్చు నిం దొకఁడొకండే; నేమి భాగ్యంబొ నేఁ !
డాహా! సర్వగుణంబులుం గలిగె నా కానందరాజ్యంబుగాన్ ! ౫

శా. వేంకటరాయశాస్త్రి కవి, వీనులవిందులు వత్సరాట్కథల్,
కొంకము మేము నాట్యమునఁ, గోవిదసత్తము లీసభాసదుల్ ;
ఇంకను నేమి గావలయు, నిం దొకఁ డొక్కఁడె కార్యసిద్ధి కా
కొంకి, యి వన్నియుం గలయు టీవిని నైప మొసంగెఁ నేఁటికిన్. ౬

కావున నింటికరిగి యిల్లాలింబిలిచి సంగీతక మారంభించెదను. [పరిక్రమించి నేపథ్యాభిముఖము గాంచి] ఇది మాయిల్లు. లోనికిం బోయెద. [చొచ్చి] ఆర్యా! ఇటురమ్ము.

నటి [ప్రవేశించి]—ఆర్యపుత్రా, ఇదుగో వచ్చినాను. ఏమనుపు చేయుమంటావో ఆజ్ఞాపించు.

సూత్ర.—ఆర్యా, ఈసభవారు రత్నావళీ దర్శనోత్సుకులై యున్నారు. కావున నేపథ్యముం దాల్పుము.

నటి.—[నిశ్వసించి సనిర్వేదము] ఆర్యపుత్రా, నీకు చింత లేదు మఱి నీవు ఆడకేమి? నే నంతేనో అదృష్టహీనురాలిని. నాకు ఒక్కతే కూతురు. దాన్ని నీవు ఏలాగో దేశాంతరంలో ఇచ్చినావు. మఱి దూరదేశంలో వున్న వరునితో దానికి పెండ్లి ఏలా గవుతుందా అనేచింతచేత నాకు ఏమీ తోచడం లేదు. ఇటువంటి యీస్థితిలో నేను ఆడడం యేమిటి?

సూత్ర.—ఆర్యా, వరుడు దూరస్థుడని దిగులుపడకు, ఇదె చూడు.

తే. కడలినడుమునుండి, కడల కొనలనుండి,
యొండు దీవిగడ్డనుండి, తెచ్చి,
నిమిషమాత్రలోన సమకూర్చు విధాత
యభిముఖుండ యేని యభిమతములు. ౭

[నేపథ్యమున]

బళీ! భరతపుత్రుడా, బళీ! అది యట్లే, సందేహము లేదు. "కడలి నడుము" ఇత్యాది.

సూత్ర.—[విని, నేపథ్యాభిముఖముం గాంచి] ఆర్యా, ఇంకను తామసించెద వేమి? వీడుగో నాతమ్ముడు యౌగంధరాయణ వేషమును దాల్చి వచ్చియున్నాడు. రా మఱి. మనమును అనంతరకరణీయము లయిన యితరవేషముల ధరించి సిద్ధపడుదము.

[అని నిష్క్రమింతురు.

ప్రస్తావన సమాప్తము.

విష్కంభకము.

[అంతట, హృష్టుఁడు యౌగంధరాయణుఁడు ప్రవేశించును.]

యౌగంధరాయణుఁడు.—ఇదియిట్లో. సందేహములేదు. [illegible] మరలం బఠించి] కాదేని, *సిద్ధుని యాదేశమును [illegible] చిన యాత్రసి కూఁతురు సముద్రములో ఓడ [illegible] బ్రదికి లేచుటయు, కౌశాంబివాఁడు వణిజుఁడు సింహళమునుండి వచ్చుచు ఆయవస్థ [illegible] బాలను కాచుటయు, [illegible] దెచ్చుటయు, ఇవి యెట్లు ఘటిల్లును? [హర్షముతో] ఎల్లవిధముల [illegible] అభ్యుదయములు ఒనఁగూడుచున్నవి. [ఆలోచించి] నేను ఈమెను †సగౌరవము [illegible] దేవిచేతం బెట్టుటయు యుక్తమే. వింటిని గదా ఇచ్చటికంచుకి బాభ్రవ్యుఁడు సింహళమంత్రియగు వసుభూతితోఁ గూడి ఎట్లో సముద్రమునుండి [illegible] ‡కోసలుని సమయింపంబోయియున్న రుమణ్వంతునితోఁ గలసినాఁడట. ఈ విషయము [illegible] ప్రభుప్రయోజనము సిద్ధప్రాయమ యైనను నాకు ధృతిం గూర్పదున్నది! కష్టము [illegible] భృత్యభావము.

తే. ఒడయనికి మేలు కూర్చునియుద్యమమున, నిట్లు [illegible] చేయుచున్ [illegible]
వగును నిచ్చలు సిద్ధి; యట్లైనఁ బలికి, జంకుచు [illegible] స్వామి [illegible]

[నేపథ్యమునందు కలకలము.]

[విని] అహో! మృదుమధుర [illegible] పౌరులచర్చరీధ్వని మ్రోల నుప్పొంగించుచు [illegible] ! ఇంక [illegible] నూహించెద - మదనమహోత్సవ [illegible] గాంచువాఁడై ప్రభువు ప్రాసాదము [illegible] అప్పుడే ప్రభువు ప్రాసాదము నెక్కినాఁడే! ఇక్కడ [illegible]—

తే. ప్రియవసంతుండు, విశ్రాంతవిగ్రహుండు, జనమనోత్సవలోలుఁడు, [illegible];
స్వామహామును జూచు తివుట సాక్షాత్కరించు, ప్రసవధనుఁడు [illegible]
కావున నేను మాహావిరికిం [illegible] కార్యశేషము [illegible].

విష్కంభకము సమాప్తము.

---

*సిద్ధాదేశః—యోఽస్యాః పాణిం గ్రహీష్యతి స సార్వభౌమో రాజా భవిష్యతీతి సిద్ధస్యాదేశః.

† సగౌరవమ్—"భగినీబుద్ధ్యా." ప్రియ.

‡ కోసల—ఉత్తరకోసల కాదు. 'విన్ధ్యదుర్గావస్థితస్య కోసలనృపతేః'

ప్రథమాంకము.

[అంతట ఆసనస్థుడు ధృతవసంతోత్సవవేషుడు రాజు ప్రవేశించును, విదూషకుడును.]

రాజు.—[హర్షముతో గాంచి] సఖుడా, వసంతకా!

విదూషకుడు.—ఆజ్ఞయ్యా అయ్యా.

రాజు.—

మ. సమయం జేసితి వైరులన్ [illegible] సమ్మోదమొప్ప నుంచితిన్,
[illegible] జనుల్ [illegible] సుఖుల్,
సమయం బౌమని, యిప్పుడిట్టి భవనంబున్; సంకేతమంత్రిన్ ధృతిన్
సుమబాణుండు భరించ [illegible] దని పెంచు; [illegible] గా. ౧౦

విదూ.—[హర్షముతో] వయస్యుడా, నీవు చెప్పినది సరే. దీన్ని గురించి నీ వీలా నిన్నడుగడం, అయినా నే సమర్థించుతాను. ఈ మదనమహోత్సవం నీది గాదు కామ దేవుడిదిగాని. బాలక *పటుకస్య [illegible]. [చూచి] ఈమాట కేమి గాని, ముందవయ్యా చూడు, సారాయి త్రాగి కైపెక్కిన యువకామినులు స్వయంగా వైకొని చిమ్మనగ్రోవులు [illegible] గురిపెట్టి వల్లిన వసంతముతో పౌరజనులు ఉల్లాసం మీరి ఆడుతూవున్న యీనృత్యము చేసిను ఎక్కడ చూచినా ఇచ్చకు మెచ్చుగా హెచ్చుగా [illegible] రాజమార్గపు మొగాశాలు [illegible] మొగాలతో ఈ మదనమహోత్సవం [illegible] చేస్తున్నదో చూడు.

రాజు.—[హర్షముతో కలయంగాంచి] అహో! పౌరుల ప్రమోదము పరమోచ్ఛ్రితం బౌచున్నది!

తే. [illegible]
[illegible] †[illegible]
[illegible] యిప్పుడు
బంగరుమొలకము [illegible] సర్వజను లనంగ, బసిమి యొక్కడే వన్నెగాగ బరుఁగనిల్లె.

*పటుకస్య—బాలకస్య.

†Spring-flowers—కిఙ్కిరాత, చూత, వకుళ, చమ్పక, అశోక...

మఱియు,

శా. పూవుల్ ముంగిటఁ గ్రొవ్వులన్ గుంజి గాల్వల్గా పామాంబుల్, ధృతుల్
మూరింబో, నటియింపఁ, ద్రొక్కుడులయేవుల్ సేయుచుంకుంబునన్
నారీమండలిచెక్కుచెంద్రు మురలన్, నానాపటన్యాస మై,
యీరాక ట్టిల్లంబు చెందిరమె యై యేపారె నొక్కుమ్మడిన్. ౧౬

విదూ.—[చూచి] ప్రియవయస్యుడా, బలేజాణలయినసరసులు సూటికి పిచ్చి గ్రొవ్వులతో చిమ్మిన వసంతాలపోట్లకి సీత్కారం చేస్తూ ఈబోగాల యొస్మై కత్తెలు పేరుగు విలసిస్తున్నారో చూడు.

రాజు.—[చూచి] వయస్యుడా, సరిగా కనిపట్టితివి. పలన,

ఉ. మానక రాలుబుక్కబలుమబ్బులు చేసెడి చిమ్మచీకటిన్
గానఁగ నౌ చుక్కింత మణికాంచనభూషణదీప్తిహారిణిన్.
పూనికఁ గ్రొవ్వుల స్ఫణంపవారిని త్తుభుజంగలోకి పలా
ధ్యానము మీఱ నన్ను బలిధానమునన్ స్మరియింపఁ జేసెడిన్. ౧౭

విదూ.—[చూచి] ఓవయస్యుడా, ఇదుగో మదనిక మత్తుతో ఒగిస్తూ వసంతాభినయం చేస్తూ చూతలతికతో కూడా యిక్కడికే వస్తూవున్నది. చూడు ప్రియవయస్యా.

[అంతట మదనికలను నటించుచు ద్విపదీఖండమును బాడుచు
ఇరువురు చేటికలు ప్రవేశింతురు]

గేయము.

పలకడ తెమ్మెర వచ్చెనే! ఇలరాజు నానతిఁ దెచ్చెనే!
ఎలనాఁగ లను గంటగించెనే! ఎలమావు లను కసి కించెనే!
పొగడతా వుల వెస నల్లెనే, మగువల మనంబుల నల్లెనే.
తొగకంటి యిలువు త్రుంచెనే, చిగురుంబోఁడులను పెంచెనే. ౧౮

క. మునుమును మధుమాసం బిటఁ, జనులయెడల మైత్రిఁబట్టుచుఁ, జయ్యన సంతన్
అను పోటఁ జోరఁగఁ, గాముఁడు, మనుకొని యెడదాని నేయుఁ బువ్వుబాణములన్.

రాజు.—[చూచి] ఆహా! ఈచేడెల యాత్తటము పాటిమీఱి మనోహరముగా నున్నది. అట్లెగదా;

ఉ. వేనలి స్రస్తమై చెదరి పిడ్కొనె నల్లనియెత్తువోణిమిన్,
*మానక పాద మంటి యినుమట్టుగఁ గ్రందిలుచున్న వందియల్,

* క్షీబాయాః (అతఏవ) స్తనభర...షం క్రీడన్త్యా అస్యాః—పీడయే వ కేశపాశః తోశాగంపంజతి. ఇమానూపురౌ....క న్తతః, కమ్పానుబన్ధాద్వ్యస్తో హారః...హా న్తి.

ఘూనుచుఁ గంపమి ట్ట టయి మోఁదుచునున్నది హార మక్కునన్,
కౌను కుచాద్రిసమ్రము త్రెగంబడ మత్త నటించుచీడ నాన్. ౧౬.

విదూ.—[నవ్వుచు] వయస్యుడా, నేనుగూడా కాసెగట్టిన యీచేడెల మధ్య ఆడుతూ పాడుతూ రవంతసేపు హోళీపండుగని గౌరవించివస్తాను.

రాజు.—[చిఱునగవుతో] వయస్యా, అట్లే చేయుము.

విదూ.—నీయాజ్ఞ [అని లేచి చేటికల నడుమ నర్తించుచు] ఓ మదనికా, ఓ చూతలతికా, ఈచర్చరిని నాకున్ను నేర్పండి.

మదనిక.—[నవ్వి] చెడిబతికినవాడా, ఇది చర్చరి గాదోయి.

విదూ.—మఱి యి దేమిటి ?

మద.—చెడిబతికినవాడా, ద్విపదీఖండ మోయి యిది.

విదూ.—[హర్షముతో] ఈఖండంతో మోదకాలు చేస్తారా లడ్డుకాలు చేస్తారా ?

మద.—చెడిబతికినవాడా, కాదు కాదు, పాడేదోయి యిది.

విదూ.—[ఆశ్చర్యముతో] పాడేదా యిది ! [విషాదముతో] పాడేదే గాని తినేది కాకంటే నాకెందుకు ఇది? ప్రియవయస్యుడికాడికే వెళ్తాను.

[అని పోనుంకించి ఓసరిలి కూర్చుండును. అయిరు వురును లాగుదురు. విదూషకుడును లాగును.

ఇరువురును.—[అతనిచేతులు పట్టకొని] ఉండు. చెడిబతికినవాడా; తప్పించుకొని వెళ్తావా? ఎక్కడికి వెళ్తావు ; [అని బహువిధముల తాడనము సేయుదురు.

విదూ.—[చేతులు లాగికొని పలాయితుఁడై రాజును దఱిసి] వయస్యుడా నర్తించితిని.

రాజు.—వయస్యా, క్రీడనముం గావించితివా ?

విదూ.—క్రీడనం గాదు, పలాయనం గావించాను.

చూతలతిక.—ఓసే మదనికా, మనము చాలాసేపు ఆడినాము. రా మరి. ఏలిన వారికి దేవిగారిసందేశాన్ని నివేదింతాము.

మద.—చూతలతికా, చక్కగా జ్ఞాపకం చేసుకొన్నావు, అలాగే చేతాము.

ఇరువురును.—[పరిక్రమించి, కని] జయం జయం ఏలినవారికి. దేవరా, దేవిగారు ఆజ్ఞాపిస్తున్నారు - [అని సగముమాటలో లజ్జను నటించుచు] కాదు కాదు, విజ్ఞాపిస్తున్నారు.

రాజు.—[హర్షముతో నవ్వి ఆదరముతో] మదనికా, ఆజ్ఞాపించుచున్న దను మాటే రమణీయము, మఱి మదనోత్సవములో అది మఱింతయు రమణీయము. కావున చెప్పుము దేవి యే మాజ్ఞాపించుచున్నదో.

విదూ.—ఓసీ దాసీకూతురా, ఏ [illegible]స్తున్నార్రే దేవిగారు ?

చేటికలు.—దేవిగారు ఈలాగు [illegible]పిస్తున్నారు, ఏమనంటే,—నేనిప్పుడే వెళ్లి మకరందోద్యానములో ఎఱ్ఱగోరంటకింద ప్రతిష్ఠచేసిన దేవుణ్ణి పూజ[illegible] పూజ చేస్తాను. అప్పటిక్తు [illegible] చేయవలెను.—అని.

రాజు.—వయస్యుడా. [illegible]? [illegible]!

విదూ.—[illegible] లే. [illegible]

[illegible]

రాజు.—[illegible]

[illegible]

చేటికలు.—[illegible] [illegible].

రాజు.—[illegible].

[illegible].

రాజు.—[illegible]

విదూ.—[illegible], [illegible]. [illegible].

విదూ.—[ఎదుటం గాంచి] ఓహో [illegible]. [illegible] తింటాము. [illegible].

విదూ.—[ఆశ్చర్యముతో] [illegible]. [illegible], [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. మంచి [illegible].

రాజు.—[illegible] ఆహా! [illegible] నున్నది! [illegible],—

ఉ. [illegible]
[illegible] *[illegible]
[illegible]
[illegible]. ౧౭

[illegible],

* 'ఆళి' So that the hum may be tumultuous like the gabbling in an alehouse.

తే. పొగడ *గురిసెను మూలానఁ బూలవానఁ
గల్లుగండూషముల వెలిఁ గ్రక్కినటుగ ;
వెనుకఁ జిక్కినసంపెంగ ననిచె మధ్య
తామ్రతరుణీముఖేందు సంధానగరిమ ;
ఆలకించి యశోకపాదాహతులను
గుబ్బెతలయందియల †రొద, లుబ్బు మీఱి,
తేఁటితుటుములు ‡ఝుంకారదీప్తగీతి
ననుకరణ మొనరించెడి ననఁ జెలంగు.

విదూ.—[ఓసి] వయస్యా, ఇది తుమ్మెదలు అందెలశబ్దాన్ని అనుకరించడం కాదోయి, ఇది దేవిపరిజనంయొక్క అందెల శబ్దమే.

రాజు.—అవునోయి, సరిగా కనిపట్టితివి, వయస్యా.

[అంతట సకాంచనమాల వాసవదత్తయు పూజోపకరణములు చేతఁగొని సాగరికయు విభవంబుగ పరివారంబును ప్రవేశింతురు.]

వాసవదత్త.—ఓసీ కాంచనమాలా, నాకు మకరందోద్యానానికి దారి చూపు.

కాంచనమాల.—భట్టిని, ఇటు ఇటు.

వాస.—[పరిక్రమించి] ఓసి కాంచనమాలా, నేను మదనపూజ దేని కింద చేయనున్నానో ఆ రక్తాశోకము ఇంకా ఎంతదూరమే ?

కాంచ.—భట్టిని, ఇదుగో దగ్గరనే ఉన్నది, చూడు భట్టిని. భట్టిని పెంచుకొన్న ఆ బండిగురుగింజ ఇదే దట్టంగా పొడమిన పువ్వులతో వెలుగొందుతూవున్నది. దీనికవల అకాలంలో పువ్వులు పూచేలాగ చేయడానికోసం ఏలినవారు ప్రతిదినము శ్రమపడుతూవున్న §ఆనవమాలిక. దీని కవతల దేవిపూజకు తావయిన ఆ యెఱ్ఱ అశోకము, అదుగో కనబడుతూ వుంది.

వాస.—అయితే రా, అక్కడికే త్వరగా వెళ్దాము.

కాంచ.—రా భట్టినీ, రా. [అందఱు పరిక్రమింతురు.]

---

* పొగడగురిసెను—మూ. వకుళైర్వ్యాప్యతే. వామ్యతే is better.

† రసతాంనిర్భరం—రసత్సం నిర్భరం or రసతాంనిస్వనం.

‡ ఝుంకారస్యానుగీతైః—ఝుంకారస్వానగీతైః seems to be the correct reading.

§ నవమాలికా is a variety of జాతి. [జాతి Tel. జాజి and నవమాలిక = విరజాజి.] "నస్యాజ్జాతీవసన్తే" దర్పణః. Hence అకాలతా.

వాస.—ఇదే పూజాస్థానము ఆ రక్తాశోకము. రా మరి, నాకు పూజోపకరణములను తే.

సాగరిక.—[సమీపించి] భట్టిని, ఇదుగో సమస్తమూ సిద్ధముగా వుంది.

వాస.—[చూచి, ఆత్మగతము] అయ్యో, పరిజనులు ఎంతపొరబాటు చేసిరి? ఎవనికంటి కగపడకుండా దాస్తూ వున్నానో ఆతని కంటియెదటనే పడేనున్నది. కానీ, ఈలాగు చెప్తాను గాక. [ప్రకాశము] ఒసే సాగరికా, ఏమే నీవు పరిజను లందఱూ మదనమహోత్సవంలో మైమరిచివుండగా గోరువంకను విడిచి యిక్కడికి వచ్చినావు? దానికాడికే తక్షణం వెళ్లు. ఈపూజాద్రవ్యాన్ని కాంచనమాలచేతికి అప్పగించు.

సాగ.—భట్టినియాజ్ఞ. [అట్లు చేసి కొలందియడుగులు నడచి ఆత్మగతము] శారికనేమో నేను పదిలంగా సుసంగతచేత అప్పగించితిని. ఇక్కడ దీన్ని చూడడానికి నాకు ఆశ గలదు. ఏమంటే, దేవుణ్ణి కుసుమాయుధుణ్ణి మానాయనగారి అంతిపురంలో ఏలాగు పూజచేస్తారో ఇక్కడకూడా ఆలాగే చేస్తారా, కాక మఱొకలాగు చేస్తారా, చూతా మని. అందుకోసము నేను ఎవరికీ కనపడకుండా వుండి చూస్తాను [పరిక్రమించి చూచి] కనక ఇక్కడ పూజాసమయం వచ్చేలోపల నేనున్న భగవంతుణ్ణి పూజించడానికి పువ్వులు కోస్తాను. [అని పువ్వులు కోయుటను అభినయించును.

వాస.— కాంచనమాలా, అశోకమూలమున, భగవంతుణ్ణి కుసుమాయుధుణ్ణి ప్రతిష్ఠించు.

కాంచ.—భట్టిని యాజ్ఞ. [అని యట్లు చేయును.

విదూ.—వయస్యా, అంచెలరవళి నిలిచినది, కనక దేవి అశోకమూలానికి వచ్చిందని నేను తలుస్తాను.

రాజు.—[చూచి] చక్కఁగా ఊహించితివి. ఇదిగో దేవి, చూడు. ఈ పుణ్యశీల,—

తే. *కుసుమసుకుమారమూర్తి యీబిసరుహాక్షి, వ్రతముచేఁ గాను †సూక్ష్మతరంబు గాఁగఁ
దనరుచున్నది ‡మకరకేతనుఁడు వజ్జ,నునిచికొన్న ధనుర్యష్టియో యనంగ. ౧౯

కావున రమ్ము సమీపింతము. [సమీపించి] ప్రియా వాసవదత్తా—

వాస.—[చూచి] ఓహో ఆర్యపుత్రుడే! జయము జయము ఆర్యపుత్రునికి. మనః

* cr. క్షామాంమఙ్గళ etc. ప్రియ.

† ప్రాగేవతను, ఇదానీం నియమేన తనుతరమ్.

‡ మకరకేతోః—అశోకమూలే ప్రతిష్ఠాపితస్య. పార్శ్వస్థా-నతుకరస్థా ఆకర్ణాన్తం క్షిప్తా, యతఇదానీం కామయితుం నోచిత అవసరః, నియమవ్యాపృతత్వాత్.

రాజు ఈచోటిని ఆసనగ్రహంచేత అలంకరించునుగాక ఇదుగో ఆసనము ఆర్యపుత్రుడు ఇక్కడ కూర్చుండవలెను. [రాజు నాట్యముచే కూర్చుండును.

కాంచ.—దేవీ, శోభించుచున్న యీ యశోకవృక్షముకాడికి వెళ్లి నీచేతితోనే పువ్వులు కుంకుమ చందనము వస్త్రాలు అర్పించి భగవంతుణ్ణి ప్రద్యుమ్నుణ్ణి పూజించు.

వాస.—నాకు పూజోపకరణాలను అందీ.

[కాంచనమాల అందిచ్చును, వాసవదత్త పూజించును.

రాజు.—ప్రియా, వాసవదత్తా,

ఉ. *నూతనమజ్జనప్రభవనూత్నవివిక్తవిశిష్టశోభతన్
ఖ్యాతకుసుంభరాగరుచిరాతిపరిస్ఫురదంశుకాంతతన్
ఆతతమోదముం గొలిపె దబ్జదళాయతనేత్రరో, మనో
జాతుని నోముచున్ †మృదులశైశవవిద్రుమశాఖకై వడిన్. ౨౦

మఱియు,

క. దయితరో, మదనుని నోమెడుకయితో నీవంటినంతఁ గంగేళి నవో
దయ ‡మృదుతరాపరకిసాలయ మన నానేత్రయుగళి లాలన గొల్పున్. ౨౧

ఇదియునుం గాక,

క. బాలరో, యనంగుఁ డిప్పుడు చాలఁ దనయనంగతను నిజముగా దూఱున్ ;
ఏ లనఁ దాను భవత్కరహేలా స్పర్శోత్సవంబు సెనయ నికతనన్. ౨౨

కాంచ.—భట్టినీ, భగవంతుణ్ణి ప్రద్యుమ్నుణ్ణి పూజించినావు. మఱి ప్రభువుగారికి తగిన పూజాసత్కారం కానీ.

వాస.—నాకు పువ్వులున్ను మైపూతనున్ను అందీ.

---

* A fresh lustre is imparted to the body by a bath; saffron and other powders are applied to the body which enhance the above said effect of the bath. Not that the queen was dirty before bathing like a kitchen maid. 'అస్త'–'మృతాప్యవసితేరప్యే సమాప్తావన్త ఇష్యతే' శబ్దార్ణవః. cr. మేఘ "త్వయ్యాసన్నె ...జమ్బూవనాన్తాః"–see మల్లి's commentary.

† బాల-బాలేతికోమలతాతిశయలాభాయ. ప్రవాళః-విద్రుమః.

‡ మృదుతర-The hand is more tender than the కిసలయ.

cr. అన్యేభ్యోవనదేవతాకరతలై రాపర్వభాగోత్థితైః
దత్తాన్యాభరణాని తత్కిసలయో స్పేదప్రతిద్వన్ద్విభిః.

కాంచ.—భట్టినీ, ఇదుగో సమస్తము సిద్ధము.

[వాసవదత్త నాట్యముచే రాజును పూజించును.

సాగరిక.—[పూవులు తెచ్చుకొని] కట్టా కట్టా! పూవులు కోసుకొనే తమిలో మరిచి చాలా అలసిపోతిని. అందుచేత ఇదిగో ఈ వావిలిచెట్టుచాటున కనబడకుండా దాగి చూస్తాను. [చూచి] ఏమి! ప్రత్యక్షుడే అపూర్వుడు కుసుమాయుధుడు! మహారాయని గారి అంతఃపురంలో చిత్తరువున ఈతని అర్చిస్తారు. ఇక్కడ ప్రత్యక్షుణ్ణి చేసి అర్చిస్తా వున్నారు. కనక నేనున్ను ఇక్కడినుంచే ఈపువ్వులతోటి భగవంతుణ్ణి కుసుమాయుధుణ్ణి పూజిస్తాను. [అని కుసుమములను చిమ్మును.] భగవంతుడా కుసుమాయుధుడా, నీకు నమస్కారము. నాకు శుభదర్శనుడవు అగుదువుగాక. చూడదగినది చూసినదే మాత్రమే. నాకు అమోఘదర్శనుడవు కమ్ము. మఱి నన్ను ఎవరున్ను చూడకముందే వెడలి పోతాను.

[అని కొలదియడుగులు నడచును.

కాంచ.—ఆర్యా, వసంతకుడా, రా, మఱి నీవు స్వస్తివాచనం గ్రహించు.

[విదూ.—సమీపించును.

వాస.—[విలేపనకుసుమదానపూర్వకముగా] ఆర్యా, ఇదిగో స్వస్తివాచనం పుచ్చుకో.

[అని అర్పించును.

విదూ.—[హర్షముతో గ్రహించి] నీకు మేలగుగాక.

[నేపథ్యమున వైతాళికుడు పఠించును.]

చ. చరమగిరిన్ సమస్తరుచి జాఱిచి హేళి నభోంత మంటఁగా,
నరపతు లెల్లరుం గలసినారు భవత్ప్రభ సంజప్రాప్తునన్
హరువుగ నిప్పు డో యుదయనా, కనువిందుల సారసప్రభా
హరముల నీదుపాదముల నబ్జునిపాదములట్లు గొల్వఁగాన్. ౨౩

సాగ.—[విని హర్షముతో రాజును చూచి సస్పృహముగా] ఏమి! ఈయన నన్ను మానాయన యిచ్చిన ఆ ఉదయనమహారాజా! [నిట్టూర్పువిడిచి] వినుట వలన కొలువుచేత నొగిలిన దైనప్పటికీ ఈతనిదర్శనంచేత నాహృదయము నాకు బహుమానప్రదమైనది.

రాజు.—ఏమి! ఉత్సవముచేత వ్యగ్రచిత్తుడనై సంధ్యాతిక్రమమును నయితము పరికింపనైతిని! దేవీ, కనుము.

క. ఉదయగిరితటాంతరితుని, నదె సూచించెడిని ప్రాచి రవి మిసిమాత్మన్
వదనపరిపాండిమముచే; హృదయస్థితుఁ డైనదయితుఁ బ్రియయును బోలెన్. ౨౪

దేవీ, మఱి లేతము, లోగిటికే పోవుదము.

[అందఱును లేచి నడచుచుందురు.

సాగ.—ఏమి ! దేవి తరలిందే ! కానీ. త్వరగా వెళ్తాను. [రాజును ఆసతో చూచి నిట్టూర్చు] ఏమి నామందభాగ్యత ! ఈయనను చాలాసేపు చూడడానికైనా నోచనైతిని. [అని నిష్క్రమించును.

రాజు.—[పరిక్రమించుచు]

శా. దేవీ, నీముఖకాంతిచే నమృతరుక్తేజ స్తిరస్కారిచే
వేవే నాన వహించి యబ్జము లివే నిచ్ఛాయతం బొందెడిన్ ;
నీవిన్నాణపుటాడిగంపుగణికల్ నిస్తంద్రతం బాడఁగాఁ
బూవుంగ్రొవ్వుల లజ్జ డాఁగెడి నివే పుష్పంధయస్తోమముల్.

[అందఱు నిష్క్రమింతురు.

మదనమహోత్సవ మను ప్రథమాంకము
సమాప్తము

ప్రవేశకము.

[అంత శారిక పంజరమును చేఁగొని సుసంగత ప్రవేశించును.]

సుసంగత.—అయ్యో, మరి యీగోరువంకను నాచేత బెట్టి ఎక్కడికి వెళ్లివుండును నాప్రియసఖి సాగరిక ? [మఱియొకవంక చూచి] ఇదిగో నిపుణిక, ఇక్కడికే వస్తూవుంది. దీన్ని అడిగి చూస్తాను.

[అంతట నిపుణిక ప్రవేశించును.]

నిపుణిక.—తెలుసుకొన్నానుగదా ఏలినవారి వృత్తాంతాన్ని. మఱివెళ్లి భట్టినికి విన్నవిస్తాను. [అని పరిక్రమించును.

సుస.—ఒసే నిపుణికా, ఎక్కడికే ఆశ్చర్యంచేత మైమరిచినదానిలాగ నీవు ఇక్కడనే వున్న నన్ను లక్ష్యంచేయక దాటిపోతూవున్నావు ?

నిపు.—ఏమి ! సుసంగతా ! ఒసే సుసంగతా, నీవు సరిగానే కనుక్కొన్నావు. నాయాశ్చర్యానికి కారణం వున్నది. ఏమంటే ? నేడు దొరవారు శ్రీపర్వతంనుంచి వచ్చిన శ్రీఖండదాసుడనే పేరుగల ధార్మికుడివల్ల అకాలములో పుష్పించే లాగు చేసే దోహదాన్ని నేర్చుకొని తాను పెంచుకొన్న నవమాలికకు దానిచేత పూపుటుత్సవముతో శోభింపజేస్తారట. ఇక్కడ ఈవృత్తాంతాన్ని కనుక్కొమ్మని దేవిగారు పంపగా వెళ్లి వస్తూవున్నాను. నీ వెక్కడికి వెళ్తున్నావు ?

సుస.—నాకేమో సాగరికని వెదకడానికి.

నిపు.—ఒసే, రంగులపెట్టె, చిత్తరుబలక, తూలిక, వీటిని చేతబెట్టుకొని సాగరిక అరటిచెట్ల యింటిలోపలికి వెళ్తూవుండగా నేను చూచినాను. అక్కడికి వెళ్లవే చెలీ. నేనున్ను దేవికాడికే వెళ్తాను. [అని నిష్క్రమింతురు.

ప్రవేశకము సమాప్తము.

ద్వితీయాంకము.

[అంతట సాగరిక చిత్రఫలకపత్రికలం గొని మదనావస్థను నటించుచు ప్రవేశించును.]

సాగ.—హృదయమా, దయదాల్చు దయదాల్చు. ఎందుకు నీకు ఆయాసంతప్ప వేరే ఫలం లేని యీ దుర్లభజనప్రార్థనాహఠము? ఇది గాక, ఎవణ్ణి చూచిన మాత్రాన నీకు ఇటువంటి సంతాపం పెరుగుతూవుందో [ఆశ్చర్యముతో] మళ్లీ అతణ్ణె చూడ గోరుతూ వున్నావు. ఈనీమూఢత్వానికి ఏ మందును! కృతఘ్నమా! ఓహృదయమా, పుట్టినప్పటినుంచి కూడా పెరిగిన యీనన్ను వదలి క్షణమాత్రదర్శనపరిచితుడైన ఆజనుని తగులుకొని పోతూ లజ్జపడవు! అయినా నిన్ను అననేల? నీయం దేమి తప్పు? ఆ మేనులేనివాడినారసాలధాటికను ఆగలేక నీవు ఈలాగు చేయబూనినావు. పోనీ. ఆ యనంగుణ్ణె నిందిస్తాను. [కన్నీళ్లతో కేలుమోడ్చి మోకరించి] భగవంతుడా, కుసుమాయుధుడా, సకలసురాసురులను జయించిన వాడవు. నీవు స్త్రీజనాన్ని కొట్టుతూ లజ్జపడవేమి? [ఆలోచించి] నిశ్చయంగా మందభాగ్యురాలికి నాకు ఈదుస్నిమిత్తంచేత అవశ్యం మరణము మూడినది. [చిత్తరుబలకను చూచి] మఱి యిక నెవ్వరున్ను రాక ముందే చిత్రఫలకాన ఈయభిమతజనుణ్ణివ్రాసి చూచి, నాయిష్టాన్ని నెఱవేర్చుకొంటాను. [సావష్టంభముగా ఏకాగ్రచిత్తయై నాట్యమున చిత్తరుబలకం గొని నిట్టూర్చి] నాకొనచేయి అతిభయంచేత అమితంగా వణుకుతూ వున్నప్పటికి అతణ్ణె చూడడానికి ఉపాయం లేనందున వ్రాసిచూస్తాను. [అని వ్రాయుటను నటించును.

[అంతట సుసంగత ప్రవేశించును.]

సుసం.—ఇదిగదా ఆయరటియిల్లు. ఇందులో ప్రవేశిస్తాను. [ప్రవేశించి చూచి ఆశ్చర్యముతో] ఇదే నాప్రియసఖి సాగరిక, ఏమి! ఇది యేమో బలవత్తైన అనురాగం హృదయాన్ని లాగుతూవున్నలాగు ఏమోవ్రాస్తూ నన్ను చూడకున్నది. కాని, దీనికంటె యెదట బడకుండా ఇదేమిటో కనిపెడతాను. [స్వచ్ఛందముగా ఆమె వెనుక నిలిచి కాంచి సంతోషముతో] ఏమి! ప్రభువును వ్రాసింది! బళి ప్రియసఖి బళి! కాకేమి! కమలాకరాన గాక రాజహంసి మరియొక్కడ ప్రియపడుతుంది?

సాగ!—[బాష్పములతో] ఇతణ్ణి వ్రాసితిని, కాని ఎడతెరపిలేకుండా రాలుతూవున్న బాష్పాలచేత నాదృష్టి చూడలేకున్నది. [మొగ మెత్తి అశ్రువులను తొలంచుకొనుచు సుసంగతను చూచి ఉత్తరీయముతో చిత్రఫలకను కప్పుచు చిఱునవ్వు నవ్వి] ఓహో ప్రియసఖి సుసంగత! [అని లేచి చేపట్టి] సఖీ, సుసంగతా, ఇక్కడ కూర్చో.

సుసం.—[కూర్చుండి, బలాత్కారమున ఫలకముం గొని చూచి] సఖీ, ఎవరిని నీ విక్కడ వ్రాసినావు?

సాగ.—[లజ్జతో] ఈజరుగుతున్న మదనోత్సవంలో కామదేవుణ్ణి వ్రాసినాను.

సుసం.—[చిఱునగవుతో] ఎంతటిజాణవే! మఱి యీచిత్తరువు శూన్యంగా కనబడుతున్నది. కనక నేనున్ను ఇందులో ఆయనసరసను రతీదేవిని వ్రాస్తాను.

[వర్తికం గొని నాట్యమున రతీమిషచేత సాగరికను వ్రాయును.

సాగ.—[చూచి కోపముతో] సఖి, నీవు నన్నేల యిక్కడ వ్రాసినావు?

సుసం.—[నవ్వి] ఎందుకే కారణం లేకనే కోపగిస్తావు! నీవు ఎటువంటి కామదేవుణ్ణి వ్రాసినావో నేనున్ను అటువంటి రతినే వ్రాసినాను. మఱి వేఱువిధంగా భావించడం మాను. ఈదాపరిక మెందుకే? వృత్తాంత మంతా చెప్పు.

సాగ.—[లజ్జతో స్వగతము] ప్రియసఖి నాగుట్టు కనిపట్టినది. [ప్రకాశము] ప్రియసఖీ. నాకు లజ్జ బలీయముగానున్నది. అందుకోసము, సఖీ, ఈవృత్తాంతము ఇతరుల కెవ్వరికిగాని తెలియకుండా వుండేలాగు చేయవే.

సుసం.—సఖీ, లజ్జపడకు. ఇటువంటికన్యారత్నానికి ఇటువంటి వరునిమీద అవశ్యంగా వలపు కలుగుతుంది. అయినప్పటికీ ఇతరుల కెవ్వరికీ ఈవృత్తాంతము తెలియకుండేలాగ చేస్తాను. అయినా ఈశారిక మేధావిని ఈగుట్టు బైటబెట్టినా పెట్టును. ఒకవేళ ఇది మనయీ ఆలాపాన్ని యథాక్షరంగా గ్రహించి యెవరి యెదట నైనా పలికినా పలుకును.

సాగ.— *[ఉద్వేగముతో] సఖీ, నన్ను సంతాపము మరీయెక్కువగా బాధిస్తున్నది.

[అని మదనబాధను నటించును.

---

* సోద్వేగమ్—The ఉద్వేగ serves the dramatic purpose of preventing సుసంగతా from removing the శారికా from that scene. Hence the శారికా overheard and reiterated the conversation of సాగరికా and సుసంగతా before the king afterwards.

సుసం.—[సాగరికయొక్క హస్తముంచి] సఖి, ఊఱడిల్లు ఊఱడిల్లు. ఇదిగో నేను వెళ్లి ఈదిగుడుబావినుండి తామరాకులు తామరతూండ్లు తీసికొని తెస్తాను.

[నిష్క్రమించి మరల ప్రవేశించి నాట్యమున తామరాకులతో శయ్య చేసి, తూండ్లతో వలయములు చేసి మిగిలిన తూండ్లను సాగరిక రొమ్ముపై కప్పును.

సాగ.—సఖి, తీసివేయి యీ తామరాకులను తూండ్లను. ఏల? వృథాగా ఏల నన్ను ఆయాసపెట్టుకోవడము? చెప్తాను విను.

(గేయము).

అందరానిపండు గోరితిన్; డెందమందు నాన నెన్ని చింతలేసెనే; సఖీ.
పరవశాత్మఁ జేసె దైవము; కరుణ లేనివలపు నన్ను గళము పట్టెనే; సఖీ,
ఒక్కటే శరణము నాకిఁక, తక్కి యుసురు నిలుపదారి గానరాదు బలే. సఖీ,

[అని మూర్ఛిల్లును.

సుసం.—[సకరుణము] ప్రియసఖి, సాగరికా, ఊఱడిల్లు ఊఱడిల్లు.

[నేపథ్యమున కోలాహలము]

ఉ. దారితశిష్టఁ గంఠగ నధఃస్థిత నీడ్చుచుఁ బైఁదెగి శృంఖలన్
ద్వారములందు దాఁటుచు నుదార*రణత్ప్రకటకింకిణీకుఁడై
భీరుల భీతిఁ గొల్పు చనువిభ్రమదాతురి †తాశ్వపాలుఁడై
చేరెను సాహిణంపుఁ గపి చెచ్చెర దాఁటుచు రాజసౌధముల్ ౨౭

మఱియు,

చ. పడయమి లెక్క పూరుషులఁ బాఱిరి షండులు నానసంగడిన్,
ముడిఁగిరి వామనుల్ భయము ముంచఁగ [illegible],
కదలఁ ‡కిరాతకు ల్నిలిచి కాంచిరి నార్థకి నామధేయముల్,
నడిచిరి క్రుంగి కుబ్జులు కనంబడ నోడుచు మెల్లమెల్లఁగాన్. ౨౮

---

* రణత్—పుట. 67. పద్యము. 22. నుతమంజీరరణత్.

† Why ఆశ్వపాలైః?—obs.—

"'సరటం వారయేద్యత్నా ప్ప్రవిశన్తం హయాలయే।
మన్దురాగ్రే తథాధార్యో రక్తస్త్రీమహిషః'

ఇతి కులః" ఇతి శార్ఙ్గధరః

"ఇక్షతో పరేషామశ్వానాం శేశకల్పనా క్రియతే. అయమపరః పాటచ్చరః దృఢబద్ధో మన్దురాయాం శాఖామృగః."—మృచ్ఛకటి ౪.

‡ కిరాతః=కీర్యస్తే అవస్కరా అత్రేతి-కౄ+క-కిరః చర్మ [illegible]

సుసం.—[విని ప్రేలం గాంచి సంభ్రమంబున లేచి సాగరిక చేయి పట్టుకొని] సఖి, లేవే లేవే, ఇదుగో చెడుకోతి ఇక్కడికే వస్తూవున్నది.

సాగ.—అయితే ఇప్పుడు ఏమి చేతాము ?

సుసం.—రా, ఈచీకటిచెట్ల చీకటిలోజొచ్చి దీన్ని తప్పించుకొందాము.

[పరిక్రమించి యిరువురు భయముతో చూచుచు ఏకాంతమున నిలుతురు.

సాగ.—సుసంగతా, ఏమే చిత్తరుపలక వదలి వచ్చితివి ? ఒకవేళ ఎవరైనా దాన్ని చూచేరు.

సుసం.—ఓసి స్వస్థంగా వుండు. ఇప్పుడుకూడా చిత్తరుపలకతో పని యేమే ? ఈ పెరుగుకూటిరియాసపోతు చెడుకోతి ఈపంజరాన్ని తెరిచి దాటిపోయింది. మఱిమేధా విని ఎక్కడికైనా పోతుంది. అందుకోసం త్వరగా కూడావెళ్లి దాన్ని పట్టు కొందాము రా. మనమాటల అక్షరాలు గ్రహించి ఎవరిదగ్గిరనైనా వెళ్లి బెడుతుంది.

సాగ.—సఖీ, ఆలాగే చేతాం. [అని పరిక్రమింతురు.

[నేపథ్యమున]

బలే బలే ! ఆశ్చర్య మాశ్చర్యం !

సాగ.—[చూచి] సుసంగతా, మళ్లీ ఆచెడుకోతే వస్తూవున్నట్టుంది.

సుసం.—[చూచి నవ్వి] ఓసి పిరికీ, భయపడకు, ఇతడు ఏలినవారి పార్శ్వవర్తి వసంతకయ్య.

[అంతట వసంతకుఁడు ప్రవేశించును.]

వసం.—బలేబలే ! ఆశ్చర్యమాశ్చర్యం! బళిరా ! శ్రీఖండదాసుడా ధార్మికుడా, బళీ !

సాగ.—[అక్కఱతో చూచి] సఖి సుసంగతా, ఇతణ్ణి చూడవలసినదే సుమా.

సుసం.—సఖీ, ఇతణ్ణి చూస్తే ఏమి ఫలం? ఆశారిక దూరం వెళ్లింది. రా వెంబడింతాము. [అని నిష్క్రమింతురు.

వసం.—బళిరా ! శ్రీఖండదాసుడా బళీ!—నీ ఆదోహదాన్ని ఉపయోగించిన మాత్రాన నవమాలిక ఈలాటిదైనది. దట్టంగా మొలిచిన పూవుమొత్తాలతో వెలుగుతూవున్న కొమ్మలచేత దేవిపెంచుకొన్న మాధవిని చూచి నవ్వుతూ వున్నట్లు కనబడుతున్నది.—కనక వెళ్లి ప్రియవయస్యుడికి నివేదిస్తాను. [పరిక్రమించి] ఇదుగో ప్రియవయస్యుడు ; ఆదోహదముమీది నమ్మకంచేత నవమాలికని పూచినదాన్ని పరోక్షాన్నే ప్రత్యక్షంగా చూస్తూ వున్నట్టు సంతోషంచేత కండ్లు వికాసం పొందగా ఇక్కడికే వస్తూవున్నాడు. ఇతనిదగ్గిరికి వెళ్తాను. [అని రాజుకడకుం బోవును.

[అంతట యథానిర్దిష్టుఁడు రాజు ప్రవేశించును.]

రాజు—[హర్షముతో]

తే. పాండువును సోత్కలిక దీనిఁ బ్రాప్తజృంభ
నవిరళశ్వసనోద్గమాయాసితాత్మఁ
*గంతుయుత లాఁతిసకిఁ బోలెఁ గనుచు లతను
బొనరిచెద దేవిముఖమునఁ గినుక †కెంపు. ౨౯

విదూ.—[తటాలున సమీపించి] జయంజయం ప్రియవయస్యుడికి. వయస్యుడా బళీబళీ! నీకు మేలు కలుగుతున్నది. ఏలాగంటే—

["ఆదోహ దాన్ని" ఇత్యాది మరల పఠించును.

రాజు—వయస్యుఁడా, సందేహమేమి? మణిమంత్రౌషధుల ప్రభావము ఊహింప నలవిగానిది గదా. చూడు—

మ. కలనన్ శ్రీపతికంఠ కౌస్తుభమణిన్ గన్నంతనే శాత్రవుల్
తలఁగం బాఱరె? పన్నగంబులు ధరన్ దాఁకోవె మంత్రాహతిన్?
తొలి రామానుజవీరవానరభటాదు ల్మేఘనాదాహతుల్
బలుదివ్యౌషధిగంధ మాని మరలన్ బ్రాపింపరే జీవమున్? ౩౦

మఱి దారిచూపు, దానిని చూచి నేత్రసాఫల్యము ననుభవించెదము.

విదూ.—[ఆటోపముతో] రా, నీవు రా.

రాజు—ముందు పొమ్ము. [ఇరువురు గర్వముతో పరిక్రమింతురు.

విదూ.—[విని భయపడి వెనుకకు మరలి, ఱేనిచేయి పట్టుకొని సంభ్రమముతో] వయస్యుడా రా పాఱిపోదాం.

రాజు.—ఎందుకోసము?

విదూ.—ఈపొగడచెట్టులో ఏదో భూత మున్నది.

రాజు.—చీ మూర్ఖుఁడా, భయపడక నడువుము; ఇట్టివానికి ఇక్కడ ప్రభావమెక్కడిది?

విదూ.—స్పష్టాక్షరంగా పలుకుతున్నది. నామాట నమ్మకం గాకపోతే ముందు నడిచి నీవే స్వయంగా విను.

రాజు.—[అట్లు చేసి విని]

---

* సమదనామితి— అమదనాయాదర్శనే కోపో నజాయతే.

† పాటల—స్వభావగౌరస్యోపరి కోపరాగస్యావేశాత్.

తే. విస్ఫుటంబుగ వర్ణముల్ వినఁగ నగుట,
స్త్రీస్వభావోచితంబుగాఁ దియ్య నగుట,
నల్పతను పౌటచే ననిప్రౌఢి యగుటఁ,
బలుకునది శారిక యటంచుఁ దలఁతు నేను. ౩౧

[పైని చూచి నవ్వి] ఏమీ ! శారికసుమా.

విదూ.—[పైని చూచి] ఏమి ! నిజంగా శారికే.

రాజు.—[నవ్వి] అవునోయి.

విదూ.—ఓయి వయస్యుఁడా, నీవు బలే పిరికివాడవే, శారికని భూతమన్నావు ?

రాజు.—ఛీ మూర్ఖుఁడా, నీ చేసినదానిని నామీఁద పెట్టెదవు !

విదూ.—ఓయి అట్లైతే నన్ను నివారించకు. [రోషముతో చేతికఱ్ఱ నెత్తి] అన్నా ! దాసికూతురా. నిజంగా నేను భయపడతా నని నీవు అనుకొన్నావా ? అట్లైతే] క్షణ ముండు. నేను, కొండెగాళ్ల హృదయంలాగ కుటిలమైన యీ చేతికఱ్ఱతో పండిన వెలగపండులాగ ఈ పొగడచెట్టునుంచి నిన్ను నేలకి పడేలాగ కొడతా.

[అని కొట్ట నుంకించును.

రాజు.—[నివారించుచు] మూర్ఖుఁడా, ఇది దేనినో రమణీయమైనదానిని పలుకుచున్నది. దీని నేల బెదరఁగొట్టెదవు ? విందము గాక. [ఇరువురును విందురు.

విదూ.—[విని] ఇది పలుకుతూ వుంది, ఈ బ్రాహ్మడికి అన్నం పెట్టూ అని.

రాజు.—కుక్షింభరికి సర్వము భోజనవిషయముగానే పర్యవసించును. సరిగా చెప్పు, శారిక ఏమి పలుకుచున్నదో.

విదూ.—[విని] వయస్యుడా, ఇది అన్నమాట నీవు విన్నావా ? ఇది అంటున్నది—'సఖి, ఎవరిని నీవిక్కడ వ్రాసినావు ? ఈజరుగుతూవున్న మదనోత్సవంలో కామదేవుణ్ణి వ్రాసినాను,' అని. మళ్లీ చెప్పుతూవుంది—'సఖి, నీవు న న్నేల యిక్కడ వ్రాసినావు ? ఏందుకే కారణంలేకనే కోపగిస్తావు ? నీవు ఎటువంటి కామదేవుణ్ణి వ్రాసినావో నేనున్ను అటువంటిరతినే వ్రాసినాను. మరి వేఱువిధంగా భావించడంమాను. ఈ దాపరికం ఎందుకే ? వృత్తాంత మంతా చెప్పు.' అని. ఓయి వయస్యుడా, ఏమిటోయి యిది ?

రాజు.—వయస్యుఁడా, నాకు ఇట్లు తోఁచుచున్నది. ఎవతెయో హృదయవల్లభుని చిత్తరువున వ్రాసి సఖిమ్రోల కామదేవుఁ డని మిష పెట్టి కమ్ముకొన్నది. అంతట సఖి గుట్టు కనిపట్టి నేర్పుచేత ఆచిత్తరువులోనే ఆ చెలువ ప్రతిమను వ్రాసి రతి యని మిష పెట్టి హాసించినది.

విదూ.—[చిటిక వైచుచు] వయస్యా, ఇది సరిపడుతూ వుంది.

రాజు.—ఓయి వయస్యుఁడా, సందడిచేయకు. మరల పలుకుచున్నది. విందము గాక. [ఇరువురు విందురు.

విదూ.—ఓయి, ఇది మళ్లీ యీలాగు అంటున్నది.—'సఖీ, లజ్జపడకు. ఇటువంటి కన్యారత్నానికి ఇటువంటి వరునిమీద అవశ్యంగా వలపు కలుగుతుంది.' అని. కనక ఆ ప్రాయబడినది కన్య; దర్శనీయ కూడా.

రాజు.—అట్లయిన, సావధానముగా విందముగాక. ఇందు మాటల కుతూహలమునకు అవకాశ మున్నది.

విదూ.—ఓవయస్యుఁడా, నీవేమో మహాపండితుడ నని గర్వపడకు. నేను దీని నోటినుంచి విని సర్వమూ నీకు వక్కాణిస్తాను. [అని యిరువురును విందురు.

విదూ.—విన్నావా ఇది చెప్పినమాట? 'సఖీ, నా సంతాపము మిక్కిలి యెక్కువగా బాధిస్తూవున్నది. సఖీ, తీసివేయి యీ తామరాకులనున్ను తూటికడియాలున్ను. ఇవేల? వృథాగా ఏల న న్నాయాస పెట్టుకోవడము ?'

రాజు.—వయస్యుఁడా, వినుట మాత్రమే గాదు, అభిప్రాయమును కూడా దీని పట్టితిని,

విదూ.—ఓయి వయస్యుఁడా, ఈశారిక దాసికూతురు ఇంకా ఏమేమో గురుకురు మంటున్నది.

రాజు.—సరిగానే చెప్పితివి. [అని యిరువురు విందురు.

విదూ.—వయస్యా, ఈశారిక దాసికూతురు నాలుగువేదాలు చదివిన బ్రాహ్మడిలాగ ఋక్కులు పఠించ నారంభించిందే !

రాజు.—వయస్యుఁడా, నేను *పరధ్యానములోనివాడను, చెప్పు ఇదేమి పలికెనో.

విదూ.—ఓహో ఈలాగ పలికింది.

గేయ. అందరాని పండుగోరితిక ; డెందమందు నాన నన్ను డించఁ జేయునే. సఖీ,
పరవశాత్మఁ జేసె దైవము; కరుణ లేని వలపు నన్ను గళము పట్టెనే. సఖీ,
ఒక్కటే శరణము నా కిఁక, తక్కి యసురు నీ విరాళి బాఁకొలుపు బలే. సఖీ,

రాజు.—(స్మితముతో) వయస్యుఁడా ఇటువంటి బ్రాహ్మణుఁడవు నీవు ఒక్కడవు మఱి యెవ్వరు ఇటువంటి ఋక్కులు ఎఱిఁగినవారు ?

విదూ.—అటయితే మఱి యిదేమిటి ?

* అన్యచేతసా—He was meditating who that damsel could be and for whom she was suffering thus the pangs of love.

రాజు.—ఇది పాటసుమా.

విదూ.— పాటా ఇది ! అయితే ఏమి చెప్పినట్లు ?

రాజు.—వయస్యుఁడా, ఎవతెయో శ్లాఘ్యయౌవన ప్రియతమునిపొందు అలవడమిచే ప్రాణముమీఁదియాస వదలి యిట్లు పలికినది.

విదూ.—[బిగ్గరగా నవ్వి] ఓయి, ఎందుకీ వంకరమాటలు, తిన్నగా ఎందుకు చెప్పవు—నన్నే పొందనందున అని ? నిన్ను గాక మరి యెవ్వని పూవిల్తుఁ డనేమిషచే కమ్మనగును. [చేతులతో చప్పట్లుకొట్టి బిగ్గరగా నవ్వును.

రాజు.—[ఊర్ధ్వము చూచి] ఛీ మూర్ఖుఁడా, బిగ్గరగానవ్వి. పాపము ! ఆశారికను బెదరఁగొట్టితివి? అందుచేత అది ఎక్కడికో ఎగిరిపోయినది. [అని నిరూపింతురు.

విదూ.—[చూచి] వయస్యుడా మరెక్కడికీ గాదు. అది అరటిచెట్లయింటికి వెళ్లింది. రా, మరి, వెంబడింతాము. [అని పరిక్రమింతురు.

రాజు.—

తే. కామిని వచించుఁ దాళక కంతుబారి, జేని నెయ్యంపుసకులతో, దాని నట్లె
వెండి శుకశిశుశారికల్ వెల్లడింప, ధన్యులకు నగు శ్రవణసుధారసంబు. 3 3

విదూ.—వయస్యుఁడా, ఇదుగో అరటిచెట్ల యిల్లు. ఇందులోపలికి వెళ్దాము.
[అని యిరువురు ప్రవేశింతురు.

విదూ.—ఏ మయ్యోవు ? ఎందుకు దాసికూతురిని ఈశారికని వెదికే ప్రయాస ? ఇక్కడ మలయమారుతంచేత కదులుతూవున్న లేతయరిటాకులచేత చల్లనైన యీ రాతితిన్నెమీద క్షణంసేపు విశ్రమింతాము.

రాజు.—నీకు రుచించినట్లే చేయుదము.

[అని కూర్చుందురు. రాజు నిట్టూర్చి "కామిని" ఇత్యాది మరలం బఠించును.

విదూ.—[పార్శ్వమునం జూచి] వయస్యా, ఇది ఆశారికపంజరము గావలెను, దీనితలుపును అదుష్టవానరము తెరిచియుండబోలును.

రాజు.—నిరూపింపుము.

విదూ.—నీయాజ్ఞ. [అనిపరిక్రమించి చూచి] ఇదుగో చిత్రఫలక ఒకటి ఉన్నది. దీన్ని పుచ్చుకొంటాను. [పుచ్చుకొని చూచి హర్షము నటించును.

రాజు.—[కుతూహలముతో] వయస్యా. ఏ మది ?

విదూ.—వయస్యా, నీయదృష్టము దొడ్డది-ఇదే నేను చెప్పనది అది. నిన్నే ఇక్కడ వ్రాసి ఉన్నది. కాక మరెవ్వని పూవిల్తు డని మిష పెట్టగలదు?

రాజు.—[హర్షముతో చేతులు చాఁచి] మి త మా. [illegible]

విదూ.—నీకు చూపను. ఆకన్యప్రతిమకూడా ఇందులోనే వుంది. ఏమీ పారితోషికం లేకుండా ఇటువంటి కన్యారత్నాన్ని చూపిస్తారా?

రాజు.—[కడియమును తివిచి యిచ్చుచునే చిత్రఫలకం బలిమిం గైకొని చూచి ఆశ్చర్యముతో] వయస్యా, చూడవోయి.

తే. తొయ్యలి యెవర్తొ లీలావధూతపద్మ, పక్షపాతంపుఁ జేష్ట నాపయిఁ దెలుపుచుఁ,
జిత్రగత మానసమును విచిత్రసరణిఁ జేరుచున్నది రాజహంసియును బోలె. ౩౮

మఱియు,

తే. ముదితవదనం బనునపూర్వపూర్ణచంద్రు నించువేడుకఁ దా సృజించి ధాత,
అంత మొగిడిన నిజపీఠికాంబుజమునఁ జిక్కి యుక్కిరిబిక్కిరిఁ జెందె నిజము. ౩౯

[అంతట సాగరికయు సుసంగతయు ప్రవేశింతురు.]

సాగరిక.—సఖి, సుసంగతా, మనకు శారిక దొరికింది గాదు. మన చిత్రఫలకనైనా యీఅరటిచెట్ల యింటిలోనుంచి తెచ్చుకొని త్వరగా వత్తాము.

సుసం.—సఖీ, అలాగే చేతాం. [అని ఉపసర్పింతురు.

విదూ.—వయస్యుడా, ఎందుకు ఈమె ముఖము వంచుకొన్నదిగా వ్రాయబడినది?

సుసం.—[విని] సఖీ, వసంతకయ్యమాట వినబడుతూవున్నది. అందుచేత నేననుకొంటాను దొరవారుగూడ ఇక్కడనే ఉన్నారని. కనక అరటిగుబురుచాటున ఉండి చూతాము. [అని యిరువురు వింటురు.

రాజు.—వయస్యా, చూడుచూడు.

["ముదితవదనంబు" ఇత్యాది మరల పఠించును.

సుసం.—సఖి, సాగరికా, నీయదృష్టము పండినది. ఇదుగో నీ హృదయవల్లభుడే నిన్నే వర్ణిస్తూ వున్నాడు.

సాగ.—[లజ్జతో] సఖీ, ఏల నీవేళాకోళస్వభావముచేత నన్ను చులకన చేస్తావు?

విదూ.—[రాజును కదిపి] అడుగుతున్నానే—'ఎందుకయ్యా ఈమె మొగము వంచుకొన్నదిగా వ్రాయబడినది?' అని.

రాజు.—వయస్యా, శారికయే అంతయు తెలియఁజేసినది.

సుసం.—[నవ్వి] సఖీ, శారిక తనమేధావిత్వాన్ని చూపించింది.

విదూ.—ఇది నీకు నేత్రానంద మవునా కాదా?

సాగ.—[సాధ్వసముతో స్వగతము] ఈయన ఏమి చెప్పునో ఎరుగను. నిశ్చయముగా మరణజీవితాలనుమధ్యలో ఉన్నాను.

రాజు.—వయస్యుఁడా, నేత్రానంద మని చెప్పవలయునా?

ఉ. ఊరుల *నెట్టులో కడచి, యూరు భ్రమించి నితంబమండలిన్,
హారివళిత్రయీవిషమ మాకవుఁ దీవఁ †జలింపకుండి, దు
ర్వారతృషంబలెన్ గుచధరంబుల నల్లన నెక్కి, చూపిడే
వారక కాంచు బాష్పలవవాహినిఁ గోర్కి విలోచనద్వయిన్. ౩౬

సాగ.—[విని స్వగతము] హృదయమా, తేరుకో తేరుకో, ఊరడిల్లు ఊరడిల్లు. నీకోరికకూడా ఇప్పుడు ఈయంతస్థు ఎక్కినది!

సుసం.—సఖీ, విన్నావా?

సాగ.—[నవ్వి] నీవే విను. నీచిత్తరువ్రాతనేర్పునే గదా పొగుడుతున్నారు!

విదూ.—[పలకను చూచి] వయస్యుఁడా, ఇటువంటి సొబగురాళ్లు సమేతూ ఎవ్వ నిప్రియసమాగమానికై ఉవ్విళ్లూరుతారో అటువంటి నీమీద నీకే ఎందుకు ఈతిరస్కారము? అందులోనే కూడానే వున్న నీప్రతిమ కేసి చూడవేమి?

రాజు.—[చూచి] వయస్యా, ఈసుందరి నన్ను వ్రాసినందులకు ‡నిశ్చయముగా నాయందు నాకు గౌరవమే. మఱి చూడ కేమి? చూడు.

తే. చెలువ చిత్రంబు వ్రాయుచోఁ జిందినట్టి బాష్పజలశీకరాళి నావపువుమీఁద
భాసిలెడు నిది తత్కరస్పర్శచేతఁ బొటమరించినఘర్మాంబుపుంజ మనఁగ. ౩౭

విదూ.—[పార్శ్వమందుం గని] వయస్యా, ఇది నిశ్చయంగా ఆబిడకోసము సరసములైన లేఁతతామరాకులతోటిన్ని తామర తూళ్లతోటిన్ని చేసినది, అబిడయొక్క మదనసంతాపానికి సూచకంగా కనబడుతూవున్నది.

రాజు.—వయస్యా, నేర్పుతో కనిపట్టితివి. అట్లే—

చ. ఇరుగడల స్తురుస్తనసమిద్ధనితంబము లొత్త మ్లానమై,
హరితమ యై నభఃప్రతిమ మాకవునంటమి నంతరంబునన్,
కరము భుజాజాలతల్ విసరఁగా నిట నోరల వీటతాట మై,
తరుణమృణాళినిచ్ఛదనతల్పము తెల్పెడి లేమతాపమున్. ౩౮

మఱియు,

* కృచ్ఛ్రాత్—సున్నదనముచేతను, నిలువుఁదనముచేతను, లావణ్యప్రవాహము జాఱఁజేయుటచేతను (మిఱుమిట్లుగొల్పుటచేతను).

† నిష్పందతామ్—ఎక్కువ తడఁబాటుగలదగుటను. cr. 'నిరతి న్నాభిసురంగ మీఁగి etc" వసు.

తే. లేమ పయ్యెద యగుదొడ్డతామరాకు వెలుప పట్టుగ లోనిపూవిలుతుకడిమిఁ
దెలుపు నెట్లు వేఁడిమికిఁ గమలినయట్టి మదిలంబులఁ బాలిండ్లపండిలసము. ౩౯

విదూ.—[నాట్యముచే తామరతూఁడుకైకొని] వయస్యుడా, ఇది ఆమెచే. మరి యొకటి, గబ్బిగుబ్బల నడమనుంచి జాఱిపడి శ్లేషపడుతూన్నది నున్నని తామరతూటి హారము. దీన్ని చూడు నీవు.

రాజు.—[కైకొని ఉరమున నుంచుకొని నిందించుచు] ఓజడహా.

తే. *చెలువచనుగిండ్లనడిమికిఁ దొలఁగి రాలి యేల వసివాడె దిట్లు పద్మిణాళసరము;
నీదుపోఁగున కే నట లేదు తావు, నీకు నేరీతిఁ గల్గనో సీని చెప్పుము ౪౦

సుసం.—[ఆత్మగతము] అయ్యో! ప్రభువు మిలిమించిరమణిలంచే హృదయాన తల్లడపడి ఏమేమో అసంబద్ధము పలుకుతున్నాడు! మరి యింక ఉపేక్షించుట సరిగాదు. కనక ఇలాగవుగాక. [ప్రకాశము] సఖి నీవు ఎవరికోసము వచ్చినావో ఆతడు సీయెదుటనే వున్నాడు.

సాగ.—[అసూయతో] నేను ఎవరికోసము వచ్చినాను! ఇక్కడ ఎవరు వున్నారు?

సుసం.—[నవ్వి] ఏమో శంకిస్తావేమే. చిత్రఫలకముకోసం గదా నీవు వచ్చినావు? పుచ్చుకో చిత్రఫలకను.

సాగ.—[రోషముతో] నీతో ఇటువంటిమాట లాడడానికి నేను జాలను... కనక అవతలికి వెళ్తాను.

సుస.—ఓసి ఓర్పులేనిదానా, ఇక్కడనే క్షణముండు నేనే వెళ్లి ఈఅరటి యింటిలోనుంచి చిత్రఫలకను తెస్తాను.

సాగ.—సఖి, అలాగే చేతాం.

[సుసంగత కదళీగృహాభిముఖముగా నిష్క్రమించును.

విదూ.—[సుసంగతను జూచి సంభ్రమముతో] వయస్యుడా, ఈచిత్రఫలకను కప్పివేయి. ఇదే దేవిపరిచారిక సుసంగత వస్తూవున్నది.

[రాజు ఉత్తరీయముతో ఫలకను కప్పును.

సుసం.—[సమీపించి] జయం జయం ఏలినవారికి.

రాజు.—సుసంగతా, స్వాగతము ఇక్కడ కూర్చుండుము.

[సుసంగత కూర్చుండును.

---

*cf. కణ్ఠ న్ను తం బద్ధరోమాలాఙ్గులిం కరంపిహా యాసి నిమగ్నమంభసి
అచేతనానామ గుణం నలక్షయేత్ మయైవ కస్మా దపధీరితా ప్రియా.
అన్యోన్య ముత్పీడయ దుత్పలాక్ష్యాః స్తనద్వయం పాణ్డు తథా ప్రవృద్ధం
మధ్యే యథా శ్యామముఖస్యతస్య మృణాళసూత్రాన్తర మ ప్యలభ్యమ్.

రాజు.—సుసంగతా, నే నిక్కడ నున్నానని నీ కెట్లు తెలిసినది?

సుసం.—[నవ్వి] దేవర యిక్కడ వుండడంమాత్రమే గాదు, చిత్రఫలకతో కూడా సకలవృత్తాంతమున్ను నాకు తెలిసినది. కనక వెళ్లి దేవితో చెప్తాను.

[అని పో నుంకించును.

విదూ.—[అపవారించి భయముతో] వయస్యుడా, ఇది యింతా చేశేదే, గర్భదాసి యిది పేలుడుగుణం గలది. అందుకోసం దీనికి ఏమయినా లంచ మియ్యవోయి.

రాజు.—నీవు చెప్పినది యుక్తమే. [సుసంగతచేయి పట్టుకొని] సుసంగతా, ఇది ఉత్తవినోదము. నిష్కారణముగా నీవు దేవిని వ్యథపెట్టుట సరిగాదు. ఇంద, పారితోషికము పుచ్చుకో. [అని ఆభరణమును విడిచి ఇయ్యఁబోవును.

సుసం.—ప్రభూ, అక్కఱలేదు ఈకర్ణాభరణము. నేను భట్టినిప్రసాదంచేత ఎంతెంతో పొందివున్నాను. ఇదే నాకు గొప్పయనుగ్రహము. ఏ మంటే, 'ఎందుకోసం చిత్రఫలకలో *నన్ను వ్రాసినావు?' అని నాప్రియసఖి సాగరిక నామీద కోపం చేస్తూ వున్నది. వెళ్లి ఆమెను చేయిపట్టుకొని కోపము తీర్చు.

రాజు.—[సంభ్రమముతో లేచి] ఎక్కడ నున్నది? చూపు చూపు.

సుసం.—ఇదుగో ఇక్కడే అరటిగుబురుచాటున వున్నది.

రాజు.—[హర్షముతో] దారి చూపుము.

సుసం.—ఇటు ఇటు ఏలినవారు. [అందఱును కదళీగృహమునుండి వెలువడుదురు.

సాగ.—[రాజుంగని సహర్షముగా సభయముగా సకంపముగా సలజ్జముగా స్వగతము] ఈయనం గని అతిభయముచేత అడు గెత్తి అడుగు పెట్టలేకుండా ఉన్నాను. మఱి యిక నే నేమిచేతును?

విదూ.—ఓయి, ఈచిత్రఫలకాన్ని నేను పదిలం చేస్తాను. ఒకవేళ దీనితో మళ్లీ పని రావచ్చును. [సాగరికను చూచి] హీహీ! హాహా! ఆశ్చర్య మాశ్చర్యం! ఇటువంటి కన్యకారత్నము మనుష్యలోకంలో కనబడదు. నే ననుకొంటాను బ్రహ్మకూడా ఈమెను సృజించి ఆశ్చర్యములో మునిగివుండును.

రాజు.—వయస్యా, నాకును మనస్సులో ఇట్లు తోఁచుచున్నది.

తే. తనదుగద్దియరుచి మీఱుకనులఁ దెఱచి †పలికె నలుమోముల న్విధి బళిబళి యని,
అబ్బురంపోయి శిరము లిట్టట్టు నూఁచెఁ, ద్రిజగతీలలామంబు నీ తెఱవఁ జేసి. ౪౧

* 'అహమాలిఖితేతి'—To inform the king that the sweet maid whom he was so much admiring in portrait was near at hand and he might actually see her.

† పా. నలుమొగముల నొకట విధి బళిబళియనె.

సాగ.—[అసూయతో సుసంగతం గాంచి] సఖి, ఇదా నీవు తెచ్చినచిత్రఫలకము ? [అని పో నుంకించును.

రాజు.—

చ. కనలునఁ జూడ్కి వైచెదవు గావుత భామిని, యట్టులైననున్
గొన దది రూక్షభావము నకుంఠితమౌ ననురక్తిపెంపునన్ ;
చను మెలమెల్ల, సంభ్రమము జార్పు, తడంబడె నేని పాదముల్,
ఘన మగునీనితంబ మిది కాంతరో చెందు నమందఖేదమున్. ౪౨

సుసం.—ప్రభూ, ఈమె ఎప్పుడూ అతికోపకత్తె. కనుక కొనచేయి పట్టుకొని ఈమెకోపాన్ని తీర్చు.

రాజు.—[ఆనందముతో] నీవుచెప్పినదిసరి. [సాగరికను కేలంబట్టి స్పర్శసుఖము నభినయించును]

విదూ.—వయస్యా, నీకు ఈమె నిక్కంగా అపూర్వశ్రీ దొరికింది.

రాజు.—వయస్యుఁడా, నిజముగా

క. శ్రీదేవియ యగు నిజ మీ పైదలి, కేల్ పారిజాతపల్లవమ యగున్ ;
కాదేని యేల తొరఁగున్ స్వేదచ్ఛద్మమున నమృతశీకరగణమున్. ౪౩

సుసం.—సఖి, నీవు ఇప్పుడు అదక్షిణురాలవుగా వున్నావు, ఇంతగా ఏలినవారు చేయిపట్టినా కోపం మానవు.

సాగ.—[*అభ్యసూయతో] సుసంగతా, ఇప్పటికిన్నీ, మానవా ?

రాజు.—ప్రియా, సాగరికా, సఖీజనముమీఁద చిరకోపము యుక్తము కాదు.

విదూ.—ఏ మమ్మా, ఆకలిగొన్న బ్రాహ్మణుడిలాగ కోపగిస్తావు ?

సాగ.—సఖి, నీతో నేను మాట లాడను.

రాజు.—ఓసి కోపనురాలా, సమానగౌరవ లయిన సఖులయెడ నిది తగదు.

విదూ.—ఓహో ! నిశ్చయంగా ఈమె మరిఒకతె, కోపగత్తె వాసవదత్త?

[రాజు భయముతో సాగరికచేతిని విడుచును.

సాగ.—[సంభ్రమముతో] సుసంగతా, ఇప్పుడేమి చేయుదును ?

సుసం.—ఈకదళీవాటికలోగా వెళ్లిపోదాము. [అని నిష్క్రమింతురు.

రాజు.—[పార్శ్వమునం బరికించి, ఆశ్చర్యముతో] ఏదోయి దేవి వాసవదత్త?

విదూ.—అయ్యా, ఆమె యెక్కడనో నాకు తెలియదు. మరి నేను దీర్ఘరోషంలో ఈమె ఇంకొకవాసవదత్త అని చెప్పినాను.

రాజు.—ఛీ మూర్ఖుఁడా!

తే. దైవవశమున నెట్లో తా దొరకియుఁ గాంత రత్నావళియుఁ బోలెఁ గథితరాగ
కంఠమునఁ దాల్చుమన్న సాకరమునుండి దుసికిలం బడె నీదు తుందుడుకువలన. ౪౪

[అంతట వాసవదత్త కాంచనమాలయు ప్రవేశింతురు]

వాస.—ఓసి కాంచనమాలా, ఆర్యపుత్రుడు పెంచుకొన్న ఆ నవమాలిక ఇంకా ఎంతదూరము?

కాంచ.—ఇదుగో ఈయరిటియింటికి అవతల.

వాస.—అయితే దారి చూపు.

కాంచ.—ఇటు ఇటు భట్టిని. [అని పరిక్రమింతురు.

రాజు.—వయస్యా, ఇప్పుడు ప్రియతమను ఎక్కడ చూడ నగును?

కాంచ.—భట్టిని, సమీపాన పిలిచినవారిమాట వినబడుతూవున్నది. కనుక నే ననుకొంటాను భట్టినినే ఎదురుచూస్తూవున్నా రని. మరి సమీపించు భట్టిని.

వాస.—[సమీపించి] జయం జయం ఆర్యపుత్రునికి.

రాజు.—[అపవారించి] వయస్యా, చిత్రఫలకము దాఁచియుంపుము.

[విదూషకుఁడు గ్రహించి చంకలో పెట్టుకొనును.

వాస.—ఆర్యపుత్రా, నవమాలిక ననిచినదా?

రాజు.—[ఆశ్చర్యముతో] దేవీ, నీవు విలంబించుచున్నందున మేము ముందుగా వచ్చియు దానిని చూడకున్నాము. ఇప్పుడు రా, కలిసియే పోయి చూతము.

వాస.—[చూచి] ఆర్యపుత్రుని ముఖదర్శనంచేతనే తెలిసినది నవమాలిక ననిచినదని. కనుక నే నక్కడికి వెళ్లను.

విదూ.—అమ్మా, అట్లైతే జయము మాదే గదా!

[అని చేతులు చాఁచి, నృత్యము చేసి, చంకలోనుండి పడిన చిత్రఫలకముం గాంచి విషాదముం జెందును.

[రాజు అపవారించి ప్రేలితో చూపుచు వసంతకుని ముఖమును చూచును.

విదూ.—[అపవారించి] ఓహోయి కోపగింపకు, ఇందుకు నేను ఉత్తరము చెప్ప నేర్తును.

కాంచ.—[ఫలకమును పుచ్చుకొని] భట్టిని, చూడు, ఇక్కడ చిత్రఫలకంలో ఏమి లిఖితమై యున్నదో.

వాస.—[చూచి స్వగతము] ఇతడు ఆర్యపుత్రుఁడు, ఇది మరి సాగరిక. [ప్రకాశముగా రాజును జూచి సకోపహాసముగా] ఆర్యపుత్రా, దీన్ని ఎవరు వ్రాసినారు?

రాజు.—[సవైలక్ష్యస్మితముతో, అపవారించి] వయస్యా, ఏమి చెప్పుదునోయి? విదూ.—[అపవారించి] ఓయి చింతించకు. ఇందుకు ఉత్తరం నేను చెప్తాను. [ప్రకాశము వాసవదత్తనుగూర్చి] అమ్మా, వేరువిధంగా తలచకు; ఎవ్వరుగాని తమ్ము తాము వ్రాసుకోలేరని నేననగా విని ప్రియవయస్యుడు తన చిత్తరువువ్రాతనేర్పును చూపినాడు.

రాజు.—వసంతకుఁడు ఏమి చెప్పినాఁడో అదే వాస్తవము.

వాస.—[ఫలకమును చూచి] ఆర్యపుత్రా, ఈమెకూడా ఇంకొకతె నీ పక్కను చిత్తరువులో నున్నదే ఇదేమి ఆర్య వంసతకుని శిల్పనైపుణ్యమా ?

రాజు.—[సవైలక్ష్యస్మితముతో] దేవి, వేఱువిధముగా శంకింపకు. ఈ కన్యక నేను నాబుద్ధిచేత కల్పించివ్రాసినదే గాని పూర్వ మెప్పుడును నేను చూచినది గాదు.

విదూ.—నిజము. నాజందెముసాక్షిగా చెప్తాను, ఇటువంటిదానిని మేము ముందెప్పుడును చూచినవారము గాము.

కాంచ.—[అపవారించి] భట్టినీ, ఒకవేళ ఇటువంటిది ఘుణాక్షరంలాగ సరి పడిన సరిపడవచ్చును. కనుక కోపము మాను.

వాస.—[అపవారించి] ఓసి సరళహృదయురాలా, ఇతనివంకరమాటలను ఎఱుగవు. ఇతడు వసంతకుడుగదా. [ప్రకాశము రాజునుగూర్చి] ఆర్యపుత్రా, నాకు మరి ఈచిత్తరువు చూడగా తలనొప్పి వచ్చివున్నది. మరి ఆర్యపుత్రుడు సుఖముండు గాక. నేను వెళ్తాను. [అని పోనుంకించును.

రాజు.—[వస్త్రాంతమునం బట్టుకొని] దేవీ,

చ. *ననుఁగృపఁజూడుమా యనుట నాయ మెటయ్యెడఁ గిన్క లేనిచోఁ ?
బొనరుప నింక ని ట్లనుట పొచ్చెము సేసితి నంచు నొప్పుటే ;
అనిన ననాగసుండ నని, యూపలుకుల్ మృష యందు ; వేమి ప
ల్కిన నుచితంబొ నేఁ దెలియ లే కిటఁ గుందెదఁ బ్రాణనాయికా. ౪౧

వాస.—[సవినయముగా వస్త్రాంతమును లాగుకొనుచు] ఆర్యపుత్రా, వేరువిధంగా తలచకు, నిజంగానే నన్ను తలనొప్పి బాధిస్తూవున్నది. కనక నేను వెళ్తాను. [అని నిష్క్రమించును.

* cr. త్వాం ప్రత్యేవ మయాపినర్మకృత మిత్యుక్తే కుతోమన్యసే,
నిర్దోషోహ మితిబ్రవీమి సహసా దృష్టవ్యళీకః కథమ్,
క్షన్తవ్యం మయి సర్వమిత్యపిభవే దఙ్గీకృతోయం విధిః,

విదూ.—ఓహోయి నీయదృష్టము మంచిది! ఈ అకాలపు పెనుగాలి వాసవదత్త నిన్ను క్షేమంగానే వదిలి వెళ్లింది.

రాజు.—ఛీ మూర్ఖుఁడా, సంతోషపడెద వేమి ? పోవుటలో దేవి పైకి తెలియనీకుండ మనస్సులో వహించిన దీర్ఘకోపమును నీవు కనిపట్టలేవైతివి. చూడు.

ఆ. *బొమల ముడిఁచికొనియుఁ మొగముఁ దద్దయుఁ వాంచె,
వెడ నగియుఁ గటూక్తి నుడువదాయె,
అంతరశ్రుజడము నక్షిని విప్పదు,
నెరపెఁ గిన్కఁ జెలి వినీతి విడక. ౪౬

విదూ.—వెళ్లినది దేవి వాసవదత్త. నీ వెందుకు ఇక్కడ †అరణ్యరుదితం చేస్తూ వుంటావు !

రాజు.—మూర్ఖుఁడా, దేవికోపమును నీవు కనవైతివి కావున అన్నివిధములను దేవీప్రసాదనము తప్ప ఇంక వే ఉపాయమును కనలేకున్నాను. మఱి రా రమ్ము. దేవినే తేర్చుటకు లోఁగిటికి పోవుదము. [అని నిష్క్రమింతురు.

కదళీగృహ మనెడు ద్వితీయాంకము సమాప్తము.

ప్రవేశకము.

[అంతట మదనిక ప్రవేశించును.]

మదనిక.—[ఆకాశమున] కౌశాంబికా, నీవు భర్తకాడ కాంచనమాలని చూచినావా లేదా? [చెవి యొగ్గి విని] ఏమంటావు ? ఆమె వచ్చి వెళ్లి ఎంతో సేపయింది అంటావా అయితే ఆమెని ఇప్పుడు ఎక్కడ చూడగల్గును ! [ఎదురకాంచి] ఏమి ఇదే కాంచనమాల ఇక్కడికే వస్తూ వుంది. కనక ఈమెదగ్గిరికి వెళ్తాను.

[అంతట కాంచనమాల ప్రవేశించును]

కాంచ.—[సోత్ప్రాసముగా] బలే గట్టివాడవురా వసంతకుడా, బలే. ఈ సంధివిగ్రహచింతలో నీవు అమాత్యయౌగంధరాయణ్ణి మించినావురా.

మద.—[చిఱునగవుతో సమీపించి] ఒసే కాంచనమాలా, ఏమి చేశాడు వసంతకుడు నేఁడు, ఈవిధంగా అతణ్ణి శ్లాఘించడానికి ?

---

* Cf. భ్రూభఙ్గం న కరోషి, రోదిషి—ప్రియ ౪ అం. 3 శ్లో.

కాంచ.—ఓసే మదనికా, దీన్ని అడగడంచేత నీ కేమి ప్రయోజనం? నీవు ఈ రహస్యాన్ని దాచడానికి దంటవు గావు.

మద.—ఎవరియెదటను చెప్ప నని దేవిపాదములమీద ఒట్టుపెట్టుకొంటాను.

కాంచ.—అటయితే విను మరి, చెప్తాను, నేడు రాజగృహమునుంచి మరలి వెళ్లుతూ నేను చిత్రశాల ద్వారంలో వసంతకుడు సుసంగతతో ఆడుతున్నమాటలు విన్నాను.

మద.—[కౌతుకముతో] సఖీ, చెప్పు ఆమాటలు ఎటువంటివో.

కాంచ.—వసంతకు డన్నమాట ఇది. అమ్మా సుసంగతా, ప్రియవయస్యుడికి అస్వస్థతకి సాగరికకన్న వేరే కారణం లేదు. కనక ఈ విషయంలో ప్రతీకారాన్ని ఆలోచించు.

మద.—అందుకు సుసంగత యే మన్నది?

కాంచ.—అంతట అది యీలాగన్నది.—'నేడు దేవి చిత్రఫలకవృత్తాంతంచేత సందేహపడి సాగరికని నాచేతి కప్పగిస్తూ, నాకు నేపథ్యాన్ని మూటకట్టి బహుమానంగా ప్రసాదించినది; ఆనేపథ్యంతోనే సాగరికకి దేవీవేషము వేసి నేను కాంచనమాలవేషం వేసుకొని భర్తకడకు వస్తాము. నీవున్ను ఈచిత్రశాల ద్వారాననే కనిపెట్టుకొని వుండ వలెనంది. అంతట బండిగురివెంపతీగలమండపంలో ప్రభువుకు దానితో సంగమము కలుగుతుంది.' అని.

మద.—ఓసి సుసంగతా, పరిజనవత్సలని దేవిని ఈవిధంగా వంచించి నీవు చెడిపోతావే.

కాంచ.—ఓసే మదనికా, ఇప్పుడు నీ వెక్కడికి వెళ్లుతున్నావు?

మద.—అస్వస్థశరీరు డైన ప్రభువుయొక్క కుశలవృత్తాంతాన్ని తెలుసుకొని రమ్మని నిన్ను దేవిపంపితే వెళ్లి నీవురావడం ఆలస్యం అయిన దని దిగులొందుతున్నదై, ఆమె నీకడకే కనుక్కొని రమ్మని నన్ను పంపినది.

కాంచ.—దేవిమనస్సు మిక్కిలి తిన్ననిది. కనుకనే యిల్లు నమ్మతుంది. [పరిక్రమించి చూచి] ఏమి! ప్రభువు ఈలాగ అస్వస్థతామిషచేత మదనబాధను కప్పుతూ దంతతోరణవలభిమీద కూర్చుండి ఉన్నాడు. రామరి ఈవృత్తాంతాన్ని దేవికి చెప్పుదాం. [అని నిష్క్రమింతురు.

ప్రవేశకము సమాప్తము.

తృతీయాంకము.

[అంతట మదనావస్థను నటించుచు రాజు ప్రవేశించును.]

రాజు.—[ఉత్కంఠతో నిశ్వసించి]

చ. స్మరశిఖితాపముఁ హృదయమా, సయిరింపుము ; యిప్డు దీనికిన్
బరఁగదు శాంతి, బాలకయి వందురె దేల వృథా సదా యిటుల్ ?
పొరసియు నెట్టకే నపుడు మూఢుఁడ నై యిడనైతి నీవయిన్
జిరముగఁ జందనద్రవసుషీమముఁ దత్కరపంకజాతమున్. ౪౭

అహో ఎంతయాశ్చర్యము ! అట్లే గదా.—

తే. ప్రకృతిచేతను మన సస్థిరమ్ము, మఱియు వీక్షణాగోచరము గుఱివెట్టి యేయ :
అట్టిదాని నాదుమనస్సు నెట్టు లేసె మారుఁ డొక్కమ్మడిసె యెల్ల నారసముల! ౪౮

[ఊర్ధ్వ చూచి] ఓయి కుసుమాయుధుఁడా,

చ. అలుగులు చిత్తజాతునికి నై దె యటంచును, వాని కెందు ల
క్ష్యలుమముఁబోంట్లసంఖ్యలనియున్, జగమందుఁ బ్రసిద్ధమెప్పుడున్
దలఁప విరుద్ధ మయ్యె నది దర్పక నీయెడ; నీవు పంచతం
గొలిపితి వొంటిఁ గామిజనుఁ గొట్టి యసంఖ్య శిలీముఖంబులన్. ౪౯

[ఆలోచించి] నేను, నిండుకోపమును లోలోన నడంచుకొన్న దేవికంటె కగ్గమయి నయాఁగినురాలు సాగరికకోసము ఎంత చింతింతునో అంత ఇట్టియవస్థకు పాలయిన నాకోసము చింతింపను. అట్లే.—

చ. *ఎఱుఁగుదు రెల్లరుం దనదువృత్తము నంచు శిరంబు వాంచు ని
ద్దఱు తమలోనఁ బల్కికొనఁ దన్నుగుఱించియె యంచు నుల్కెడున్
వెఱకతలన్ సఖు ల్నగినఁ బెల్లుగఁ బూను విలక్షభావమున్ ;
మఱిఁగెడు నిట్లుప్రాణసఖి మానసనిష్ఠభయంబు పెంపునన్. ౫౦

ప్రియావార్తను విచారించుటకై వసంతకుని పంపియున్నాను. ఏలతామసించుచున్నాఁడు ?

[అంతట హృష్టుఁడు వసంతకుఁడు ప్రవేశించును.]

వసంతకుఁడు.—[సంతోషముతో] హీహీ ! ఓహోహో ! ఆశ్చర్య మాశ్చర్యం. ఇప్పుడు నావల్ల ప్రియవచనం వినడంచేత నాప్రియవయస్యుడికి ఎంతహృదయానందము కలుఁగుతుందో అంతఆనందము కౌశాంబీరాజ్యము రావడంచేతకూడా కలగలే దని

---

* ... An excellent stanza

అనుకొంటాను. కనక వెళ్లి ప్రియవయస్యుడికి చెప్తాను. [పరిక్రమించి చూచి] ఏమి! ఇదుగో ప్రియవయస్యుడు ఈదిక్కునే చూస్తూఉండడం చూడగా నాకోసమే ఎదురు చూస్తూవున్నా డని తోస్తుంది. ఇతణ్ణి సమీపిస్తాను. [అని సమీపించి] జయం జయం ప్రియవయస్యుడికి. వయస్యా. నీఅదృష్టం పండింది ; నీకోరిక సిద్ధించింది.

రాజు.—[హర్షముతో] వయస్యా, ప్రియను సాగరికకు కుశలమా ?

విదూ.—[గర్వముతో] ఓహోయి, త్వరలో నీవే చూచి తెలుసుకొంటావు.

రాజు.—[పరితోషముతో] వయస్యుఁడా ప్రియను చూడనుగూడ చూతునా?

విదూ.—[అహంకారముతో] ఓయి, ఎందుకు చూడవు, బృహస్పతిబుద్ధివిభవాన్ని పరిహాసించేవాణ్ణి నేను నీకు మంత్రినై ఉండగా ?

రాజు.—[నవ్వి] ఇది చిత్రముగాదు, నీప్రభావమునకు మితి యెక్కడిది? చెప్పు మఱి, విస్తరముగా వినఁగోరెద. [విదూ.—చెవిలో ఇట్లు ఇట్లు అని చెప్పును.

రాజు.—[పరితోషముతో] వయస్యుఁడా ఇదిగో నీకు పారితోషికము.

[అని చేతినుండి తివిచి కడియము నొసంగును.

విదూ.—[కడియముం దాల్చి తన్ను తాఁ జూచికొని] ఈలా గగుగాక. శుద్ధ సువర్ణకడియముతో అలంకృతమైనయీనాచేతిని ఇంటికి వెళ్లి నాభార్యకి చూపిస్తాను.

రాజు.—[అతనిచేయి పట్టుకొని పోనీక ఆఁపుచు] మిత్రమా, తర్వాతఁ జూపుదువుగాని, ఇంకను పగలు ఎంతమాత్రము శేషించియున్నదో కనుంగొనుము.

విదూ.—[పరిక్రమించి చూచి సంతోషముతో] ఓయి, చూడు చూడు. మిక్కుటంపుటనురాగము తనహృదయాన్ని ఈడుస్తూవుండగా ఇదుగో వేయివెల్గుల భగవానుఁడు సంధ్యావధువు ఏర్పరిచినసంకేతస్థానానికి బోలె అస్తాద్రిశిఖరపు అడవికిపోతూవున్నాడు.

రాజు.—[చూచి హర్షముతో] మిత్రుఁడా చక్కఁగా కనుంగొంటివి. పగలు ముగిసినది. ఆట్లేగదా,—

చ. అరద మి దేక చక్రము మహాధ్వము లోకమితంబు దాఁటియున్
సరగున వేకువన్ మరల సాగ నశక్తమ టన్న చింత నాన్
తర మిడి సంజ త్రెక్కొనఁగఁ దక్కిన రశ్ము లె పైఁడియాకు లా
హరిదురుచక్రముల్ నడపు చక్కఁడు నిల్చెను పశ్చిమాద్రిపై. ౨౦

మఱియు,

తే. సమయ మిది నాకుఁ బద్మాక్షి, చనఁగవలయు, నిద్రితను నిన్ను మేల్కొల్ప నేనె వత్తు;
ఇట్లని ప్రమాణ మొనరించునట్లు తోఁచు, *నస్తమస్తకమునఁ గరం బత్తి హేళి. ౨౧

* cr. "శిలమెట్టున్నాసముట్టు శిశువుందిట్టున్ "

మఱి లేలెమ్ము. ఆమాధవీలతా మండపమునకే పోయి ప్రియతమా సంకేతసమయమును నిరీక్షించుచుందము,

విదూ.—శోభనముగా పలికినావు. [అని లేచి, చూచి] వయస్యుఁడా, చూడు చూడు. ఇదుగో చీకటిమొత్తము పలపలని వనరాజినన్ని వేశాన్ని దట్టముచేస్తూ, దట్టంగా ఋరదలు ధరించడంచేత వాస్తవంకంటె ఎక్కువబలుపుగా కనబడుతూవుండే అడవిపందుల యొక్కాను అడవిదున్నలయొక్కాను కారునలుపుతో దిక్కుల నన్నిటినీ కనబడకుండా చేస్తూ, వ్యాపిస్తూ వున్నది.

రాజు.—[హర్షముతో, కలయం దిలకించి] వయస్యా, చక్కగా కంటివి. అట్లే సుమా,—

తే. క్రమ్మఁ దొలఁ దూర్పునే, లాఁతికడను బిదప, ముంచు నొయ్యన గిరితరుపురభిదలను,
బలుపు గొని మాపు జనులదృక్ఫలము వెనుక, హరగళద్యుతిఁ గెరలు మోహరపుటిరులు.

మఱి దారి చూపు.

విదూ.—రావయ్యా, రా ప్రియవయస్యుఁడా. [పరిక్రమింతురు.

విదూ.—[నిరూపించి] వయస్యుఁడా ఇదే మకరందోద్యానం, దగ్గిరనే వుంది, చెట్లబాహుళ్యంచేత ఒకటే చీకటిముద్దగా వుంది. మరి యిందులో దారి యేలాగ అగపడుతుంది !

రాజు.—[గంధము నాఘ్రాణించి] వయస్యుఁడా, ముందు నడువుము. ఇట దారి మనకు చక్కఁగా తెలిసినట్టిదే గదా. అట్లో.—

మ. ఇది సంపెంగలవాటి, యీయదియె యాహృద్యంపునిగ్గండి, యీ
యది జీజైనకదంబపాళి, యిది సుమ్మా పాటలాపంక్తి; యి
ట్లగి తాఘ్రాతవిభిన్నగంధములచే నుర్వీజము ల్గుర్తుగాఁ,
బదవిక వ్యక్తముగా నెఱింగితిఁ దమోహైవ్యగుణ్యాసంఛాదితక. ౫౪

[పరిక్రమింతురు.

విదూ.—ఓయి, ఇది మకరందపానంచేత మత్తెక్కిన తేంట్లు వాలడంచేత కిందికి రాలుతూవున్న పొగడపువ్వులపరిమళాన్ని దశదిక్కులకు నెఱుపుతూవున్నది, మృదువైన పచ్చఁతోటిన్ని మనశ్శిలలతోటిన్ని కట్టిన రాకట్టమీది యీ నడకలో మన యడుగులకి సుఖం గలిగిస్తూ వున్నది, మాధవీలతామండపం. ఇందు ప్రవేశించాము గదా. ఇక్కడనే నీవు కూర్చో, నేను వెళ్లి దేవివేషము వేసుకొనివున్న సాగరికని క్షణములో తోడ్కొని వస్తాను.

రాజు.—వయస్యుఁడా, అటయిన త్వరపడుము.

విదూ.—వయస్యుఁడా, ఉత్కలంపడకు. ఇదుగో వస్తున్నాను. [నిష్క్రమించును.

రాజు.—అంతాఁక నేనును పచ్చలరాతిన్నియపైఁ గూర్చుండి ప్రియాసంకేత సమయమును నిరీక్షించుచుండెద. [కూర్చుండి సచింతముగా] అహో! కామిజనునికి తన యిల్లాలికూటమిని పరిభవించువానికి క్రొత్తచెలువమీఁద ఏమో పక్షపాతము! అట్లేగదా,

చ. దయితముఖంబుఁ బ్రేమవిశదం బగుచూపునఁ జూడ దల్కనక్,
హాయలుఁగ నిక్కఁజన్నుఁగవ నొత్తదు కంఠముఁగౌఁగిలించుచోక్,
నయమునఁ జిక్కఁ బట్టినను నజ్జన నిమ్మని పల్కు మాటి, కి
ట్లయినను నిశ్చితస్థలము నందినకామిని ప్రీతిఁ బెంచెడిక్. ౫౫

ఏమి! వసంతకుఁడు ఆలసించుచున్నాఁడే? ఈవృత్తాంత మే మయిన దేవికి వాసవదత్తకు ఎఱుకవడి యుండునా?

[అంతట వాసవదత్తయు కాంచనమాలయు ప్రవేశింతురు]

వాస.—ఒసే కాంచనమాలా, నిజమేనా నావేషముధరించి సాగరిక ఆర్యపుత్రుణ్ణి అభిసరిస్తుం దన్నమాట?

కాంచ.—కాకపోతే భట్టినికి నివేదింతునా? కాక, చిత్రశాలికాద్వారమందు కూర్చున్నవిదూషకుడే నీకు తార్కాణ మగును.

వాస.—అటయితే అక్కడికే వెళ్దాము.

కాంచ.—రా భట్టినీ రా. పరిక్రమింతురు.

[అంతట కూర్చున్నవాఁడు ముసుఁగిడికొన్నవాఁడు వసంతకుఁడు ప్రవేశించును.]

విదూ.—[చెవియొగ్గి] చిత్రశాలికాద్వారాన అడుగులచప్పుడు వినబడుతూ వుంది, కనక సాగరిక వచ్చిం దని తలుస్తాను.

కాంచ.—భట్టినీ, ఇదే ఆచిత్రశాల, ఇందుగో ప్రవేశించి వుండు, నేనున్ను వసంతకుడికి సన్న చేస్తాను. [అని చిటికె వైచును.

విదూ.—[హర్షముతో సమీపించి చిఱునవ్వుతో] సుసంగతా. నీవు సరిగా వేసుకొన్నావే కాంచనమాలవేషాన్ని! మరి సాగరిక ఏదీ?

కాంచ.—[వ్రేలితో చూపుచు] ఇదుగో.

విదూ.—[*చూచి ఆశ్చర్యముతో] ఈమె స్పష్టంగా దేవి వాసవదత్తే.

వాస.—[ఆశంకతో ఆత్మగతము] ఏమి వీడు నన్ను ఆనవాలుపట్టినాడే! కనక వెడలిపోతాను. [అని పోసంకించును.

* 'దృష్ట్వా.'—Darkness thinned very much by the brightness of the east, as the moon is just about to rise.

విదూ.—అమ్మా, సాగరికా, ఇటు రావమ్మా.

[వాసవదత్త నవ్వి కాంచనమాలను చూచును.

కాంచ.—[అపవారించి వ్రేలితో విదూషకుని బెదరించుచు] హతాశుడా, ఈమాట మరవకు.

విదూ.—త్వరగా పద, త్వరగా పద, సాగరికా. ఇదుగో తూర్పుదిక్కున చంద్రుడు ఉదయిస్తున్నాడు.

వాస.—[సంభ్రమముతో అపవారించి] స్వామీ, మృగలాంఛనుడా. నీకు నమస్కారము రవంతసేపు నీదేహమును మఱుగున ఉంచు, ఈలోపల ఇతని భావానుబంధాన్ని చూస్తాను గాక. [అందఱు పరిక్రమింతురు.

రాజు.—[ఉత్కంఠతో ఆత్మగతము] ప్రియాసమాగమము సమాసన్నమై యున్నను ఏమి యిది నామనస్సు మిక్కిలి ఉత్తలపడుచున్నది. కాకేమి?

తే. *ఇంచువిల్తునిశిఖి తొల్త నేప దట్టు లెట్టు లేచునో పొందుసమీప మగుడు,
కారున న్నికటోదకాగమము దినము పుటము వెట్టెడుఁ గాదెయపూర్వగరిమ. ౫౬

విదూ.—[విని] అమ్మా సాగరికా, ఇదుగో ప్రియవయస్యుడు నిన్నేగూర్చి తాళిగోని తాళలేక యీలాగ పలుకుతూవున్నాడు. కనక నీ విట వుండు. నీవు వచ్చినావని ప్రియవయస్యుడితో చెప్పి వస్తాను. [వాసవదత్త శిరఃసంజ్ఞ నొసఁగుచున్నది.

విదూ.—[రాజును దఱిసి] వయస్యా, ఆహా నీవు వర్ధిల్లుతున్నావు. ఇదుగో నేను సాగరికను తెచ్చినాను.

రాజు.—[హర్షముతో తటాలున లేచి] ఏదీ ఎక్కడ ఎక్కడ?

విదూ.—[భ్రూసంజ్ఞతోఁగూడ] ఇదుగో.

రాజు.—ప్రియా సాగరికా,

మ. అమృతాంశుండు మొగంబు, కల్వలు కనుల్, హస్తంబులంభోజముల్;
విమలోరుల్ కదళోదరంబులు, బిసాభిఖ్యంబు తా బాహువుల్;
రమణీ,స్త్వదకరాళిలాంగకవు, మారక్రూరబాణాగ్ని చేఁ
గమలం గ్రాఁగిన నాదుగాత్రములకాఁక గ్రోఁగిట న్మాన్పవే ౫౭

వాస.—[బాష్పములతో అపవారించి] కాంచనమాలా, ఈలాగు ఆర్యపుత్రుడు స్వయంగా పలుకుతున్నాడు. మళ్లీ నాతో యేలాగ మాట్లాడుతాడో! ఆహా ఏమాశ్చర్యము!

* cf స్మరఏవ తాపహేతు ర్నిర్వాపయితా సఏవమేజాతః
దివస ఇవాభ్రశ్యామ స్తపాత్యయే జీవలోకస్య.

కాంచ.—[అపవారించి] భట్టిని, ఈలాగే ఇది. సాహసికు లయినపురుషులు ఏమి చేయరు !

విదూ.—అమ్మా సాగరికా, ఎందుకు విశ్వాసము వహించి ప్రియవయస్యుణ్ణి పలకరించవు? ఎప్పటికిన్ని నిత్యరోష యైనయీవాసవదత్తాదేవి పలికే దుర్వచనాలచేత ఈయన చెవులు చేదెక్కిపోయినవి, నీ మధురవచనోపన్యాసము వాటికి సుఖ మొసగుగాక.

వాస.—[అపవారించి సరోషస్మితముగా] ఓసీ కాంచనమాలా, నేను ఇటువంటి దానను చేదులు పల్కేదానను, ఆర్య*వసంతకుడైతే ప్రియంవదుడు.

కాంచ.—[అపవారించి, ప్రీతితో బెదరించుచు] హతాశుడా, ఈమాట మరవకు.

విదూ.—[చూచి] వయస్యుడా. చూడు చూడు, ఇదుగో కోపగించిన కామిని చెక్కిలితో సమానుడై మృగలాంఛనభగవానుడు తూర్పుదిక్కును వెలిగించుచు ఉదయించినాడు.

రాజు.—[చూచి సస్పృహముగా] ప్రియా, చూడు చూడు.

క. తన కాంతి నెల్ల నీయాననము హరింపంగ, రజనినాయకుఁడు బరుల్
బొనరింప నెక్కె †గిరికొనఁ, గను మది నీమ్రోల, నూర్ధ్వకరతఁ దపించుచుఁ దాన్. ౫౦

ప్రియరో, ఈతఁడు పొడతెంచుచు తనజడత్వమును ప్రకటించుచున్నాడు సుమా. ఎట్లనఁగా,

మ. నయనానందకరుండు గాఁడొ, యరవిందశ్రీని ఖండింపఁడో,
నయనాంతేక్షణమాత్ర దర్పకునికిన్ సామ్రాజ్యముం గూర్పఁడో,
ప్రియకందర్పుఁడు నీముఖేందుఁ డుఱుఁ, డెట్లేతెంచుఁ దుల్యాంగు నే?
స్వయమేనిన్ సుధచేతఁ, బూర్ణ మది నీసారోష్ఠబింబంబునన్. ౫౧

*వసన్తక—She does not like to utter the name of her rival సాగరికా.

†, 'శైలశిఖరమ్'—సారదీయే—

'శివస్య సన్నిధానేచ సూర్యాగ్నేర్వా గురోరపి,
దీపస్య జ్వలితస్యాపి జపకర్మ ప్రశస్యతే.
గృహే జపం సమంవిద్యాత్, గోష్ఠే శతగుణంభవేత్,
నద్యాం శతసహస్రంస్యా దనన్తంశివసన్నిధౌ.
సముద్రతీరే చ గిరౌ హ్రదే దేవాలయేషుచ,
పుణ్యాశ్రమేషుసర్వేషు జపః కోటిగుణో భవేత్.'

వాస.—[రోషముతో మేల్ముసుంగు తివిచి] ఆర్యపుత్రా, నిజంగా నేను సాగరికను గాను, నీహృదయాన్ని నీవు సాగరికమీద వేసినందున నీకు సర్వమూ సాగరికామయం గానే కనబడుతూ వున్నది.

రాజు.—[చూచి వైలక్ష్యముతో అపవారించి] అయ్యో! అక్కటా! కట్టా! ఏమీ దేవి వాసవదత్త! వయస్యుఁడా, ఇదేమి?

విదూ.—[విషాదముతో] వయస్యా, మరి వేరే మున్నది. ఇది మనకు ప్రాణసందేహకరముగా వచ్చినది.

రాజు.—[కూర్చుండి కేలుమోడ్చి] ప్రియా, వాసవదత్తా, మన్నింపు మన్నింపు.

వాస.—[అతనియెదురుగా కన్నీళ్లు కార్చుచు] ఆర్యపుత్రా, అలాగనకు, ఈయక్షరాలు వేఱొకతెపా లయినవి.

విదూ.—[ఆత్మగతము] ఇందులకు ఇప్పుడు ఏమి చేయుదును? కానీ, ఇట్లు అందునుగాక. [ప్రకాశము] అమ్మా, నీవు మహానుభావురాలవు. కనుక ప్రియవయస్యుడియీ యొక యపరాధమును మన్నించు.

వాస.—ఆర్యా, వసంతకా, నురి తొలికూటమిలో విఘ్నము చేసి నేనే ఈయనకు అపరాధము చేసితిని, ఈయన నాకు చేయలేదు.

రాజు.—ఇట్లు నాదోషము ప్రత్యక్షమై యుండఁగా నేనేమి వచింతును! అయినప్పటికి విన్నవించెదను.—

తే. దేవి, నీపదములకెంపు నే వెలార్తు, లాక్షికము నాశిరముచే విలక్షమతిని;
అస్యశశియందుఁ గోపగ్రహణజనితము, గెడపుదును నీకు నాపయిఁ గృప గలిగిన. ౭౦

[అని పాదముల వ్రాలును.

వాస.—[చేతితో వారించుచు] ఆర్యపుత్రా, లే లే, ఆర్యపుత్రుని యిటువంటి హృదయాన్ని యెరిగియు మళ్లీ కోపగించునది లజ్జ లేనిది గదా. కనక ఆర్యపుత్రా, నీవు సుఖ ముండుము, నేను వెళ్తాను. [అని పో నుద్యమించును.

కాంచ.—భట్టిని, మన్నించు. ఈలాగ పాదాలలో పడినమహారాజును వదిలి వెళ్తే నీవు అవశ్యం పశ్చాత్తాపంచేత దుఃఖపడతావు.

వాస.—పోవే బుద్ధిహీనురాలా; యిక్కడపశ్చాత్తాపాని కేమికారణ మున్నది? చాలు, వెళ్దాం రా. [నిష్క్రమింతురు.

రాజు.—దేవీ, మన్నింపు మన్నింపు. ("దేవి, నీపదముల" ఇత్యాది మరల పఠించును.)

విదూ.—లేవోయి లే, ఆమె వెళ్లింది దేవి వాసవదత్త.

రాజు.—[మొగమెత్తి] ఏమి! ప్రసాదము సేయకయే పోయినది దేవి!

విదూ.—ప్రసాదం చేయలేదంటా వేమి? ఇప్పటికిన్ని అక్షతశరీరులంగా వున్నాము గామా?

రాజు.—ఓీ మూర్ఖుఁడా, ఏమి ఇట్లు నన్ను హేళనము చేసెదవు? ఈ యనర్థము నీవలననే సంభవించినది. ఎట్లన,

చ. *ప్రణయబహూకృతిప్రభవబంధురరాగము గల్గ నాపయిన్
గని యిట నాకువాళము నకల్పితపూర్వము, తప్పపాటు గాన్,
దనువు దొరంగ కున్నె దయితామణి మానిని? యేమి సెప్పుదున్,
ఘన మగుప్రేమలో స్ఖలితకంబును దుస్సహ మాట ప్రత్తరయే? ౬౧

విదూ.—ఓయి, దేవి కోపము చెందినది, ఏమి చేయునో తెలియదు. మరి సాగరిక ఇక ప్రాణాన్ని ధరించడం దుష్కర మని నే ననుకొంటాను.

రాజు.—వయస్యుఁడా నేనును అట్లే తలంచుచున్నాను. హా! ప్రేయసీ! సాగరికా!

[అంతట వాసవదత్తావేషధారిణి సాగరిక ప్రవేశించును.]

సాగ.—[ఉద్వేగముతో] ఈదేవీవేషంతో ఈసంగీతశాలనుంచి వెడలివస్తూవున్న నన్ను నాపుణ్యాన ఎవరున్ను చూడకైరి. మరియిక్కడ నే నేమి చేయుదును?
[అని కన్నీళ్లు విడుచుచు చింతిల్లును.

విదూ.—ఏమోయి, మూఢుడిలాగ నిల్చిపోయినావు? ఇందుకేమయినా ప్రతీకార మాలోచించు.

రాజు.—వయస్యుఁడా అదే ఆలోచించుచున్నాను. దేవిని ప్రసన్నురాలిని చేయుటకన్న వేఱుపాయము కనఁబడదు. రా, అక్కడికే పోదము. [పరిక్రమింతురు.

సాగ.—[కన్నీళ్లతో నవ్వి] ఇప్పుడు స్వయంగానే ఉరిబోసుకొని ప్రాణము విడవడం మేలు. అలాగే చేస్తాను. సంకేతవృత్తాంతము తెలిసిపోయినప్పుడు సుసంగతవలె దేవిచేత అవమానపడి బ్రతికివుండడం సరిగాదు. కనక అశోకవృక్షముకింద నాయీయిష్టం నెరవేర్చుకొంటాను! [అని పరిక్రమించును.

విదూ.—[విని] ఉండవోయి ఉండు అడుగులచప్పుడు వినబడుతూవుంది. ఒకవేళ దేవియే పశ్చాత్తాపము పొంది మళ్లీ వచ్చినా వచ్చునని అనుకొంటాను.

---

* cf. మన్యే ప్రియాహృతమనాస్తస్యాః ప్రణిపాతలఙ్ఘనంసేవామ్
ఏవంప్రణయవతీసా నహిశక్యముపేక్షితుం కుపితా. మాళ.

రాజు.—వయస్యుఁడా మహానుభావురాలు సుమీ దేవి, ఒకవేళ అన్నే చేసినను చేయును, కావున త్వరగా కనుంగొనుము.

విదూ.—నీయాజ్ఞ. [అని పరిక్రమించును.

సాగ.—[సమీపించి] కనుక ఈ బండిగురివెందతీగతో ఈ అశోకవృక్షములో ఉరిదీసుకొని ప్రాణము వదలుతాను. [అని తీగతో త్రాడు చేసికొనుచు] అయ్యో నాయనా! అయ్యో అమ్మా! నే నిప్పుడు అశరణనై మందభాగ్యను మడిసిపోతున్నాను.

[అని మెడకు తీగయురిం దగిలించుకొనును.

విదూ.—[చూచి] ఎవ రీమె? ఏమి వాసవదత్తాదేవియే! [సంభ్రమముతో దగ్గరగా] వయస్యా, కావవోయి కావు. ఇదుగో దేవి వాసవదత్త ఉరిబోసుకొని ప్రాణము వదులుతూ వున్నది!

రాజు.—[సంభ్రమముతో సమీపించి] వయస్యా, ఏదీ ఏదీ!

విదూ.—ఇదుగో ఇక్కడ.

రాజు.—[మెడనుండి ఉరిం దివియుచు] ఓసి సాహసకారిణీ, ఏమి యీ యకార్యము చేసెదవు?

తే. కంఠగత మయ్యెఁ బ్రాణంబు కలికి నాకు, నీకుఁ బాశంబు కంఠసన్నిహిత మగుడు;
అహహ తత్స్వార్థ మగుట నీయత్న మిట్లు, వదలు మీసాహసంబును బ్రాణదయిత! ౬౨

సాగ.—[రాజును చూచి] అహో! ఏమి ప్రభువే! [హర్షముతో ఆత్మగతము] నిజముగా ఈయన్ని చూడగానే నాకు మళ్లీ ప్రాణంమీద ఆశ కలుగుతూవుంది. కాకేమి? ఈయన్ని చూచి ధన్యురాలనై సుఖంగా ఉరిబోసుకొని ప్రాణం వదులుతాను. [ప్రకాశము] నన్ను విడులు ప్రభూ, నన్ను వదులు. పరాధీనురాలనుగదా నేను! నాకు మరణానికి ఇటువంటి సమయము మళ్లీ దొరకదు. నీవున్ను దేవియెడల అపరాధివి గాక ఉందువు. [అని మరల మెడకు పాశమును తగిలించుకొన నుంకించును.

రాజు.—[చూచి హర్షముతో] ఏమి నాప్రియ సాగరికయా! [అని కంఠము నుండి పాశమును తివిచివైచి]

మాలిని. *విడుము విడుము గోలా వెట్టియీసాహసంబున్;
విడుము విడుము దీనిన్ నే లతాపాశకంబున్;
పడఁ దరఁగ నాజీవంబు నిల్పన్ సుధాంగీ
వడి సిడు మఱుటన్నీ బాహుపాశంబు నాకున్. ౬౩

*'న ఖలుఁ న ఖలు ముగ్ధే సాహసం కార్యమీదృక్' నాగా. 'న ఖలు న ఖలు బాణాః...' శాకున్తల. 'విరమ విరమ వహ్నే ముఞ్చ ధూమానుబన్ధమ్' రత్నా.

[అని బాహుపాశమును విడిచి తనకంఠంబున నుంచుకొని స్పర్శసుఖము నభినయించి విదూషకునుంగూర్చి] సఖుఁడా, ఇది మేఘములేనివృష్టి.

విదూ.—ఓహో! ఆలాగే యిది, అకాలపుసుడిగాలి యై వాసవదత్తాదేవి రాకుంటే.

[అంతట వాసవదత్తయు కాంచనమాలయు ప్రవేశింతురు.]

వాస.—ఓసే కాంచనమాలా, ఆలాగునపాదాలఁ బడినఆర్యపుత్రుణ్ణి ధిక్కరించి రావడంచేత నేను మిక్కిలి నిష్ఠురంగా వర్తించితిని. అందుచేత ఇప్పుడు వెళ్లి స్వయంగానే ఆర్యపుత్రుణ్ణి ఊరడిస్తాను.

కాంచ.—దేవి తప్ప యీలాగ చెప్పగలవారు మరెవ్వరున్నారు! ఆతఁడే దుష్టుడు కావడం మేలుగాని, దేవి కఠినురాలు కాగూడదు. మరి రా దేవీ, రా. [పరిక్రమింతురు.

రాజు.—ఓసి బేలా, ఏమి ఇప్పుడును నీవు ఉపేక్షచేత నా మనోరథమును విఫలము చేయుచున్నావు?

కాంచ.—[చెవి యొగ్గి] భట్టినీ. ఈచెంతనే ప్రభువు మాటలాడుతూవుండడం చూడగా నాకు తోస్తున్నది నిన్నే ఓదార్చడానికి వస్తున్నాడని కనుక భట్టినీసమీపించు.

వాస.—[హర్షముతో] ఆయనకు కనబడకుండా వెనుకవైపు వెళ్లి కంఠము కౌగిలించుకొని ప్రసాదింప జేస్తాను.

విదూ.—అమ్మా సాగరికా, భయము మాని ప్రియవయస్యుణ్ణి పలకరించు.

వాస.—[విని విషాదముతో] కాంచనమాలా, ఏమి! సాగరికకూడా ఇక్కడనే ఉన్నది! కనుక విందాముకాక తర్వాత సమీపిస్తాను. [అని అట్లు చేయును.

సాగ.—ప్రభూ ఎందుకు ఈకపట*దాక్షిణ్యము? నీకు ప్రాణముకంటె ప్రియమైన దేవియెడల మళ్లీ యెందుకు అపరాధి వవుతావు?

రాజు.—ఓసి అనృతము పల్కుచున్నావు. ఎట్లనఁగా,

ఉ. ఊరుపులన్ ఘనస్తనము లుద్దవిడిన్ వడఁకన్ వడంకితిన్,
చేరఁగ బొమ్మ లంఘ్రిలను జేరితి, మానితఁ దియ్యఁ బల్కితిన్;
ఆగహో దేవి కేఁ గులజతావ్రతఁ జేసెడి సేవమాత్ర మాఁ,
గూరిమినో రసోద్ధురముఁ, గ్రుచ్చితి నీయెడనే తలోదరీ. ౬౪

వాస.—[సమీపించి రోషముతో] ఆర్యపుత్రా, ఇది తగును! ఆర్యపుత్రా, ఇది తగును!

---

*దాక్షిణ్యేన—In the నాటకs of శకున్తలా, మాళవికా, ప్రియదర్శికా,

రాజు.—*[చూచి వైలక్ష్యముతో] దేవి, కారణము లేకుండ నన్ను నిందించుట సరిగాదు. నీవే అనుకొని వేషసాదృశ్యముచేత మోసపోయి నే నిక్కడికి వచ్చితిని. కావున క్షమింపుము. [అని పాదముల వ్రాలును.

వాస.—[రోషముతో] ఆర్యపుత్రా, లేలే. ఏల యిప్పటికిన్ని సహజాభిజాతజనిత గ్లైన సేవచేత దుఃఖ మనుభవిస్తావు ?

రాజు.—[స్వగతము] అహో దీనినికూడ దేవి విన్నదే ! కావున ఎల్లవిధములను దేవీప్రసాదనము నుగూర్చి నిరాశుడ నైతిని. [అని యధోముఖుడై యుండును.

విదూ.—అమ్మా, నీవే ఉరిబోసుకొని ప్రాణం వదులుతూ వున్నావని వేష సాదృశ్యముచేత మోసపోయి నేను ప్రియవయస్యుణ్ణి ఇక్కడికి తోడ్కొని వచ్చినాను. నామాట నమ్మవేని చూచుకో ఈ ఉరి తీగని. [అని లతాపాశమును చూపును.

వాస.—[కోపముతో] ఒసే కాంచనమాలా, ఈ లతాపాశముతోనే కట్టి యీ బాపణ్ణి కట్టుకో. ఈదుర్వినయపు కన్యను ముందర నడిపించు.

కాంచ.—దేవిగారియాజ్ఞ. [లతాపాశముతో వసంతకుని కంఠమును కట్టి, కొట్టును.] ఓరి బ్రాహ్మణుడా, నీయ వినయానికి ఫలము అనుభవించు. దేవిదుర్వచనములచేత చెవులు చే ... ఇన్నావే ఆమాటసి జ్ఞప్తికి తెచ్చుకో. సాగరికా, నీవున్ను ముందరనడువు.

సాగ.—[స్వగతము] పుణ్యము చేసుకోని నాకు నాయిచ్ఛప్రకారము మరణించ డానికికూడా నవ్వుడ దాయెను.

విదూ.—[విషాదముతో] వయస్యుడా, దేవిగారిచెఱలో మృతి చెందేనన్ను తలంచవోయి. [అని రాజును చూచును.

[వాసవదత్త రాజును చూచుచు, సాగరికను వసంతకునిం గొని, కాంచనమాలతోఁగూడ నిష్క్రమించును.

రాజు.—[ఖేదముతో] కటకటా ! కటకటా !

మ. ... దేవిముఖంబు బెట్టిదపుఁగాంతాళాన స్నిగ్ధేక్షలన్ ;
బలుగోష ... దేవి సాగరిక నిర్భగ్నాత్మ యయ్యెన్ వెఱన్ ;
చెలి ... సెం జెఱ చె దేవి; యిట నేచేతం దలంతుం గటా !
... లగుం ప్రైతిని మున్వ్వాశన్ మునిఁగి;యింకంగందునో నిర్వృతిన్ ! ౬౫

మఱి యిప్పుడు ఇక్కడ నుండిన నేమి ప్రయోజనము ? దేవినే ప్రసన్నను చేయు ... కే పోయెదను. [అందఱు నిష్క్రమింతురు.

సంకేత మను తృతీయాంకము సమాప్తము.

ప్ర వే శ క ము.

[అంతట రత్నమాలం గేలఁ గొని సబాష్ప సుసంగత ప్రవేశించును.]

సుసం.—[సకరుణముగా నిశ్వసించి] అయ్యో ప్రియసఖి సాగరికా, అయ్యో లజ్జాశీలా, హా సఖీజనవత్సలా, అయ్యో ఉదారశీలా, హా సౌమ్యదర్శనా, * ఎక్కడికి వెళ్లినావు? నాకు బదులు పలకవే. [అని యేడ్చును. ఊర్ధ్వము చూచి నిశ్వసించి] అయ్యో హతవిధీ! కరుణాహీనుడా! అటువంటి ఆ అరుదైన సౌందర్యంతో సృజించిన వాడవు ఎందుకోస మని ఇటువంటి అవస్థపాలు చేసినావు. అందువల్లగదా, ప్రియసఖి ప్రాణంమీద ఆశ వదులుకొని ఈరత్నమాలని ఎవడైనా బ్రాహ్మడిచేత పెట్టు మని చెప్పి నాచేత నుంచినది. మరి అందుకోసము ఎవరిస్తైనా ఒకబ్రాహ్మణ్ణి వెదకుతాను. [ఆకాశ్యము వైపు చూచి] ఆహా! ఏమి! ఇదుగో బ్రాహ్మడు వసంతకయ్య, యిక్కడికి వస్తున్నాడు, ఈయనకే ఇస్తాను.

[అంతట హృష్టుఁడు వసంతకుఁడు ప్రవేశించును.]

వసం.—హీహీ బళిబళి ప్రియవయస్యుడు అలక తీర్చగా, [illegible] త్తురాలు ఇప్పుడు నన్ను చెఱనుంచి విడిపించి తన చేతులతో [illegible] లడ్డుకాలని కడుపునిండా తినిపించినది. మరిన్ని, ఈ [illegible] భరణాలనున్ను ఇచ్చినది. మరి వెళ్లి ప్రియవయస్యుణ్ణి చూస్తాను.

[అని [illegible] ప్రవేశించును.]

సుసం.—[ఏడ్చుచు [illegible] సమీపించి] [illegible] నిమిషం నిలు.

విదూ.—[చూచి] ఏమి సుసంగతా, సుసంగతా, ఏడుస్తున్నావేమి? [illegible] ఏమయిన అపాయం కలిగిందా?

సుసం.—వసంతకయ్యా, చెప్తాను విను. [illegible]! దాన్ని [illegible] ఉజ్జయినీ [illegible] నట్లు ప్రవాద కల్పించి అర్ధరాత్రి వేళప్పుడు, ఎక్కడికో తెలియదు, తీసికొని పోయింది.

విదూ.—[సజ్వేగముతో] అయ్యో సాగరికమ్మా! [illegible] రాలా, హామృదుభాషిణీ, ఎక్కడున్నావు? [illegible] కనికరం లేక దేవి ఈలాగ చేసింది!

సుసం.—వసంతకయ్యా, చెలి ప్రాణంమీద ఆశ వదులుకొని ఈరత్నమాలని

*వసంతకయ్య చేతులో అర్పించ మని నాచేతి కిచ్చింది. కనుక దీన్ని పుచ్చుకోవయ్యా.

విదూ.—[సబాష్పము సకరణము చెవులు మూసికొని] సుసంగతా, ఇటువంటి యీప్రస్తావంలో దీన్ని పుచ్చుకోవడానికి నాకు చేయి యేలాగు ఆడుతుంది!

[ఇరువురు నేడ్తురు.

సుసం.—[అంజలి కూర్చి] అయ్యా ఆమెకే అనుగ్రహం చెయ్యడంగా దీన్ని పుచ్చుకో.

విదూ.—[చింతించి] ఆలాగే కానీ, లే;దీనితో సాగరికావిరహపీడితుడికి ప్రియ వయస్యుడికి వినోదం కలుగజేస్తాను.

[సుసంగత వసంతకుని చేత రత్నమాల నుంచును.

విదూ.—[గ్రహించి చూచి ఆశ్చర్యముతో] సుసంగతా,ఇటువంటి యీయలంకారం సాగరికకి ఏలాగ వచ్చింది ?

సుసం.—అయ్యా, నేనే ఆమెని కుతూహలపడి అడిగినాను; ఆమె ఈలాగ చెప్పింది.

విదూ.—ఆమె ఏమి చెప్పింది?

సుసం.—అంతట ఆమె మీదు చూచి, నిట్టూర్పు పుచ్చి; 'నీకు దీనికథ ఎందుకే?' అని పలికి ఏడవసాగింది.

విదూ.—ఆమె చెప్పినట్టే, సామాన్యులకి దొరకని యీయాభరణం చూస్తేనే తెలుస్తూవుంది, ఆమె యెవరో గొప్పయింట పుట్టిం దని. సుసంగతా, యిప్పుడు ప్రియ వయస్యుడు ఎక్కడున్నాడు?

సుసం.—అయ్యా, ఇప్పుడుగో ప్రభువు దేవిలోగిట్లోనుంచి వెడలి †పటికరాతి తిన్నెమంటపానికి వెళ్లినాడు. నీవున్ను వెళ్లు. నేను వాసవదత్తాదేవి కొలువుకు వెళ్తాను.

[నిష్క్రమింతురు.

ప్రవేశకము ముగిసినది.

* ఆర్యవసన్తక స్యేతి సాగరికయా నోక్తమ్. తథాతయోక్త మితి సుసంగతా మృషావదతి—అన్యథాసనగృహ్ణాతీతి.

† స్ఫటికశిలామణ్డప,—దంతతోరణవలభి. పుట 30, పంక్తి 37. దన్తవలభీ

చతుర్థాంకము.

[అంతట రాజు ఆసనస్థుఁడు ప్రవేశించును.]

రాజు.—[చింతించి]

చ. హరుసము గోల్పువర్తనము, హాళి, ప్రియోక్తులు, *మాయబాసలున్
జరణనతుల్, విలక్షతయు, సారెకు నెచ్చెలు లాడుసాంత్వముల్
తెరలుపవాయె నాక్రియను దేవిరుషన్ దనుఁదానె యేక్రియన్
బ్రరుదిత యై తుదిన్ గడిగి వైచెనొ దేవి నిజాశ్రుధారచేన్. ౬౬

[ఉత్కంఠతో నిట్టూర్పు పుచ్చి] ఇట్లు దేవి ప్రసన్నురాలై నందున ఇప్పుడు కేవలము సాగరికచింత యొక్కటే నన్ను బాధించుచున్నది. ఏల యనఁ—

తే. తామరసగర్భసుకుమారతనువు దయిత, యపుడు నవ రాగకంఠగ్రహము సేఁ గరఁగి
తోడ మరుముల్కులకు నైనతూంట్లవెంట, నాయెడదఁ జొచ్చిన దటంచు నాతలంపు.

[చింతించి] మఱి నావిశ్రామస్థాన మైనఁడో ఆవసంతకుఁడింకఁ రాఁడు దేవి చెఱలోఁ బైచినది. †ఇఁక నెవరితోఁ జెప్పుకొని బాష్పములు విడుతును. [అని నిట్టూర్చును.

[అంతట వసంతకుఁడు ప్రవేశించును.]

వసం.—[పరిక్రమించి చూచి ఆశ్చర్యముతో] బలారే, ఇదుగో ప్రియవయస్యుడు ఎడ తెంపులేని వలవంతచేత కృశించివున్నా అద్భుతమైన లావణ్యం కలవాడై ఉదయించిన విదియచంద్రునిలాగ మరీ ప్రకాశిస్తూ వున్నాడు. [సమీపించి] సీగ మేలు లగుగాక. ఓహో బళీ! వర్ధిల్లుతున్నావు; నేను దేవిచేతులలో బద్ధుఁడైనప్పటికీ మళ్లీ ఈకళ్లతోటే నిన్ను చూచినాను గదా.

రాజు.—[చూచి హర్షముతో] ఆహాహా! వసంతకుఁడు వచ్చినాఁడు! మిత్రమా నన్ను కౌఁగిలించుకోమ్మా.

విదూ.—[కౌఁగిలించి] వయస్యుఁడా, దేవి నన్ను అనుగ్రహించినది.

రాజు.—దేవీప్రసాదము నీవేషముచేతనే తెలియుచున్నది. మఱి చెప్పుమిప్పుడు సాగరికవార్త యేమో. [విదూ—వైలక్ష్యముతో అధోముఖుఁ డగును.

రాజు.—వయస్యా, చెప్ప వేమి?

విదూ.—నీకు అప్రియాన్ని చెప్పలేకున్నాను.

*సవ్యాజైః శపథైః—Is not అవ్యాజైః better?

† cf. [illegible]

చతుర్థాంకము.

రాజు.—[ఉద్వేగముతో, సంభ్రమముతో] వయస్యుఁడా అప్రియ మెట్లు? ఏమి జీవితమును వదలనే వదలినదా ప్రియ? అక్కటా! ప్రియా సాగరికా!

[అని మూర్ఛను నటించును.

విదూ.—[సంభ్రమముతో] ఓరడిల్లు ఓరడిల్లు ప్రియవయస్యా.

రాజు.—[ఓఅడిల్లి కన్నీళ్లతో]

తే. నను నపక్షణ విడుఁడు ప్రాణంబులార, వత్క్షణలరగుఁ డోరి;హితంబు వినుఁడు;
వడిఁ బఅవరేని చెడుదురో వెడఁగులార, యిప్పటికె దూర మేఁగు మత్తేభయాన ఉ౯

విదూ.—అయ్యో, అంతదూరం శంకించకు. పాపము! ఆమెను దేవి ఉజ్జయినికి పంపిం దని వినికి. అందుచేత నేను అప్రియ మని చెప్పితిని.

రాజు.—ఏమి ఉజ్జయినికి పంపినదా? అహో నాయందు కొంచె మయినను కని కరము లేదాయెను దేవికి! వయస్యుఁడా, అట్లని నీతో ఎవరు చెప్పినారు?

విదూ.—సుసంగత చెప్పింది మరి ఒకటి, ఏ ఉద్దేశ్యం చేతనో ఆమె నాచేతికి ఈరత్నమాలను పంపించింది.

రాజు.—మ ఱెందులకు? నన్నూరడించుటకే కావున తెమ్ము.

[విదూషకుఁడు అందిచ్చును.

రాజు.—[కైకొని రత్నమాలను పరికించి ఎదయం దుంచుకొని] అహాహా!

క. పడఁతుక కంఠాశ్లేషముఁ బడసియు నీరత్నమాల ప్రభ్రష్టంబై
పడి సమదశలో నక్షవలెఁ దడయక యోదార్చు నాదుతనువుం గంటే. ౯౯

వయస్యా, నీవు దీనిని తాల్పుము, అందువలన నేను దీనినేని కనుచు ధృతిం జెందెదను.

విదూ.—నీయాజ్ఞ. [అని కంఠమునం దాల్చును.

రాజు.—[సబాష్పము నిశ్వసించి] వయస్యా, దుర్లభము గదా ప్రియాదర్శనము ఇంక!

విదూ.—[భయముతో దిక్కులు చూచి] ఓయి అలాగని బిగ్గరగా అనకు. ఒక వేళ దేవికి చెప్పేవారు ఎవరైనా ఇక్కడ తిరుగుతూ వుండేరు.

[అంతట బెత్తము కేలం గలది వసుంధర ప్రవేశించును.]

వసుంధర.—[ఉమియాపించి] జయంజయం ఏలినవారికి. ఇదుగో రుమణ్వంతుడు గారి మేనల్లుడు విజయవర్మ ఏలినవారి కేమో నివేదించడానికి వచ్చి ద్వారములో కని పెట్టి వున్నాడు.

రాజు.—వెంటనే అతనిం బ్రవేశపెట్టుము.

వసుం.—ఏలినవారి ఆజ్ఞ [అని నిష్క్రమించి విజయవర్మను తోడ్కొని మరల

విజయవర్మ.—[సమీపించి] జయము జయము ఏలినవారికి. దేవా; రుమణ్వంతుని విజయము చేత ఏలినవారు వర్ధిల్లుచున్నారు.

రాజు.—[పరితోషముతో] విజయవర్మా, కోసలులను జయించితిరా ?

విజ.—ఏలినవారి ప్రభావము చేత.

రాజు.—బళీ ! రుమణ్వంతుఁడా బళి ! స్వల్పకాలములో గొప్ప ప్రయోజనమును సాధించితివి? విజయవర్మా, చెప్పుము కడు విరివిగా వినఁగోరుచున్నాను.

విజ.—దేవరా, చిత్తగింపవలయును. మేము ఇటనుండి ఏలినవారియాజ్ఞ చేత కొలఁదిదినములకే అనేకగజతురగపదాతిదుర్భర మయినమహాసేనతో పోయి *వింధ్యదుర్గస్థుఁడైన కోసలరాజు ద్వారము ముట్టడించి సేనలను ఆయాయితావుల పన్నుండఁ దొడంగితిమి.

రాజు.—అంతట ? అంతట ?

విజ.—అంతట కోసలరాజు అతిగర్వముచేత అవమానము సహింపలేక ప్రధానమైన తనదండంతయు సన్నద్ధము చేసెను.

విదూ.—ఓయి వడివడిగా చెప్పి ముగించు. నాగుండె అదురుతూ వుంది.

రాజు.—అంతట అంతట ?

విజయ.—దేవా, ఆతఁడు నిశ్చయము చేసికొని,—

ఉ. †పంత మెలర్ప వింజమును బాసి, యతం డెదిరింపఁ గా రుమ
ణ్వంతుని లాఁతివింజమున నా గజరాజిన్ దళదిక్కు లొత్తుచున్
‡దంతులచేఁ బదాతిగమిఁ ద్రచ్చఁగ, నీఁడడర్చు చంపఁటన్
జింతితసిద్ధిఁ జేర్చి కదిసెన్ రిపు నెక్కటిఁ బోర గ్రక్కునన్. ౭౦

మఱియు,

క. కత్తులు బొమిడికములపై, హత్తి పగిల్చినను, నెత్తు లగలెన్, మిగులన్
నెత్తురుటేఱులు పాఱెన్, ముత్తెల మిడుఁ గుఱులఁ దూల మ్రోఁగెన్ మఱువుల్. ౭౧

---

* చూ. పుట 4. పం. 12.

† వత్స's army of elephants was victorious over that of an actual ruler of విన్ధ్య for the former had the best elephants of విన్ధ్య in his army having caught them by enticing by ఘోషవతీ.

‡ 'సముటగజ' belonging to the army of రుమణ్వాన్ ; vide below 'ప్రహారప్రణితహస్తికప్రాయ మశేషసైన్య ముసువర్తమాన'—ఏనుఁగుసింహ్లాలోనుగా గాయపడిన. పుట. 47. 'ఉతిమస గి' The [illegible]

తే. గుంటి యిడి కోసి రిరుపు నొంటరీలు;
క్షణములో ముఖ్యబలములు సదిసిపోయె;

రాజు.—ఏమి! మన బలములు గూడ భగ్నములా?

విజ.—

అంతఁ గోసలు దలఁపడి హోంతకాని
యొక్కటీఁడు రుమణ్వంతుఁ డుక్కుమడఁచె. ౭౨

విదూ.—జయం జయం నీకు. మనకు జయంవచ్చినది. [అని నృత్యము సేయును.

రాజు.—బళీ! కోసలపతీ! బళీ! శత్రువులు సయితము నీ పురుషకారమును ఇట్లు మెచ్చుచున్నారు! నీ మృత్యువుకూడ శ్లాఘ్యముసుమా. తర్వాత తర్వాత?

విజ.—దేవా అంతట రుమణ్వంతుఁడు కోసలదేశమున నాయన్నను జయవర్మను నియమించి ఏనుఁగుపిండ్లు లోనుగా గాయపడిన మనబలము నంతయు తోడ్కొని మెల్ల మెల్ల నిపయనములతో వచ్చుచున్నాఁడు.

రాజు.—వసుంధరా, నాప్రసాదముయొక్క విభవమును చూపు మని యౌగంధరాయణునితో చెప్పుము.

వసుం.—ఏలినవారియాజ్ఞ. [అని విజయవర్మతో నిష్క్రమించును.

[అంతట కాంచనమాల ప్రవేశించును.]

కాంచ.—దేవి ఆజ్ఞాపించింది,— ఒసే వెళ్లి ఈ ఐంద్రజాలికుణ్ణి ఆర్యపుత్రుని దరిశనం చేయించు అని. [పరిక్రమించి చూచి] ఇదుగో ప్రభువు. మరి యీయన దగ్గిరికి వెళ్తాను. [సమీపించి] జయం జయం ఏలినవారికి. దేవరా, దేవి విన్నపిస్తున్నది, ఉజ్జయినినుంచి వచ్చినాడు ఈ ఐంద్రజాలికుడు, శంబరసిద్ధి అని యితడిపేరు. ఇతణ్ణి ఏలినవారు చూడవలె నని.

రాజు.—మాకును ఐంద్రజాలికునియందు కుతూహలము కలదు. కావున శీఘ్రముగా ప్రవేశపెట్టుము.

కాంచ.—ఏలినవారియాజ్ఞ. [అని నిష్క్రమించి *నెమలికుంచె కేలంగల యైంద్రజాలికునితోఁ గూడఁ బ్రవేశించి.] ఇటురా అయ్యా, ఇటురా.

[ఐంద్రజాలికుఁడు పరిక్రమించును.

---

* cr. వాణీవిలాసమపరత్ర గతానుభావ మమ్భోజ భూరసహామాన ఇవావిరాసీత్
ఆభాతి యత్కృతి రనేకవిధప్రపఞ్చ వ్యాజేన్ద్రజాలవిధిసాధకపిఞ్ఛికేవ. భో. చం.
పఞ్చసాయక మహేన్ద్రజాలినా పాణిపద్మసముదఞ్చితాస్వయస్
వర్ధనాయమనసః ప్రగల్భతే పిఞ్ఛికేవమమ చఞ్చలేక్షణా. మల్లికా. ౧. అం.

కాంచ.—వీరుగో పిలినవారు. నీవు దగ్గిరికి వెళ్లు.

ఐంద్రజాలికుఁడు.—[సమీపించి] జయం జయం పిలినవారికి. [కుంచెను త్రిప్పి బహువిధముల హాస్యము గావించి]

క. దండ మిడుం డింద్రునికిన్, దండ మిడుం డింద్రజాలదక్షుఁడయిన సాగరునకు; దండ మిడుండు శంబరునికి, దండ మిడుండు మాయ కతఁడు ... గాను. ౨౩

దేవరా,

క. ధరణీతలమున శశి, నం బరమున బవ్వళము, నీట వాయుల్ నిన్నున్, సమధ్యాహ్నంబున నిసిఁ, బరఁగించెద, నానతిమ్ము వసుధాధిపా. ౨౪

క. హరిహరచతుర్ముఖులనున్, సురలన్ సురరాజు, నీకుఁ జూపెదనిప్పుడ్; సురసిద్ధచారణవధూవరమాల్లీసమూలఁ జదల వరలింతు నయా. ౨౫

కాకేమి,

తే. హెచ్చుపల్కులేల? హెచ్చరింతునయేని, యావు నీనిఁ జూడ నిచ్చగోనుదో, దానిఁ దెచ్చి నీకు దర్శింతు దేవరా, గురుని మంత్రమహిమ గుణికి యిదియె. ౨౬

విదూ.—వయస్యా, హెచ్చరికగా వీఁడు ఇట్టి ప్రయత్నం చూస్తే ఇతఁడు ఇంతా చెయ్యఁగలవాఁడే.

రాజు.—భద్రా, ఉండు రవంత. కాంచనమాలా, దేవితో విన్నవింపుము. "మీ వాఁడే యీయైంద్రజాలికుఁడు. ఈ ప్రదేశమును విజనముం గావించితిని. గాపున నీవును రమ్ము, కలసియే చూతము." అని.

చేటి.—పిలినవారియాజ్ఞ [అని నిష్క్రమించి వాసవదత్తతో ప్రవేశించును.

వాస.—కాంచనమాలా, ఉజ్జయినినుండి వచ్చినవాఁడని ఈ యైంద్రజాలికునిమీద పక్షపాతం కలదు.

కాంచ.—ఇది దేవికి పుట్టింటిమీది గౌరవం కదా. ...

[అని ప్రముంగుదురు.

కాంచ.—భట్టినీ, వీరుగో పిలినవారు, సమీపించు దేవీ.

వాస.—[సమీపించి] జయం జయం ఆర్యపుత్రునకు.

రాజు.—దేవి, ఈతఁడు పెల్లుగా గర్జిల్లుచున్నాఁడు. ఇతనివిద్యను ఇటు చేతముగాక.

[వాసవదత్త కూర్చుండును.

రాజు—భద్రా, చూపుము నానావిధ మయిన యింద్రజాలమును.

ఐంద్ర.—పిలినవారియాజ్ఞ. [నానావిధముల నాట్యమాడి కుంచెను త్రిప్పుచు

విదూ.—ఆశ్చర్య మాశ్చర్యం.

రాజు.—దేవీ, చూడు చూడు.

మ. అతఁడే బ్రహ్మ సరోజమం, నతఁడె చంద్రాపీడుఁ డంబాసఖుం
డతఁడే శార్ఙ్గగదాసిచక్రగచతుర్హస్తుండు లక్ష్మీయుతుం,
డితఁ డైరావణవాహుఁ డింద్రుఁడు సురాధీశుండు వీరల్ సురల్
సుకమంజీరరవల్ నభంబున నటింతుర్వీరె దేవాంగనల్. 22

వాస.—ఆశ్చర్య మాశ్చర్యం.

విదూ.—[అపవారించి] ఓరిమూర్ఖుడా, ఐంద్రజాలికుడా, ఏమి ప్రయోజనం ఈ దేవతలని అచ్చరలని చూపడంచేత ? ఈతని సంతోషంతో నీకు పనివుంటే సాగరికని చూపించు.

[అంతట వసుంధర ప్రవేశించును]

వసుం.—[రాజును తలిసి] మంత్రి యౌగంధరాయణులుగారు ఏలినవారిచరణములకు విన్నవిస్తున్నారు. ఏమంటే "విక్రమబాహువు కంచుకి బాభ్రవ్యునితోఁగూడ తన ప్రధానమంత్రిని ఈయనను వసుభూతిని పంపించినాఁడు. కావున ఈ శోభనముహూర్తమందే ఏలినవారు ఈయనకు దర్శన మొసంగుట తగును, నేను కార్యశేషములు ముగించుకొని ఇప్పుడే వచ్చెదను." అని.

వాస.—ఆర్యపుత్రా, ఇంద్రజాలము ఉండనీ. మాతులగృహమునుంచి ఆర్యుడు ప్రధానమంత్రి వసుభూతి వచ్చినాన్నాడు. ఆయనను చూడుము ఆర్యపుత్రా.

రాజు.—దేవి చెప్పినట్లే చేసెద. [ఐంద్రజాలికునితో] భద్రా, ఇప్పటికి నీవు విశ్రమింపుము.

ఐంద్ర.—[మరల కుంచెం త్రిప్పుచు] దేవరయాజ్ఞ [అని నిష్క్రమించుచు] ఇంకొక్కటి నా విద్య ఏలినవారు అవశ్యం చిత్తగించవలెను.

రాజు.—కానీ తర్వాత చూచెదము.

వాస.—కాంచనమాలా, నీవు వెళ్లి ఇతనికి బహుమాన మియ్యి.

చేటి.—దేవియాజ్ఞ. [అని ఐంద్రజాలికునిం దోడ్కొని నిష్క్రమించును.

రాజు.—వసంతకా, ఎదురువోయి వసుభూతిని తోడ్కొని రమ్ము.

విదూ.—దేవరయానతి. [అని నిష్క్రమించును.

[అంతట బాభ్రవ్యుఁడును, వసంతకునివలనం బ్రత్యుద్గమన సత్కారముం బొందుచు వసుభూతియు, ప్రవేశింతురు]

వసుభూతి.—[కలయం గాంచి] అహో! వత్సేశ్వరుని ప్రభావము! ఆశ్చర్యము గదా.

మ. జయహస్తిం గని డిల్లబోయి, కని యిచ్చట నల్లభాగ్యంబులన్,
ఖయి పై గీతికి, రాజగోష్ఠి క్షణ మాకర్ణించి, సౌఖ్యస్ఫురత్,
స్మయవిస్తారితసింహళేంద్రమహిమైశ్వర్యుండనై కన్గొనే
యయితి *ద్వారిమ్యుండ నాకుతూహలితచే దవ్వాడె నన్నవ్వెగాన్. ౭౮

బాభ్రవ్యుఁడు.—వసుభూతీ చిరకాలమునకు నిప్పుడు ఏలికను చూడ నున్నా నని అది యేమో గాని ఆనందాతిశయము చేత అనిర్వచనీయ ప్రస న్నతావిశేషము ననుభవించుచున్నాను. ఎట్లన—

తే. †వణఁకు నెచ్చించె సాధ్వసవశతచేత, వస్త్రమును దృష్టి వాఁడెన నేత్రజలము,
గొడుకునుడి జడపఱిచె దగ్గుత్తిచేతఁ, దోద్పడయె నాజరకుఁ బతిలోన నిపుడు. ౭౯

విదూ.—[ముందు నడిచి] రావలెను అమాత్యుడు రాగ లెను.

వసు.—[విదూషకుని మెడలో రత్నమాలం గని, అవధరించు బాభ్రవ్యా, ఈ రత్నమాల తరలినప్పుడు మా యేలినవారు రాజపుత్త్రికి ఇచ్చిన యాభరణమే యని నాకు తోఁచుచున్నది.

బాభ్ర.—అమాత్యా, పోలిక యున్నది. ఇది వచ్చినవిషయము గాని కనుగొనవలదు నా?

వసు.—బాభ్రవ్యా, వలదు. ఎన్నెన్నియో సామ్యము లుండెడి యుగపద్విభవయుక్త రాజగృహములో ఆభరణములపోలిక అరుదుగాదు. [అని రాజుసన్నిధి కరుగుదురు.

విదూ.—[రాజును ఉద్దేశించి] ఈయనే రత్నాధిపుని అమాత్యుని గనుగొనవచ్చును.

వసు.—[తలకిసి] జయము జయము దేవరకు.

రాజు.—[లేచి] నమస్కారము.

వసు.—అతిశ్రేయస్కుఁడవు అగుదువుగాక.

రాజు.—ఆసన మాసన మార్యునికి.

విదూ.—[ఆసనము తెచ్చి] అయ్యా, ఇదిగో ఆసనము. అమాత్యా, కూర్చుండుము.

[వసుభూతి కూర్చుండును.

కంచుకి.—దేవరా, బాభ్రవ్యుఁడు ప్రణమిల్లుచున్నాఁడు.

రాజు.—[వీఁపున చేయిడి] బాభ్రవ్యా, యిటఁ గూర్చుండుము.

* The gate-keeper observing my excessive curiosity tokome for a villager.

కంచు.—[కూర్చుండి] దేవీ. బాభ్రవ్యుడు ప్రణమిల్లుచున్నాఁడు.

విదూ.—అమాత్యా ఇదుగో దేవి వాసవదత్త ప్రణమిల్లుచున్నది.

వాస.—ఆర్యా, మ్రొక్కెదను,

వసు.—ఆయుష్మతి, వత్సరాజునకు తుల్యుఁ డగుపుత్త్రుని గనుము.

[అందఱుం గూర్చుండుదురు.

రాజు.—ఆర్యా, వసుభూతీ, సింహళేశ్వరునికి కుశలమా ?

వసు.—[ఊర్ధ్వము చూచి నిశ్వసించి] దేవా, మందభాగ్యుఁడను ఏమి చెప్పుటకును తెలియక యున్నాను. [అధోముఖుఁ డగును.

వాస.—[విషాదముతో ఆత్మగతము] అయ్యో అయ్యో! ఏమి చెప్పునో గదా యిప్పుడు వసుభూతి ?

రాజు.—వసుభూతీ, చెప్పుము. ఏమి నన్ను దిగులొందించెదవు ?

బాభ్ర.—[అపవారించి] ఎప్పటికైనను చెప్పక తప్పనిదానిని ఇప్పుడే చెప్పివైవుము.

వసు.—దేవా, నివేదింప శక్యము గాదు. అయినను మందభాగ్యుఁడను వచించెదను. పూజ్యుఁడైనయాసింహళేశ్వరునికూఁతురు రత్నావళి యనుపేరిది, ఆయుష్మతి ; ఆమెం బెండ్లి యగువాఁడు సార్వభౌముఁ డగునని సిద్ధుఁడు ఆదేశించియున్నాఁడు ;

రాజు.—అటుపైని అటుపైని?

వసు.—ఆప్రత్యముచే యౌగంధరాయణుఁడు ఆమెను దేవరనిమిత్తమై సింహళేశ్వరుని పలుమాఱు ప్రార్థించెను. ఐనను అతఁడు వాసవదత్తకు చిత్తఖేదము నొదవింప నొల్లనివాఁడై ఈయకయే యుండెను.

రాజు.—[అపవారించి] *దేవి, ఏమి యిది, నీమామమంత్రి యిప్పుడు అనృతము పల్కుచున్నాఁడు !

వాస.—[విమర్శించి] ఆర్యపుత్త్రా, ఇందు †ఎవరు అనృతము పల్కుచున్నారో నే నెఱుంగను.

విదూ.—తర్వాత ఏమైంది ?

వసు.—అంతట లావాణకమున నిప్పులో దేవి కాలిపోయినదని ప్రవాద పుట్టించి, దేవర సింహళేశునికడకు బాభ్రవ్యుని పంపి అతనిచేత మరల నామెకై వేఁడిం

* This was all the doing of యౌగంధరాయణ, quite unknown to the king.

పడఁగా పూజ్యుఁడు సింహళేశ్వరుఁడు ఆలోచించి దేవరతో మాకు సంబంధలోపము లేకుండునుగాక యని, ఆరత్నావళిని దేవరకు ఇచ్చినాఁడు. దేవరకు ప్రతిపాదించుటకు మేము తెచ్చుచుండఁగా సముద్రములో ఓడ పగిలి మునిఁగిపోయినది.

[అని యేడ్చుచు అధోముఖుఁడై యుండును.

వాస.—[బాష్పములతో] అయ్యో! చెడితిని మందభాగ్యను! అయ్యో! చెల్లెలా రత్నావళీ! ఎక్కడ నున్నావే యిప్పుడు? నాకు బదులు పలుకవే?

రాజు.—దేవీ ఊఱడిల్లు మూఱడిల్లుము. దైవగతి దుర్బోధము! ఓడ పగిలి సముద్రములో పడియు వచ్చినవారు వీరే నీకు నిదర్శనము కాదా.

[అని వసుభూతిబాభ్రవ్యులం జూపును.

వాస.—ఆర్యపుత్రా, ఇదియు సంభవించునదే; అయితే, నాకు అంతటి భాగ్యమా?

రాజు.—[అపవారించి] *బాభ్రవ్యా, ఇదేమియు నాకు బోధపడకున్నది.

బాభ్ర.—దేవా వినుము.

[నేపథ్యమున మహాకోలాహలము]

ఉ. జ్వాలల మేలుమచ్చులకు బంగరుఁగ్రేపులయం గొసంగుచుꠂ,
గేళివనిꠂ ద్రుమాగ్రతతిఁ గేరి మహోజ్జ్వల పైఁ గమిచ్చుచుꠂ,
కేళిగిరిꠂ సతోయఘనకృష్ణముఁ జేయుచు సాంద్రధూమ్రుచే
కాలుదు మంచు స్త్రీలడలఁ, గాల్చెడిఁ జి చ్చపరోధమంగటా! ౨౦

మఱియు.

క. లావాణకమునఁ బుట్టెనొ, యేవా డనలుండు దేవి నేర్చి నటించుꠂ,
ఆవాదు నిజము సేయఁగ, నా వెలసె నతండు దేవినగరం దెలుపꠂ. ౨౧

[అంతఃపురము సంభ్రాంతుఁడై చూచుచు..

రాజు.—ఏమి! అంతఃపురములో నిప్పు! [సంభ్రమముతో లేచి] ఏమి! దేవి వాసవదత్త కాలిపోయినదా! హా! అయ్యో! నాప్రేయసీ వాసవదత్తా!

వాస.—ఆర్యపుత్రా, కావుము కావుము.

---

* If బాభ్రవ్య's matrimonial embassy was not known to వత్సరాజు, how did the former leave the latter for సింహళ? When బాభ్రవ్య was about to solve this point he was interrupted by the conflagration

రాజు.—అహో, అతిసంభ్రమముచేత వజ్జ నున్నదానినే దేవిని ఏటుంగ నైతిని. [దేవిచేతిని పట్టుకొని కౌగిలించి] దేవీ, లేవు అడిల్లు మూఅడిల్లము.

వాస.—ఆర్యపుత్రుడా, నన్ను కావ మని నే నడగలేద. మరేమంటే కనికరము లేని నాచేత సాగరిక కాళ్లు సంకెళ్లుపడి అంతఃపురములో ఉన్నది. ఈసిప్పుచే మడిసి పోయ్యేని. కనుక రక్షించు ఆర్యపుత్రా రక్షించు.

రాజు.—ఏమి! దేవీ, ఏమి! సాగరిక మడియునా? ఇదిగో పోవుచున్నాను.

వసు.—దేవ. ఏల యకారణముగా *శలభవృత్తి నవలంబించెదవు!

బాభ్ర.—దేవా, వసభూతి చెప్పినమాట యుక్తము.

విదూ.—[రాజును ఉత్తరీయము పట్టుకొని ఆపి] ఓయి సాహసం చెయ్యకు.

రాజు.—[ఉత్తరీయమును లాగికొనుచు] ఓరి మూర్ఖుడా, సాగరిక మడిసెడు నురా. ఇప్పుడును నాప్రాణములను కాపాడుకోవలయునా? [జ్వలనప్రవేశము నటించి తన్ను ధూమము క్రమ్మకొన్నట్టు నటించుచు—]

మాలిని. †వలదు వలదు మండక బాపు మీధూమ మగ్ని,
వెలవెద విటు లేల పెట్టు జ్వాలోచ్చయంబుల్?
కలికవియుంతి చిచ్చు కల్పలేదాయె వేసిక
ప్రళయదహనకీలల్ వానిం దా మేమి సేయుక్?

వాస.—ఏవి? ఈ దుఃఖభాగిని మాటవలన ఆర్యపుత్రుడు ఈలాగు పూను కొన్నాడు. మరి యిక నే నేల ఉండడం! నేనున్ను ఆర్యపుత్రుణ్ణే అనుగమిస్తాను.

విదూ.—[పరిక్రమించి ముందాడి] అమ్మా, నేనున్ను దారి చూపుతాను.

వసు.—ఏమి! వత్సరాజు అగ్నిలో చొరనే చొచ్చినాడే. కనుక రాజపుత్రి విపత్తిసి కన్నవాడ నైననాకును ఇక్కడనే అగ్నికి ఆహుతి యగుట తగును.

కంచు.—[బాష్పములతో] హా మహారాజా, ఏమి యిట్లు అకారణముగానే భరతవంశమును సంశయతులను పొందించితివి! మఱి ప్రలపించిన నేమి కలదు! నేనును భర్తకి తగినట్లు చేసెదను. [అని అందఱును అగ్నిప్రవేశమును నటింతురు.

రాజు.—[కుడిభుజ మదరుటను నిరూపించి] ఈదశలో నున్ననాకు దీనిఫల మెట్లు కలగును? [మ్రొలంగిసి సంతోషోద్వేగములతో] ఏమి! సాగరిక అగ్నిచెంతనే ఉన్నది! త్వరగా పోయి రక్షించెదను.

---

*cr. అహం మేఽవ్యపత్యజ్ఞపత్న్యా పునరపి ప్రాణీ భవామి తే,
చతుర్థః సుమ... ప్రయాసన్న ...
పత్యజ్ఞపత్న్యా-శలభమార్గేణ, అగ్నిప్రవేశేనేత్యర్థః.

[అంతట నిగడితచరణ సాగరిక ప్రవేశించును.]

సాగ.—[కలయం గని] ఆహాహా ! అన్నివైపులా నాలుకలు సాపుతూ మండుతూవున్న యీయగ్ని దేవుడు నాదుఃఖానికి అంతం కలుగ జేస్తాడు.

రాజు.—[వడిగాఁ దఱిసి] ప్రియా, ఏమి యిప్పటికిని నాయెడ *ఉపేక్షతోనే వర్తిల్లెదవు?

సాగ.—[రాజును గని ఆత్మగతము] ఏమి! ఆర్యపుత్రుఁడే! ఈయనను కనగా నాకు మళ్లీ ప్రాణంమీద ఆశ కలుగుతూ వున్నది. [ప్రకాశము] ప్రభూ, కావు కావు.

రాజు.—ఓసి భయము మానుము.

తే. ఉద్భవడిఁ బేర్చుపొగమొత్త మోర్వ క్షణము !
[మోహిలం గని] కట్ట ! చనుఁ బాసి సుఱసుఱఁ గాలె నొల్లె;
[చూచి] సారెఁ దడఁబడె దేల ? [నిపుణముగా కని] హా ! సంకలియ లె !
పాతు నిచ్చటు నెదఁ గొని భామ రమ్ము. ౮౩

[కంఠమునం గొని కనులుమూసికొని స్పర్శసుఖమును నటించుచు] అహో ! క్షణములో నాసంతాపము తీఱినది ! ప్రియా, భయపడ్లకు మూలడ్లము.

తే. అంటినను నిన్నుఁ గాల్పఁడ హవ్యభుజుఁడు ; నిక్క మిది నమ్ము మెట్లు నా సిరసుఁ జేసి,
నీదుసంస్పర్శ తాప మాస్పదుని గాదె, వ్వేలపుఁబోషమును సుధాపణివోలె. ౮౪

[కన్నులు దెఱచి చూచి సాగరికనువిడిచి] అహో! ఏమాశ్చర్యము !

తే. అసల మేమాయెఁ ! దొలియట్లె యంతిపురియుఁ
నలరు! [వాసవదత్తం గని] ఇదిగో సవంతిస్పృపాత్మజాత !

వాస.—[రాజుదేహమును నిమురుచు సంతోషముతో] ఏమిపుణ్యము! [illegible] శరీరుడు ఆర్యపుత్రుఁడు!

రాజు.—చూతుఁ బాభ్రవ్య !

బాభ్ర.—విజయ మగుఁగాక మహారాజునకు. దేవా, ఆసా సన్ధ్గ చున్నాను ! మేము మరల బ్రతికినారము.

రాజు.— బలె ! వసుభూతి !

వసు.—దేవా! ఆహాహా వర్ధిల్లుచున్నావు!

రాజు.— సఖుఁడు !

విదూ.—జయము జయిన. సినం.

---

* మధ్యస్థతయా — 'తథాపివయమత్ర మధ్యస్థాః. శాకుం V.
" [illegible] ' [illegible]

రాజు.—[ఆలోచించి వితర్కముతో]

స్వాప్నిక మతిభ్రమమో, యైంద్రజాలికంబో ! రాగి

విదూ.—ఓయి సందేహం లేదు, ఇంద్రజాలమే యిది. ఆదాసీకొడుకు ఇంద్రజాలికుడు, వెళ్ళేటప్పుడు చెప్పినాడు గదా, అవశ్యం దేవర ఇక నొక్కయాట చూడవలె నని. కనుక అదే యిది.

రాజు.—దేవీ, నీమాటవలన నే నిదా సాగరికను ఇక్కడికి తెచ్చినాఁడను.

*వాస.—[నవ్వి] ఆర్యపుత్రా, నీచిత్తమును నేను చక్కగా ఎఱుగుదును.

వసు.—[సాగరికం గని అపవారించి] బాభ్రవ్యా, ఈబాల రాజపుత్త్రిని సరిపోలియున్నది.

బాభ్ర.—అమాత్యా, నాకును అట్లేతోఁచుచున్నది.

వసు.—[ప్రకాశము, రాజు నుద్దేశించి] దేవా, ఈ కన్యక ఎక్కడిది ?

వాస.—అమాత్యా, ఈమె సాగరమునుంచి దొరికిం దని చెప్పి అమాత్యయౌగంధరాయణుడు నాచేతిలో నుంచినాడు. అందువల్ల నే సాగరిక అని పేరు పెట్టినాము.

రాజు.—[స్వగతము] ఏమీ ! యౌగంధరాయణుఁడు ఉంచినాఁడా ? ఏమి యితఁడు నాకు తెలుపకయే ఏమేమో చేయును.

వసు.—[అపవారించి] బాభ్రవ్యా, వసంతకునిమెడలోని రత్నమాల అంతఃపోలికగా నున్నది, ఈమెయు సాగరమునుండి దొరకినది. అందువలన స్పష్టముగా ఈమె సింహళేశ్వరుని కూఁతురు రత్నావళియే. [లేచి ప్రకాశము] ఆయుష్మతీ, రాజపుత్త్రీ రత్నావళీ, నీవు ఇట్టియవస్థపాలైతివి·!

సాగ.—[వసుభూతింగని బాష్పములతో] ఏమి! అమాత్యుడు వసుభూతి !

వసు.—అయ్యో! చెడితిని మందభాగ్యుడను! [అని నేలం బడును.

సాగ.—అయ్యో! చెడితిని మందభాగ్యను! అయ్యో నాయనా! అయ్యో అమ్మా; ఎక్కడ ఉన్నావు? నాకు బదులు పలుకు.

[అని తన్నుఁ దాను క్రింద పడవైచికొని మూర్ఛిల్లును.

వాస.—[సంభ్రమముతో] కంచుకీ, ఈమె నాచెల్లెలు రత్నావళియా?

కంచుకి.—దేవీ, ఆమెయే యీమె.

వాస.—[రత్నావళిం గౌఁగిలించి] చెల్లెలా, ఊరడిల్లు ఊరడిల్లు.

రాజు.—ఏమీ! ఉన్నతవంశమువాఁడైన సింహళరాజు విక్రమబాహునికూఁతురా ఈకన్య ?

---

* 'జ్ఞాతం తేసర్వమ్'—You ran for her rescue more at your own

విదూ.—[స్వగతము] రత్నావళిని చూచి ఆనాఁడే నే ననుకొంటిని సామాన్య జనానికి ఇటువంటి ఆభరణం ఉండదని.

వసు.—[లేచి] రాజపుత్త్రీ, [illegible] మిక్కిలి దుఃఖపడుచున్నది. కావున ఈమెను [illegible].

రత్నావళి.—[[illegible] స్వగతము] నేను అపరాధము చేసినదాన్ని. దేవికి ముఖము చూపలేను. [అని [illegible]

వాస.—[సబాష్పముగా [illegible]] చెల్లెలా, రావే యిప్పుడు, నెయ్యము జూపు. [అని [illegible]

[రత్నావళి [illegible] పాటు నటించును.

వాస.—[అపవారించి] ఆర్యపుత్త్రా, ఈనాకఠినత్వానికి నేను లజ్జపడుతున్నాను. కనుక త్వరగా ఈమెసంకిళ్లని తీసివేయి.

రాజు.—[పరితోషముతో] దేవి మాట చేసెదను.

[అని సాగరిక సంకెలలను తొలఁగించును.

వాస.—ఆర్యపుత్త్రా, అమాత్యయౌగంధరాయణుఁడు నన్ను ఇంతకాలము చెప్పని దాన్ని చేసినాడు. ఎందుచేత ననగా ఎఱిఁగియుండిన్ని నాకు చెప్పడాయెను.

[అంతట యౌగంధరాయణుఁడు ప్రవేశించును]

యౌగం.

ఉ. నావచనంబునన్ హృదయనాయకుఁ బాసెను దేవి యత్తఱిన్ ;
దేవిని శోకవార్ధిని దించితి నే సపత్నిఁ దెచ్చుటన్ ;
దేవికి హర్ష మే యగు నధీశుఁ డసర్వమహీశతం దెచ్చే ;
నీవహిఁ గొల్చియున్ వెఱతు నేఁ బ్రియ దేవికి మోముచూపఁగాన్. ౮౬

కాక మఱి యేమి చేయనగును! స్వామిభక్తి ప్రమాదముగా నిట్టిది! అత్యంతమానినీ యులయెడల సముచితము అనువర్తనకు అపరాధ మెల్లడు. [చూచి] వీఁడుగో [illegible] రాజు. సమీపమునకుం బోయెద. [సమీపించి] జయము జయము దేవరకు. [పాదము లందు వ్రాలి] దేవా, నేను దేవరకు చెప్పక చేసినదానికి దేవర క్షమింపవలయును.

రాజు.—చెప్పక యేమి చేసితివో చెప్పుము.

యౌగం.—దేవరా, ఆసన మలంకరింపుము, సర్వముం జెప్పెదను.

[అందఱును రాజుతోఁగూడ వారివారిచోటఁ గూర్చుందురు.

యౌగం.—దేవా, వినవలయును. ఈమె గలదే ఆసింహళేశ్వరుని కూఁతురు, ఈమె

నసి. అందువలన ఆనస్మకముచేత నేను దేవరకొఱకు ఎన్నిమాఱులు ప్రార్థించినను సింహళేశ్వరుఁడు దేవికి వాసవదత్తకు చిత్తఖేదము కావింపనొల్లక కన్యను ఇచ్చినాఁడు గాఁడు.

రాజు.—అంతట నేమి ?

యౌగం.—[లజ్జతో] అంతట లావాణకములో మందిరమున బుట్టిననిప్పుచేత దేవి కాలిపోయిన దని ప్రవాదపుట్టించి మరల సింహళరాజుకడకు బాభ్రవ్యునిఁ బంపితిని.

రాజు.—యౌగంధరాయణా, అటుపైవృత్తాంతమును నేను వింటిని. మఱి యీ బాలను ఏ మూహించుకొని దేవిచేతిలో నుంచితివి ?

విదూ.—ఓయి చెప్పకున్నా ఈయనఅభిప్రాయం నాకు తెలియనే తెలిశింది. ఏ మంటే అంతఃపురంలో ఉండేది అంతఃపురంలో వుండేవాడికి సులువుగా కంటబడుతుం దని.

రాజు.—యౌగంధరాయణా, నీయభిప్రాయమును వసంతకుఁడు సరిగా గ్రహించినాఁడా?

యౌగం.—దేవర యానతిచ్చినట్లే.

రాజు.—ఐంద్రజాలికవృత్తాంతము కూడ నీప్రయోగమే అని తలంచెద.

యౌగం.—ఒండువిధమున అంతఃపురములో చెఱ నున్నయీమెను ఏలినవారు చూచుట యెట్లు ? చూడకుండ వసుభూతి యెట్లు తెలిసికొనును ? [నవ్వి] తెలిసినంతట ఇప్పుడు ఏమి చేయవలయునో అందులకు దేవి ప్రమాణము.

వాస.—[చిఱునవ్వుతో] ఆర్యా ఆమాత్యా, స్పష్టముగానే చెప్పవేమి? 'రత్నావళిని ఆర్యపుత్రునికి ప్రతిపాదింపుము' అని.

విదూ.—అమ్మా, అమాత్యుడి యభిప్రాయాన్ని నీవు సరిగా కనిపట్టినావు.

వాస.—[రెండుచేతులుం జాఁచి] రావే రత్నావళీ రావే, ఇప్పుడయినా నాకు భగినీసదృశప్రవృత్తము అగునుగాక. [అని తనయాభరణములతో రత్నావళిని అలంకరించి ఆమెచేయి పట్టుకొని రాజుకడకుం దఱిసి] దేవా, పరిగ్రహింపుము ఈమెను రత్నావళిని.

రాజు.—[హర్షముతో చేతులు చాఁచి] దేవిప్రసాదము ఏది బహుమతము గాదు? [అని సాగరికను కైకొనును.

వాస.—ఆర్యపుత్రా. ఈమెపుట్టింటివారు దూరానగదా ఉన్నారు. వారిని ఈమె స్మరింపకుండేలాగున ఆర్యపుత్రుడు ఈమెను చూచుకోవలెను. [అని అర్పించును.

విదూ.—[హర్షముతో నృత్యము సేయును] హీహీ ! ఓహో ! జయం జయం నీకు ప్రియవయస్యుడికి; ఇప్పుడు *పృథివియే హస్తగత యైనది గదా !

వసు.—రాజపుత్త్రీ వాసవదత్తాదేవిని ప్రణామముచేత అర్చింపుము.

[రత్నావళి అట్లు చేయును.

బాభ్ర.—దేవీ, నీకు దేవీశబ్దము మిక్కిలి తగియున్నది.

[వాసవదత్త రత్నావళిని కౌఁగిలించుకొని దేవీపదమును అనుగ్రహించును.

బాభ్ర.—ఇప్పుడు నాపరిశ్రమ సఫలమైనది.

యౌగం.—దేవా, మఱి చెప్పుము, నీకు ఇంకను ఏమి ప్రియమును గావింతును.

రాజు.—ఇంకనుం బ్రియ ముండునా? ఎట్లన,

మ. చెలఁగె న్విక్రమబాహుఁ * డాత్మసముఁడై ; చేపట్టితిన్ సర్వభూ
వలయప్రాప్తివిధాత్రి సాగరిక ; సంభగ్నుల్ ఖలుల్ గోసలుల్ ;
అలరెన్ బ్రీతి వహించి దేవి భగినిం బ్రాణాధికం గూడుటన్ ;
వెలయ న్నీవ యమాత్యసింహుఁడవుగా, వేఱేమి నేఁ గోరుదున్ ? ౮౭

అయిన నిది యగుఁ గాక.—

[భరతవాక్యము]

మ. ఇల నింద్రుం డొనరించుతన్ సకలసస్యోద్ధిన్ సువర్షంబుచే ;
† నిలవేల్పుల్ దనియింత్రు గాత విధివద్యజ్ఞ ‡ త్తేష్టులన్ వేల్పులన్ ;
కలకాలం బుఱుఁగాత సాధువులసంగంబు న్సుఖోత్తుంగమై ;
§ ఖలవాగ్దుర్జయవజ్రలేపము లఱుం గాతన్ సమూలంబుగాన్. ౮౮

[అందఱును నిష్క్రమింతురు.

[ఐంద్రజాలిక మనెడి చతుర్థాంకము సమాప్తము.]

* ఆత్మసమతా—అనేనశ్వాశుర్యసంబన్ధేన.

† విప్రముఖ్యాః Even in those ancient times it was only the Brahmins that were performing sacrifices.

‡ ఇష్టైః—యజ్ + క్త. యజ్ఞైః.

§ The last line suggests that this author was very much slandered and misrepresented by his rival poets and their favourites.

ర త్నా వ ళీ ప్ర భ.

ఇందలి సంకేతములు.

నా. ల. ప్ర	=	నాటకలక్షణప్రతి.
ఆం. సా. ద	=	ఆంధ్రసాహిత్యదర్పణము.
అలం	=	అలంకారము.
మూ	=	సంస్కృతమూలము
క. స. సా	=	కథాసరిత్సాగరము.
శా. జ్ఞా	=	(మూలమునందలి) శాస్త్రులవారిజ్ఞాపిక.

ఇట్లే ఇతరములను ప్రకరణవశమున నెఱుంగునది.

నాంది.

క. శ్రీదయితుని కృపపెంపున
మోదము సరసుల్ భజింపఁ బొనరింతుము మా
వేదము వేంకటరాడ్గురు
పాదుల రత్నావళికిఁ బ్రభాఖ్యన్ వ్యాఖ్యన్.

ఆశీర్నమస్క్రియావస్తునిర్దేశములలో ఆశీరూపమున నిందు తొలుతటి నాల్గుపద్యములచే మంగళాచరణము చేయఁబడినది.

౧ పద్యము. గౌరియొక్క శివపూజాకుసుమాంజలి సామాజికులకు సకలసంపదల నిచ్చునుగాక అని ఇట ఆశీస్సు.

తా. పార్వతి శివుని శిరముపై పుష్పాంజలినుంచుటకు (శిరము అందక) పలుమఱు మునిగాళ్లపై నిల్చియు, నన్నిమాఱులును స్తనభరముచే మరల నమ్రభావము వహించినది. అప్పుడు శివుఁడు ఆమెను మహోత్కంఠతో మూఁడుకన్నులతోను చూడసాగెను. ఆకారణముచే నామె లజ్జను పొందెను. ఆమెకు పులకలు, చెమరు, వణఁకు, (అను సాత్త్వికభావములు) కల్గినవి. అట్టి తఱి శిరమును పూజింప నామెపైకి మీటిన పుష్పాంజలి శిరమును చేరక నడుమనే చెదరి పడిపోయినది. ఆపుష్పాంజలి ఓ సామాజికులారా, మీకు సకలసంపదల నొసంగును గాక.

స్తన+ఉచ్ఛ్రితికిన్=పాలిండ్ల వలనఁ దనమునకు. శశ్వత్+నమ్ర=మాటిమాటికివంగినది. హైమవతి= (వ్యు. హిమవంతుని కూఁతురు) పార్వతి ; లజ్జా+అన్వీత=సిగ్గుతోకూడుకొన్నది; గగుపాటు=పులకాంకురము; నును+చెమట, నును వృత్తియందల్పార్థకము.

సాత్త్వికభావము గావున నించుకగా చెమటయుఁ జెప్పుట; కుసుమ+అంజలి = పూలదోసిలి; అంతరమందు=నడుమ, అనఁగా శిరము చేరు లోపల ; ఆకులము=చెదరినది.

తన్ను పూజింపఁ బార్వతిపడు పాటులు, తత్ స్తనోచ్ఛ్రితి, దానఁ గేటవడు తద్భావ సాతిశయము, ఆమెసౌందర్యవిశేషమును శివుని చూపును హరించి, ఆయనమనసును చూఱకొన్నవి. అందుచే నతఁడు 'ఆసాసలఁజూచుట.' రెండుకనులు చాలలేదు. కావున 'దృక్త్రయిక్'. (కోపముతోఁజూచిన నే మూఁడవకన్ను కాల్చును. "కినుక జ్వలియించు దృక్త్రయిఁ గనిన యంత మూఁడు వహ్నులునుక్ ముచ్చముడిఁగి సమసె." ౪వ. పద్యము) పార్వతికిని ప్రణయావిర్భావమయ్యెననుటకు ఆమె సాత్త్వికభావములు 'గరుపాటుక్ననుఁజెమ్మటల్ వణఁకు,' ఆమె అట్టియవస్థలో ఎట్టకేలకు చేతిపూలు శివశిరముమీఁదికి మీటఁగా అవి సూటిగా శిరముపైఁబడక నడుమ చెదరిపోవుట సైజము రమణీయమును. ఇట్లు శివపూజ స్మరపూజయైనది.

కవిప్రపంచమున సుమములదియు, సుమాస్త్రునిదియుఁ గదా ప్రాభవము. అందుచే సుమాంజలియాశీస్సు చెప్పుట. మఱియు ఆసుమాంజలి గౌరిది కావునను, శివపూజా నియుక్తము గావునను, అనంతశ్రీలనిచ్చు ప్రభావము కలది. దేవతలుంబోలె తత్సంబంధి వస్తువులును అభీష్టదాయకములు గదా. (ఇట్లే వేణీసంహారమునందును సుమాంజలిచే ఆశీస్సు కలదు.) గౌరిచేతిపూలు శివునిశిరము చేరకున్నను గౌరిహృదయము శివునిహృదయమును చేరినది. ఆమెకు శివుని ప్రణయము లభించినది. అట్లే సామాజికులకును మహాఫలము కలుగును.

ఇది నాందీశ్లోకము. లక్షణము నా. ల. ప్ర. యందుఁ జూడవలయును.

నాందీశ్లోకములలో నెల్ల కావ్యార్థసూచన యుండవలయునని కొందఱమతము. వారు ఈపద్యమునందు ప్రథమాంకమున మదనమహోత్సవములో మదనపూజయందలి పుష్పాంజలి ప్రదానమునకు సూచన కలదందురు. ఇందు పుష్పాంజలి శివునిశిరము చేరక నడుమనే చెదరిపోవుట రత్నావళి సింహళముననే వత్సరాజున కర్పితయయ్యు నడుమ ఓడపగులుట ఇత్యాది కారణములచే ఆయనను కొంతకాలము చేరలేకపోవుటకు సూచన యని మఱికొందఱు.

అలం—"లజ్జాన్వితయై" మున్నగు పదములచే సుమాంజలి యాచల నాటకు హేతువు గమ్యమగుటచే కావ్యలింగము.

౨. పద్యము. నూత్నసంగత పార్వతి సామాజికులకు మేలుచేయును గాక యని యాశీస్సు.—

తా. ప్రథమసంగమవేళ పార్వతి వరునిసరసకు ఔత్సుక్యముతో బయలుదేఱెను. కాని, వధూజనసహజమైన సిగ్గుచే వెనుకాడెను. ...

మంచిమాటలతో బతిమాలి వరుని సన్నిధానమునకుం జేర్చిరి. ఎదుట వరునిగాంచి నిశ్చేష్ట పడి, పులకలుఁజనింప, సరసకుఁజేరుపార్వతిని నవ్వుచు నతఁడు కౌఁగిటఁ జేర్చెను. ఆపార్వతి మీకు మేలు చేయును గాక.

మరులు = వలపు. సహజ = నైజమైనట్టి, తోడఁబుట్టువు. బాంధులలనల్ = బంధుస్త్రీలు. త్రాసము = భయము. నగురు = పులక, రోమాంచము. సరస + ఉక్తంబులు = మంచిమాటలు; భయముతీర్చు బుజ్జగింపు మాటలు. సరసక్ = సమీపమునకు, మెయిఁగొను = కౌఁగిలించు. శర్వాణి = పార్వతి (వ్యు. శర్వునిపత్ని).

పార్వతి ముగ్ధ, ('లజ్జావిజితమన్మథ') ప్రియునిచేర మనసులో నుత్కంఠ సందడించుచుండ, బయలుసేఁతయు, స్త్రీజనసహజము, అందును క్రొత్తపెండ్లికూఁతులకు మఱింత సహజమును, ఐన లజ్జచే వెనుకకుఁ బోఁజొచ్చెను. 'సహజ.' (మూ. 'సహాభువా') సిగ్గు అను తోఁబుట్టువు చేత నని స్వారస్యము. చెల్లెండ్రు పెండ్లికూఁతును మరల్చుటయు నన్యబంధుస్త్రీలు వరుని సామ్ముఖ్యమునకుం జేర్చుటయు స్వభావము.

అలం — స్వభావోక్తి.

ఇట ఔత్సుక్యము, లజ్జ, సాధ్వసము మున్నగు వ్యభిచారిభావములను స్వశబ్దముచేఁ జెప్పుటయే న్యాయ్య మనియుం దోషము కాదనియుం సాహిత్యదర్పణమున ప్రతిపాదితము. చూ. ఆం. సా. ద. ౭. పరి. ౩౬. పుట.

'వ్యావర్త్యమానా హ్రియా'-అని శాస్త్రులవారి పాఠము. ఇది 'కృతత్వరా', 'సీతాభిముఖ్యం' అను సమానవిశేషణములవలె కర్మణిప్రయోగ మగుటచే, 'వ్యావర్తమానా' పాఠమువలె, ప్రక్రమభంగ దుష్టము కాదు. త్వరగొల్పినది మరులు, వెనకకు లాగినది లజ్జ, సామ్ముఖ్యముంగూర్చినది 'బంధులలనలు'. అన్నిటికిఁ గర్మము పార్వతి ఇట్లు 'వ్యావర్త్యమానా' పాఠమున ప్రక్రమసౌష్ఠవమున్నది. మఱి 'వ్యావర్తమానా' పాఠముబడి 'వెనుకకు మఱలినది పార్వతి' అనియేర్పడి ఒక్కట మాత్రము పార్వతి కర్తయై ప్రక్రమభంగము ఉప్పతిల్లును.

ఇందు కొందఱు ౨-వ యంకమున వత్సరాజసమాగమకాలమున సాగరికయొక్క యౌత్సుక్యసాధ్వస ప్రవృత్తికి సూచన కలదందురు.

౩. పద్యము. హరిహరాత్మకుఁడగు దేవుఁడు సామాజికుల రక్షించుఁ గాక.

సవతిని దెచ్చినందులకు లక్ష్మీపార్వతుల యుపాలంభన వాక్యములు,—

[హరిపరమైన యర్థము] మకరధ్వజుక్ = మొసలిటెక్కెము వానిని - సముద్రుని, మును = పూర్వము, (సముద్రమథనకాలమందు) నాకొఱకె, త్రచ్చితివి గావె = చిలికితివి గదా; (సముద్రమథనమున కూర్మరూపమునఁ దోడ్పడి విష్ణువు ఆవిర్భవించిన లక్ష్మిని

మత్స్యమత్షమె = నాయెదుటనే, 'ఓ బహుమార్గ = పెక్కుదారుల (పోవు) వాఁడా, (పెక్కువతారముల వాఁడా, తీరుతెన్ను నీతినియమము లేనివాఁడా) లేదా, 'మృగము యొక్క భావము మార్గము', బహుమార్గ = అనేకమృగముల రూపములను (మత్స్యాదులను) తాల్చుటచే వానిస్వభావము కలవాఁడా; ధరను = భూదేవిని, మోవక = మోచుటకు (ఆదివరాహమూర్తి తన కోఱపై భూమిని దాల్చెను); నీకుఁదగురః=నీకుసరిగానున్నది. మఱెవ్వరికిఁ గాదనుట. భూమి గోరూపయని ప్రసిద్ధి కావున ఆమృగము మృగమైన నీకు తగునని భావము; దానినే = ఆభూమినే, భావకుటిలను = కుబ్జగోళాకారను, వంకరటింకరగా నున్నదానిని, తన్నుకోర = వాక్యవ్యాపారములచే ననునయించుకోర (ఇట నాత్మనే పదము సొంపుగనున్నది.) ఓకృష్ణ=ఓనారాయణుఁడా, ఇట కృష్ణావతార మర్థము కాదు, ('విష్ణు ర్నారాయణః కృష్ణః') నా-కంధరా+గ్రహము = కంఠాశ్లేషమును, విడు, నాసగండ=సిగ్గుమాలినవాఁడా, అని, కిన్క = కోపముతో, ఎవనిక, అబ్ధిభవ = (క్షీరసాగరకన్యక) లక్ష్మి, అనుక = అని యుపాలంభించునో, ఆ దేవుఁడు=నారాయణుఁడు.

[హరపరమైన యర్థము] మును = పూర్వము (గౌరీకల్యాణమందు), నాకొఱకె, నీవు, ఆమకరధ్వజుఁ = మన్మథుని, త్రచ్చితివి కావె = కాల్చి చంపలేదా, కావున, మత్స్యమత్షమె, ధరక = లోకమందు, బహుమార్గక = త్రిపథగను గంగను, మోవక = తలపై కెక్కించుకొని మోచుటకు, నీకుతగుర-నీకు= నాకై మన్మథుని దహింపఁ బనిపూనినట్టి నీకు, తగుర=తగియున్నది అని యుపాలంభవాక్యము; నీకుతగదనిభావము. దానినే= ఆగంగనే, భావకుటిలను = (నదిగావున వక్రముగా ప్రవహించు స్వభావము కలది) అనృజుస్వభావను, తన్నుకోర; కృష్ణకంధర = నల్లని మెడకలవాఁడా, (విషకంఠుఁడా, కనఁబడుచు కంఠమునను కనఁబడక నిలువెల్లను విషముకలవాఁడా) గ్రహము = నీయీపట్టును (ఆలింగనమును) ఉజ్జగింపు = వదలుఁ, నాసగండ, అని, కిన్కఁ, ఎవని, నగప్రభవ = హిమవంతుని కూఁతురు పార్వతి, అనుక, ఆదేవుఁడు = ఆశివుఁడు, అనల్పకరుణక = మిక్కిలి దయతో, మీకు = సామాజికులకు, సర్వసౌభాగ్యములు = సకలసంపదలు, ఒసంగుఁగాత.

అలం—ఇందు ఉభయార్థములును శ్లేషచే నిర్వహింపఁబడినవి కావున శ్లేష.

ఇందు తృతీయాంకమున వత్సరాజును సాగరికా కాముకుని, వాసవదత్త ఉపాలంభించుటకు సూచన కలదందురు.

४. పద్యము. దక్షయజ్ఞధ్వంస చరిత్రను పార్వతికి అభివర్ణించు శివుఁడు మిమ్ము రక్షించును గాక.

తా. కోపముచే మండుచున్న మూఁడు కన్నులతో నేను జూడఁగనే (పత్నా

లొాడిసి పట్టుకొనఁగ ఆఋత్విజులు భయముచే నదరి నేలపైఁ బడిరి. దక్షుఁడు ('నీవే దేవాధి దేవుఁడవు, మహాదేవుఁడవు') అని నన్ను నుతింపసాగెను. దక్షపత్ని దీనగీనముగ నేడ్వ సాగెను. యజ్ఞమునకై వచ్చిన దేవతలెల్ల నాకు వెఱచి పలాయితులైరి', అని యిట్లు స్వప్రభావము ప్రకటముచేయు దక్షాధ్వరధ్వంసకథను, సాట్టహాసముగా, పార్వతికి వర్ణించి చెప్పు శివుఁడు మిమ్ము రక్షించును గాక.

'ద్వ్యక్ష్ణుయి' - కోపము వచ్చిన ఫాలనేత్రమే కాదు, మూఁడు కన్నులను నిప్పులు గురియును.

'తలచీరలు' - ఋత్విజులు తలపాగలు ధరింపవలెనని శాస్త్రము. "సోష్ణీషాః ప్రచరన్త్యృత్విజః - ఇతి నియమాత్తేషా ముష్ణీషధారణమ్." అని శ్వేతారణ్య నారాయణ శర్మ వ్యాఖ్య.

ఋత్విజులు = యాజ్ఞికులు; మూఁడు వహ్నులు = ఆహవనీయము, గార్హాపత్యము, దక్షిణాగ్ని; చికురతర=మిక్కిలిచపలురైన ('చపలశ్చికురస్సమౌ' అని అమరుఁడు). ఉత్సాహశీలురైన అనిభావము. గణములు=ప్రమథులు, శివునిపరివారము; ('గణస్తు గణనాయాం స్యాద్గణేశే ప్రమథే చయే.' శబ్దార్ణవము-మల్లినాథసంజీవని.) ముచ్చుముడిఁగి (ముడిఁగి + ముడిఁగి)=మిక్కిలి ముడిఁగి = పూర్తిగా చల్లారి; 'హసించు'- స్వప్రతాపమహిమ ప్రకట మగునట్లు నవ్వునట్టి.

"బిట్టు వెసఁదాఁకు చిచ్చుల పిడుగు వోలె
నడలు రతిఁ దాఁకు మెయి ముచ్చుముడిఁగి పడఁగ" నన్నె. కుమార. ఆ. ౪.
ఇందు నాలవయంకమున మాయాగ్ని వృత్తాంతమునకు సూచన కలదందురు.

ఈ నాలుగు నాందీశ్లోకములందును పార్వతియొక్క ప్రణయపరిణామక్రమము అభివర్ణితము: మొదట శివపూజయందు ప్రణయావిర్భావము, పిమ్మట నూత్నసంగతి, అనంతరము సపత్నీకారణమున ప్రణయకోపము, కడపట ప్రాణప్రియుని ప్రణయసామ్రాజ్యమును ఏకేశ్వరియై యేలికొనుట. దీనిచే నాయికయొక్క ప్రణయపరిణతియు సూచితము.

ప్రియదర్శికలోను గౌరీకల్యాణమును, శివానుభూత శివాపరిష్వంగసౌఖ్యమును రెండు శ్లోకములలో అభివర్ణితములు. రూపక కర్తలు అన్యులు ఇట్లు రత్నావళీప్రియదర్శిక లందుంబోలె ఏకవిషయమునే లక్షించి నాందీశ్లోకముల రచియింపలేదు. ఈవైశిష్ట్యము నారయునది.

[౪(a) పద్యము. రిక్కలదొర = నక్షత్రముల రాజు, చంద్రుఁడు, రిక్క (ప్ర) ఋక్షః (స) ; ద్విజవృషుల్ = బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులు. 'వృష' రూ. వృషభ. ఉత్తరపదమై

నప్పుడు వృషభ సింహ శార్దూల వతంస లలామ రత్నాదులు శ్రేష్ఠవాచకములు. "విధుఁడు చంద్రశవుఁడు..." చంద్రునివలె శోభాయమాన శరీరుఁడు రాజు పరాక్రమించుఁగాక.

ఇది ప్రక్షిప్తశ్లోకము. నాందీశ్లోకములలో చంద్ర కమలాది శబ్దములు లేవని ఎవఁడో వ్రాసి చేర్చిన శ్లోకము గానోపును.]

"ఈ పైశ్లోకములలో మొదటిది నాందీశ్లోక మని కొందఱును; కడమవి కూడ నాందిలో చేరినవే యని కొందఱును చెప్పుదురు. అయినను ఇట్టి రూపకారంభశ్లోకములు రంగద్వారముగాని నాంది కావని విశ్వనాథకవిరాజు మతము" విస్తరము ఆం. సా. ద. నం జూడవలయును. నాందిలక్షణము నా. ల. ప్ర. లో చూడనగును. నాందిపద్యములలో పదసంఖ్య సంస్కృతమునకే. అందును కాళిదాసుని విక్రమోర్వశీయ నాందికే అది సరి పడలేదు, తెలుఁగునకు మఱియుఁ జెల్లదు.

ప్రస్తావన.

1. ప్రస్తావించునది (=కథ నవతరింపఁజేయునది.) ప్రస్తావన. లక్షణము చు నా. ల. ప్ర.

2. 'నాంద్యంతమున' చూ. నా. ల. ప్ర.

3. సూత్రధారుఁడు - 'సూత్రం కథాసూత్రం, ధారయతీతి సూత్రధారః' కథాసూత్రమును ధరించువాఁడు గావున సూత్రధారుఁడు. ఇతఁడు ప్రధాననటుఁడు. సూత్రధారుఁడు నటిని 'ఆర్యే' అనియు, నటి సూత్రధారుని 'ఆర్యపుత్ర' అనియు సంబో ధించుట నాట్యశాస్త్ర సమయము.

'అతివిస్తరమేల?'—శబ్దములవిరివి విస్తరము. ఇతరములయొక్క విరివి విస్తారము.

"విక్రమసింహపురీ శ్రీరంగనాయకస్వామి వసంతోత్సవములో" — నెల్లూరి ఉత్తరపినాకిని దక్షిణపుటొడ్డున శ్రీరంగనాయకస్వామి వారి యాలయము గలదు. "పెన్న దాఁటిన పెరుమాళ్లసేవ" అని యుత్తరమండలములో ప్రసిద్ధి.

4. రసికవతంసులు = రసికశేఖరులు. 'కావ్యము రసాత్మకవాక్యము' గావున కావ్యాత్మయైన రసమును గ్రహించు నేర్పరులు రసికులు. కావ్యము యొక్క గుణాగుణ ములకు వారె ప్రమాణము.

సబహుమానంబుగ—దీనిచేఁ బూర్వకాలమున సూత్రధారునిపై నెట్టి గౌరవముం డెడిదో ఎఱుక పడును. కావుననే నాటకళ లట్లు వర్ధిల్లినవి.

౧౪. పద్యము. తొలుదొల్త వసంతఋతువు ఇచ్చట జనులహృదయముల మెత్త పఱిచి (యవకాశముకల్పింపఁగా) పిమ్మట ప్రవేశించుటకు వీలుకల్గుటచే, మదనుఁడు పుష్ప బాణములను నాటునట్లు ఏయును.

అంతర్ = మెత్తపఱిచిన పిమ్మట, కాఁడంగర్ (కాఁడు ధాతువు) = నాటు కొనునట్లు.

౧౬. పద్యము. చనుఁగొండల బరువుచే వంగినదైన నడుము త్రెగిపడునట్లు ఆ ప్రమద నటించుచుండ, ఆ పీడచేతనో యన, వేనలి, అందియలు, హారమును,– ఇవి నడుమును రక్షింప నుద్యమించినవి, ఆ యాటగత్తెయొక్క జడ 'ఇసీ కౌను త్రెగంబడుచుండ నాకెందులకు ఈకైసేఁత' అని విరాగముదాల్చి తనసెలవు పీడి పర్యాకులమై, అల్లిన పూవుదండల సొగసుఁదనమును పరిత్యజించెను; అందియలు ఆటకత్తె పాదములను పట్టుకొని, విడువక "అడవద్దే, పాపము, కౌను త్రెగఁబడుచున్నది." అని ద్విగుణతరముగా బతిమాలుకొని యాక్రందించు చున్నవి. మఱి హారము "ఆ! కౌను త్రెగంబడుచుండ నాడెదవా! ఆఁ." అని ఇటునటు రొమ్మును ప్రహరించుచున్నది.

మత్తాగొని యాటచేడియ ఆడునప్పుడు జడపీడి చెదరిపోవుచున్నది, అందెలు మ్రోయుచున్నవి, హారము కంపిలుచున్నది, కౌ నసియాడుచున్నది– అని భావము.

వేనలి = జడ; ప్రస్తమై = జాఱి; ఎత్తు = పూలసరము; పోణిమి - (రూ పోడిమి) అందము; అస్కునర్ = ఉరమునందు; కౌను=సెన్నడుము; కుచాద్రినమ్రము: కొండలవంటి పాలిండ్లచే వంగినది–ఇది కౌనుకు విశేషణము; మత్త = సారాయిచే కయిపు గొన్న చేడియ.

అలం–ఇందు వేనలి ప్రస్తమాట మున్నగువానికి కారణముకాని పీడను కారణముగా సంభావించుటచే ఉత్ప్రేక్ష.

56. కాసెగట్టిన = (మూ. బద్ధపరికరాణామ్) ఆటకై నడుముగట్టిన, పూనికతో నున్న అనియు భావము. కాసె=దట్టి.

57. హోళీపండుగ = మదనోత్సవము.

63. ద్విపదీఖండము– ఇట ఖండము (=కలకండ) అను శబ్దమునుఁ బట్టి వసంతుఁడు ద్విపదీఖండము నొక భక్ష్యవిశేషముగా గ్రహించెను. అందుచే నతని నోరూరిన

"భవేద్ద్విపదికాగీతి ర్భరతేన ప్రకీర్తితా
యుక్తా చతుర్భిశ్చరణై శ్చతుర్దశకలాత్మకైః."

"…కలాత్మకైః" అనియుం గొందఱు.

చెందిరము + ఐ = సిందూరవర్ణము కలదై. ఎమ్మెకత్తెలు. రూ. ఎమ్మెకత్తియలు ; 'కత్తియ' తద్ధిత ప్రత్యయము.

౧౩. పద్యము. ఎడతెంపిలేక రాలుచున్న గందవొడిమబ్బులు దెసలనావరింపఁగాఁ గ్రమ్మిన చిమచీఁకటిలో రత్నభూషణముల కాంతులు నొత్తములగోమాత్ర మించుక కానవచ్చుచు, పడగల పైకెత్తినట్లు వసంతములఁ జన్నకొనలకై చివురుగ్రోవులఁ బైకెత్తుచు, భుజంగసమూహము నాకు పాతాళమును తలంపునకుఁ దెచ్చుచున్నది.

రశ్మి = కాంతి ; ఫణలు (రూ. ఫణములు) పడగలు ; ఆధ్యానము మీఱఁగ = ఉత్కంఠ హెచ్చఁగా. (ఉత్కంఠాపూర్వక స్మరణము ఆధ్యానము.)

అలం— ఇచ్చటి బుక్కామబ్బుల చీఁకటి పాతాళపుఁజీకటి; ఇచటి భుజంగలోకము (= ఎమ్మెకాండ్ర సమూహము) పాతాళమున భుజంగలోకము (= పాములగుంపు) ; ఎమ్మెకాండ్ర క్రోవులు పాముల పడగలు ; ఇచట ఎమ్మెకాండ్రు క్రోవుల నెత్తుట పాతాళమున పాములు పడగలనెత్తుట ; ఇచట మణిభూషణముల కాంతులచే నెమ్మెకాండ్రను, ఫణా మణుల కాంతులచే పాములను కానవైనవి. ఈసాదృశ్యముచే నుపయన్నునికి పాతాళము స్మరణకు వచ్చినది కావున స్మరణాలంకారము.

౧౪. పద్యము. ఇందు వసంతధర్మములు చెప్పఁబడినవి.—పలకడ = దక్షిణదిక్కు ; తెమ్మెర (తెమ్మె + ఎర = గాలి.) చల్లనిగాలి, దక్షిణమారుతము ; మలరాజు నాతి తెచ్చెనే = మలయమారుతము మదనసందేశముం దెచ్చుననుట కవిసంప్రదాయము. మదనోద్దీపకమని భావము ;— 'ఎలనాఁగ - యువతిజనులకు తాపముకల్గించెను ; ఎలమావులను = లేమావి చెట్లను, ననిపించెను = మొగ్గతొడుగునట్లు చేసెను. వసంతమున తీయమావి పూచును. (నన—పూవు)

పొగడ, మామిడి, చంపకము, అశోకము— ఇవి వసంతమున బూచును. 'గుబుల ......' కాముకుల యుపభోగములకు అత్యంతము ప్రియమయినది వసంతము ; 'తొలఁగ కంటి యీలువు' — యువతిజనుల ప్రణయరోషము వసంతమున చిరకాలము నిల్వదు కాదు. ఈలువు = మానము. 'చిగురుబోఁడుల ......' — ప్రియవిరహము ననుభవించు యువతిజనుల ధైర్యము సన్నగిల్లెను.

చిగురుఁబోఁడి మున్నగునవి బహువ్రీహిసమాసములయినను, చిగురువంటి మేనుగలది అను నర్థమున మేనుశబ్దమున కాదేశముగ బోఁడిశబ్దము వచ్చెనని వ్యాఖ్యాతలు. చిగురు వలె, బోఁడి = మనోజ్ఞురాలు అని యర్థమనియు, ఉపమానపూర్వపద కర్మధారయమనియు ప్రౌఢవ్యా. పూవిల్తుఁడు—బహువ్రీహి ; పుప్పొడి—పూవు + పొడి. స్వార్థాది సూత్ర ... సంకరగను శేషించును. 'అన్నంబులకు సహితము' అను సూత్రమున పొడిశబ్దము

౧౧. పద్యము. తా. కుంకుమపొడితో కలిసి పచ్చనైన గందవొడి జల్లులచే దిక్కులన్నియు ప్రాతస్సంధ్యారాగశోభను దాల్చినవి; అశోకపు సిగదండలు పౌరుల శిరముల మెండుగ వెలయుచున్నవి. బంగారునగల కాంతులు వారల శరీరములం దంతట వ్యాపించి యున్నవి. అందుచే కౌశాంబీ నగర మంతయు స్వర్ణవర్ణమయమై తన యలంకారముల సౌభాగ్యముచే కుబేరుని ధనగృహమును కొల్లగొనిన ట్లొప్పుచుండ నందలి జనులెల్ల తమ శరీరములకు బంగారు నీటి పూఁత పూసికొన్నట్లు చూపట్టుచున్నారు. ఎచటఁ జూచినను ఒకటే పచ్చఁదనము పరిఢవిల్లియున్నది.

కొంకుమక్షోద...బుక్కాప్రవృష్టి— గీటంతయు నొక్క సమాసము కాదు. కొంకుమక్షోదగౌర=కుంకుమపొడివలె పచ్చనిదైన, బుక్కాప్రవృష్టి=గందవొడి జల్లు ("క్షోదః పేషణచూర్ణయోః"). తొలుసంజసిరిని = ప్రాతస్సంధ్యాశ్రీని. వంజులశేఖరములు = అశోకపు సిగదండలు; శిరములనుపంప, (సిగదండల బాహుళ్యము తేటపడుచున్నది.) కడాలు = బంగారుకాంతి; మేనులను - ముంప = శరీరములను ముంచివేయఁగా (నగల బాహుళ్యము తేటపడుచున్నది.) 'ధనేశుధనగృహంబు' — అట్టి విభవము మఱెచ్చటను ఉండదుగాన. జవురుకొనె నాఁగ = ఒక్కమాఱే పూర్తిగా కొల్లగొట్టెనో యనునట్లు మొలాము = పూఁత;

అలం—తొలుసంజసిరి ప్రాగ్దిశయందే యుండును. అటులైనను తొలుసంజ సిరివంటి సిరి యిట సకల దిశలయందుఁ గలదని యభిప్రాయము. సంజసిరిన్ — అనుపదముయొక్క యర్థముచే సత్సదృశమైన సిరి (ఉపమానము) ఆక్షిప్తమైనందున అలంకారము పదవృత్తినిదర్శన. తనదు...కౌశాంబి; బంగరు...పంఢవిల్లె— ఇట నుత్ప్రేక్షలు.

౧౨. పద్యము. తా పౌరులు చిమ్మన గ్రోవులచేఁ గురిపించిన యెడతెగని హిమబుపూరము ముంగిళ్లలో వరపలుగట్టి యున్నది. ఉత్సవపుఁదమకముచే ప్రమోదాతిశయమున నటించు పౌరుల మితిమీఱిన కాలిత్రొక్కుడులచే నేర్పడిన రొంపి ప్రమదల చెక్కిళ్లనుండి జాఱుచున్న సిందూరము కలిసి యెఱ్ఱనైనది. ఆయెఱ్ఱని రొంపిని త్రొక్కిన జనుల పదన్యాసములచే (పూర్వము తెల్లనై యుండిన) అంతిపురపు మొగసాల రాకతయు నెఱ్ఱనై యొప్పారినది.

హిమాంబుల్ = పన్నీరు. ధృతుల్—మూరింబోన్=సంతోషము-అతిశయింపఁగా

"లీల మూరిఁబో నచ్చరలేమపిండు,

బలిసి యభినందనము సేయఁ బోలిచె నిట్లు." భార. శాంతి.

మెపు = అతిశయము; చెక్కుచెంద్రము = కపోలములయందలి సిందూరము; ఉరలన్

అవంతి దేశమునఁ బుట్టినది, వాసవదత్తయు (నుండఁగా); వాసవదత్తా వత్సరాజుల పర స్పరానురాగము ప్రసిద్ధము. కథాసరిత్సాగరము నందును, స్వప్నవాసవదత్తా తాపసవత్సరాజనాటకము లందును విస్తరము తెలియవచ్చును. సంకేతమాత్రక్ = (ఇదిమదనోత్సవముగావున) పేరునకు మాత్రము; ధృతిక్=సంతోషమును.— ఇట్లు రాజు నకు మన్మథునితో సౌమ్యము నాటకమునఁ బెక్కుపర్యాయములు చెప్పఁబడినది.

అలం— ఈపండుగు నాదియని తలంచుటకు 'సమయం జేసితి వైరులక్' మున్నగు వాక్యార్థములు హేతువులు అగుటచే అలంకారము కావ్యలింగము. పెక్కుహేతువులు నీకకార్యమందు అన్వయించుటచే సముచ్చయాలంకారమును. ఇట కావ్యలింగము సము చ్చయానుప్రాణితము.

వత్సరాజు యొక్క ధీరలలిత నాయకత్వమునకు ఇది చక్కని యుదాహరణము. "నిశ్చింతుఁడును, ఎప్పుడు మృదుస్వభావుఁ డును, కళాపరుఁడు—ధీరలలితుఁ డగును." అం. సా. ద.

8. శమిత...రక్షాప్రాప్తి—సంయుక్తాక్షర యతి. క్షకారమును వైయాకరణులు సంయుక్తాక్షరముగ (క్+ష = క్ష) గణించిరి. అందుచేతనే తత్పూర్వ లఘువునకు గురుత్వము.

11. విదూషకుఁడు—నాయకునకు నర్మసఖుఁడు. నా. ల. ప్ర. వత్సరాజునకు నర్మసఖుఁడు వసంతకుఁడు. అతని తండ్రి వత్సరాజు తండ్రియగు సహస్రానీకునకు నర్మ సఖుఁడు; వసంతకుఁడు వాసవదత్త కెట్లు కథావినోదముం గూర్చు చుండినదియు, ఉజ్జ యినికారా విముక్తియందును వాసవదత్తాహరణ మందును వత్సరాజున కెట్లుపకరించి నదియు క. స. సా. లో చదువవచ్చును.

12-13. ఈ మదనమహోత్సవం...బాపన వటువు నైన నా వాక్కునిదే — విదూషకుఁడు ప్రాయికముగ భోజనప్రియుఁడు. చూడు. 8. పుట. 90 పంక్తి. "మంతి లే, అక్కడికే వెళ్దాం ఎందుకంటే బాపనకుఱ్ఱవాడికి నాకు స్వస్తివాచనం ఏమయినా దొరుకుతుంది." అట్లే, "వాస—ఆర్యా యిదిగో స్వస్తివాచనం పుచ్చుకో" 12 పుట. 196. పంక్తి.

15. చిమ్మనగ్రోవి -- (చిమ్మనము+గ్రోవి) జలక్రీడలయందు నీళ్లు చిమ్మెడి గొట్టము. మూ. 'శృంగక', 'క్రీడాయ్బుయన్త్రమ్'. మదనమహోత్సవము రూపు దాల్చి నది. దిఙ్ముఖములె తన్ముఖములు; నృత్యమృదంగచర్చరీధ్వనులే తచ్ఛబ్దములు; పౌరుల [illegible] వసంతుని వర్ణనలు కొన్ని కావ్యసూరు కలవిగ నున్నవి.

ణస్తు బాణః.' ప్ర. రాఘవ.) అనురాగరూపమున జనుల మనసులయందు వసించువాఁడు; వసంతము మదనోత్తేజకము గావున ఈవిశేషణము మఱియు నుచితము. రతిసంగతుండు= (వత్స) (ఈ జరుగుచున్న మదనోత్సవము నందు) ప్రీతి కలవాఁడు ; శృంగారప్రియుఁ డొండె. (మన్మ) రతీదేవితోఁ గూడుకొన్నవాఁడు. స్వమహామును =(వత్స) తానును పౌరులును జేయునట్టి యుత్సవమును, (మన్మ) మదనోత్సవము కావున తన్నుఁగూర్చి చేయు నుత్సవమును ; చూచు టిపుటక్ = చూచునుత్సుకతతో, సాక్షాత్కరించు=(శరీరము లేనివాఁడయ్యు) శరీరిగా ప్రజల కనులయెదుట పొడకట్టునట్టి, ప్రసవధనుఁడన = (పూవిల్తుఁడు) మన్మథుఁడో యన, అదె=వాఁడుగో, వత్సరాజు. వచుక్ = ప్రాసాదము పైకి వచ్చుచున్నాఁడు.

అలం— ఇందు వత్సరాజ ప్రసవధనులకు సాదృశ్యము చెప్పఁబడుటచే నలంకారము ఉపమ ; ఉభయసామాన్యములుగా చెప్పఁబడిన విశేషణములు శ్లేషచే నిర్వహింపఁబడుటచే ఉపమ శ్లేషానుప్రాణితము. కొందఱు దీనిని ఉత్ప్రేక్షగను గ్రహించిరి.

ఇందు వత్సేశుని మన్మథునిగాఁ జెప్పుట, "ఏమి ప్రత్యక్షుఁడే అపూర్వుడు కుసుమాయుధుఁడు !" I. అం. పం. 187. అని సాగరిక రాజును సాక్షాత్తుగా పూజగైకొన వచ్చిన మన్మథునిగా పొరపడుటకు పూర్వనిర్దేశప్రాయముగ నున్నది.

24. అదె వత్సరాజు వచ్చు—ఇందు వత్సరాజప్రస్తావము వెంటనే ఆపాత్రము ప్రవేశించునని సూచించుచున్నది. నిర్దిష్టముగాక పాత్రము రంగస్థలము ప్రవేశింపరాదని నాటకశాస్త్ర సమయము. ఇది ఈనాటకమున సర్వత్ర అత్యద్భుతముగ నిర్వహింపఁబడినది.

విష్కంభకలక్షణము నా. ల. ప్ర. చూడుఁడు.

ప్రథమాంకము.

కథాంశము—సాగరిక వత్సరాజును మదనోత్సవములోఁ జూచి వలపుఁగొనును.

౧౦. పద్యము. సన్మంత్రికైక్—యోగ్యుఁడైన మంత్రి చేతియందు ; యౌగంధరాయణుని ప్రభుహితైషిత్వము జగత్ప్రసిద్ధము. వత్సరాజు ఉజ్జయినిచెఱ తప్పించుకొనుటయు, వత్సరాజునకు ఈనాటకమునందు రత్నావళీద్వితీయవుఁగ సార్వభౌమత్వము ప్రాప్తించుటయు యౌగంధరాయణుని మహిమచేతనే. శమిత+ఉపద్రవతక్ = బాధలు తీఱుటచే ; వినుత—రక్షా— ప్రాప్తి—రక్తల్—జనుల్=ప్రశస్తమైన రక్షణము కలుటగు చే (రాజునందు) ప్రీతి కలవారు ప్రజలు ; ఆమని = వసంతఋతువు (సర్వసుఖోపభోగ

9. నేపథ్యరచనంగావించి = వేషముదాల్చి, వేషము సిద్ధపఱిచి అనియొండె. నేపథ్యం రఙ్గభూమాస్యా న్నేపథ్యంచ ప్రసాధనే" విశ్వుఁడు. నేపథ్యము = వేషములు ాల్చు చోటు.

పరిషత్తు = సభ. 'పరితః సీద న్త్యస్యా మితి పరిషత్'

10. సామాజికులు = నాటకము చూచువారు (సమాజః సమావేశనం ప్రయోజ మేషా మితి సామాజికాః.)

౧౧. పద్యము. కృతి = నిపుణుఁడైన. "ప్రవీణే నిపు ణాభిజ్ఞ విజ్ఞ నిష్ణాత శిక్షితాః, జ్ఞానికః కృతముఖః కృతీ కుశల ఇత్యపి." అమరము. ప్రణేత=రచయిత (మూ—నిపుణః విః) సదసు = సభ. రూ. సదస్సు. హృద్యము = మనోహరము ; "అటలోన్—ఇచ్చట ోన్ అనునది లోను శబ్దముగాని, నిర్ధారణషష్ఠీవిభక్తి కాదు." ఈహాసిద్ధి = కోర్కె నెఱ ఱుట ; భాగ్యము = అదృష్టము. ఆనందరాజ్యంబుగాన్ — అతిమాత్రకము.

౧౬. పద్యము, కోవిదసత్తములు = పండితోత్తములు ; టెంకి = స్థానము ; దైవము= ాగ్యము, అదృష్టము. 'దైవం దిష్టం భాగధేయం' అమ.

అలం— 'వేంకటరాయశాస్త్రి'— అనువిశేష్యము మహానిపుణుఁడు అని సాభిప్రా యము కావున పరికరాంకురము.

౧౧, ౧౬. పద్యములందు 'నేఁడు సర్వగుణంబులుం గలిగె' అనుటచే సముచ్చయా ంకారము.

ఈపద్యములు ప్రరోచన యనెడు ప్రస్తావనాంగము. కవి కావ్య నటాదుల ప్రశంస ప్రరోచన యనఁబడును. (నా. ల ప్ర.) ప్రరోచనయందు కవి తన్నుగ్గించుకొనుట ూపకలక్షణ మర్యాద.

20. సంగీతకము—'స్త్రీభిఃకృతంతు సంగీతం సంగీతక ముదాహృతమ్.' సంగీతక నఁగా స్త్రీలుకలిసి చేయు సంగీతము.

26. సనిర్వేదము = దుఃఖముతో ; నీకుచింతలేదు—ఇంటివిషయములు మనసునఁ ట్టవు కావున.

28. దేశాంతరంలో ఇచ్చినావు = వరనిశ్చయము చేసితివి అని అర్థము. నటి ్రామ్యము భాషించుట నరయునది. సంస్కృతనాటకమున స్త్రీలకును నీచపాత్రములకును ్రాకృతము నిబంధింపఁ బడినది. తెలుఁగున ప్రాకృతస్థానమున గ్రామ్యము నెలకొల్పఁబడి ది. ఇది శాస్త్రులవారి మతము, సహృదయ మతమును. శాస్త్రులవారి 'గ్రామ్య భాషా

67. తినేది కాకుంటే నాకెందుకిగి—ఇది = ద్విపదీఖండము. విదూషకుని భోజన ప్రియతకు ఉదాహరణము.

73. నర్తించితిని—'నృతీ గాత్రవిక్షేపణే.' నృత్ ధాతువునకు అంగవిక్షేప మర్థము. అంగవిక్షేపము క్రీడనమునందును పలాయనమునందును గావచ్చును గదా.

80. దేవిగారు ఆజ్ఞాపిస్తున్నారు—మామూలుగా ఎల్లరతోను పల్కువిధమున చేటికలు రాజుతోనుం బల్కిరి— 'ఆజ్ఞాపిస్తున్నారు'అని.

103. మేలుకట్టు—చాందినీ. (మేలు = పై భాగమున, కట్టు=కట్టునట్టి వస్త్రము.)
తేనెతిండి = మధుభక్తము. తేఁటి-బహువ్రీహి.

౧౭ పద్యము. ఈ తరువుల పవడపు మోసులఁ బోలిన లేఁజివుళ్లు యెఱ్ఱనికాంతి కలఁద్రావినవారి ముఖములయు నేత్రములయు నెఱ్ఱఁదనమువలెను, తేఁటితుటుముల యవ్యక్తమధురస్వనములు వారి యొడలు తెలియని కైపుఁగూఁతల వలెను, ఈ చెట్లు గాలికి కొమ్మలతో తూలుట వారు మత్తుచే తోడి స్త్రీలతో (=కొమలతో) తూలి యాడు నట్లును, చూఁపట్టుచున్నవి. అందుచే నీ మకరందోద్యానమునందలి తరువులు మధు భక్తము లగుటచే (=వసంతర్తు ధర్మములు గలవగుటచే) మధుభక్తములో యనునట్లు (=సారాయి త్రాగినవో యనునట్లు) కైపుగొని యున్నవియుం బోలె భాసిల్లుచున్నవి.

వైద్రుమ = విద్రుమసంబంధమైన. తద్ధితమున అణ్ ప్రత్యయము. మొట్టుట = మించుట, లక్ష్యార్థము. కొమలు = శాఖలు, స్త్రీలు. గాసటబీసట = అవ్యక్తధ్వని; అళుల క్రందుకల - ఆర్భటిన్ = తేంట్ల దట్టమయిన అవ్యక్త మధురమైన ధ్వనిచేత; కేలిఁ బల్కుచున్ = విలాసముగాఁ బలుకుచు; 'మహీజముల్, మధు భక్తములౌట, కైపు గాంచెనన భాసిలున్' — అని ౪ పాదమున నన్వయము. 'అనన్' 'కైపుగాంచెన్' తో నన్వయించును.

'కొమలు'— సంస్కృతమున శాఖా శబ్దముయొక్క స్త్రీలింగ సారస్యముచే గమ్యమగు స్త్రీపర్యాయార్థము తెలుఁగున 'కొమలు' అను శబ్దమునందలి శ్లేషసౌభాగ్యముచే నుపలబ్ధము.

అలం—ఇచ్చట నుపమేయములైన మహీజములందున్నట్టి యెఱ్ఱఁదనము, కలార్భటి, కొమలతోఁ దూలుట-అనుధర్మములు, ఉపమానమయిన మధుభక్తజనములందుండుటచే, ఉపమేయము ఉపమానముగ సంభావింపఁబడినది. అందుచే నలంకారము ఉత్ప్రేక్ష. మధుభక్తము లౌట చేతనా అనుటచే హేతూత్ప్రేక్ష. 'మధుభక్తము' అనుచో శ్లేష కలిమిచే అది శ్లేషానుప్రాణితము.

౧౮. పద్యము. ఇందుదోహద క్రియలు చెప్పఁబడినవి. 'పొగడ......ననఁగ'—

గండూషములను పొగడచెరువు మఱల వెలిగ్రక్కె ననునట్లున్నది. జవ్వనులు కల్లు పుక్కిళ్లచే తడుపుట పొగడకు దోహదము. 'వెనుకఁజిక్కినసంపెంగ'—సంపెంగ ఎండలు ముదిరిన పిమ్మట — వసంతపుష్పములలో నెల్ల వెనుక-పూచును. ('గంధఫలి బల్కాకిందపం బంది' వసు.) అట్లు వెనుకఁజిక్కి పూవవలసిన చంపకము ఇట దోహదముచే ముందె పూచినది - జవ్వనుల ముఖరాగము చంపకమునకు దోహదము.

మద్య-తామ్ర-తరుణీ-ముఖేందు-సంధాన-గరిమ = సారాయిచే-నెఱ్ఱనైన-జవ్వనుల-చంద్రసదృశ ముఖముల-చేరిక-పెంపుచే. 'ఆలకించి......చెలంగు' =దోహదార్థము జవ్వనులు అశోకమును తన్నఁగాఁగ్రన యందెల నిస్వనమును జుంజుమ్మను ధ్వనులచే తేఁటుల గుంపులు అనుకరించి నట్లున్నది. జవ్వనుల నూపురక్వాణములు భ్రమరఝంకారములవలె నున్నవని భావము. అశోకమునకు యువతీపాదతాడనము దోహదము.

అలం—ఉత్ప్రేక్ష.

'కాంచనమాల' వాసవదత్తకు పుట్టింటినుండి వచ్చినచెలి. వత్సరాజుతోడ వాసవదత్త పలాయనమునకుఁ బూనినప్పుడు ఆమె గుట్టుకాచి కాంచనమాల ఆమెతోడ కౌశాంబికిఁ బోయెను. (క. స. సా. చూడుఁడు)

131, 132. 'దీని కవల...నవమాలిక.' దీని దోహదవృత్తాంతము చూ. 13. పుట. 13. పంక్తి. నవమాలిక—వెన్నెలతీగ. (శకుంతలకుఁబ్రియమైనది) శా. జ్ఞా.

౧౯. పద్యము. వాసవదత్త మదనధనువునకుఁ బోల్పఁబడినది. కుసుమ సుకుమారమూర్తి=పువ్వువలె కోమలమైన శరీరము కలదియైన, ఈ బిసరుహాక్షి = ఈ వాసవదత్త; వ్రతముచేతన్ = మదనపూజానియమముచే; కౌను = నడుము; సూక్ష్మతరంబుగాఁగన్ = (తొలుతనే సన్ననైనది, ఇపుడు వ్రతకార్శ్యముచే) మఱింత సన్నము కాఁగా; ధనువు పక్షమున — కుసుమసుకుమారమూర్తి = పుష్పమయమౌటచే సుకుమారమయినదియు, వ్రతముచే=ధనుశ్శాస్త్రనియమమునుఁబట్టి, కౌను=ధనుర్మధ్యప్రదేశము, సూక్ష్మతరంబు గాఁగన్ =మిగుల సన్ననైనది కాఁగా, మకరకేతనుఁడు=మన్మథుఁడు, పజ్జన్ + ఉనిచికొన్న=ప్రక్కనుంచుకొన్న, ధనుర్యష్టియో యనంగన్ =వింటి దబ్బయో యనునట్లు, ఒనరుచున్నది.

మన్మథుఁడు ప్రక్కనుంచుకొన్న ధనుర్యష్టి యెట్లుండునో, ఈ వాసవదత్త ఇచట మదనపూజావిగ్రహముపజ్జ నున్నప్పు డట్లుండెనని భావము.

అలం—ఉత్ప్రేక్ష.

163. ఆసనగ్రహం చేశ—ఆసనగ్రహణము చే=కూర్చుండు.

164. నాట్యముచే కూర్చుండుము=కూర్చుండుటను అభినయించును.

౨౦. పద్యము. అప్పుడే స్నానము చేసి, మేలి చెంగావియంచుల చీర ధరించి ప్రకాశించునట్టి వాసవదత్త నూతనజలసేకశోభతోడను, కెంజిగుళ్ల కాంతితోడను ఒప్పారు లేఁత పవడపుఁ దీవ వలె నలరారుచున్నది. చూ. శా. జ్ఞా.

అబ్జదళ+ఆయత+నేత్రరో= (తామరరేకులవలె వెడల్పైన కన్నులుం గలదానా) ఓ సుందరీ; నూతన...శోభతక్-నూతన=క్రొత్త (అప్పుడే చేసిన), మజ్జన=స్నానము వలన [లతాపక్షమున జలసేకము వలన], ప్రభవ=పుట్టినదియు, నూత్న = అపూర్వమైనదియు, వివిక్త=పవిత్రమయినదియు, ('వివిక్తౌపూతవిజనౌ' అమ), విశిష్ట = ఉత్తమమయినదియును అగు, శోభతక్=కాంతి కలిమిచేతను, ఖ్యాత...కాంతతక్—ఖ్యాత = (అందమయినదిగ) ప్రసిద్ధమయిన, కుసుంభరాగ=కుసుమపూవుయొక్క కెంజాయవంటి కెంజాయచే, రుచిర =మనోజ్ఞమయి, పరిస్ఫురత్ = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, అంశుక+అంతతక్ = చీర యంచుల కలిమిచేతను, [లతాపక్షమున,—అంశు+కాంతతక్ = కిరణములచే మనోజ్ఞ మగుటచేత] (నీవు) మనోజాతుని = మదనుని, నోముచుక్ = పూజించుచు, మృదుల... కైవడిక్-మృదుల=కోమలమైన, శైశవ=లేత, విద్రుమశాఖకైవడిక్ = పవడపుఁదీగవలె, (నాకు) ఆతత మోదముక్ = మిక్కుటమగు సంతోషమును, కొలిపెదు = కలిగించుచున్నావు. కుసుంభరాగము = కుసుమపూవన్నె, పాలచెంగావి వన్నె, కవులకు ప్రియమైనది.

ఉపమాలంకారము శ్లేషానుప్రాణితము.

౨౧. పద్యము. కైతో=చేతితో; నవోదయ......అనక్—నవోదయ=క్రొత్తగాఁ బుట్టిన, మృదుతర=మిక్కిలి కోమలమయిన, అపర=మఱియొక (అపూర్వ); కిసాలయము అనక్= (రూ. కిసలయ) చివురు కలదియో అనునట్లు; కంగేళి (రూ) కంకేళి = అశోకము, నానేత్రయుగళి=నారెండుకనులకు, లాలనగొల్పుక్=ప్రీతిని కల్గించుచున్నది.

అలం—చేయి చివురువలె కోమలముగ, నెఱ్ఱగ నుండుటచేతను, పూజార్థము అశోక వృక్షమును దాఁకుటచే దానిని అంటియుండుటచేతను ఆయశోకము మఱొండు మేలి చిగురుకలదియో అని ఉత్ప్రేక్ష.

౨౨. పద్యము. అనంగుఁడు=మన్మథుఁడు; అనంగతను = శరీరములేమిని; భవత్-కర-హేలా స్పర్శోత్సవంబు = నీచేతియొక్క సవిలాసస్పర్శము అను సంతోషమును, ఎనయుక్=పొందును. 'నిజముగ' అన్నను దూఱుట అసత్యమే.

అలం—ఉత్ప్రేక్ష.

187. ఏమి! ప్రత్యక్షుఁడే...కుసుమాయుధుఁడు — మఱల రాజునకు కుసుమాయుధసాదృశ్యము. కుసుమాయుధుఁ డనుకొని సాగరిక తాను కామింపఁబోవు రాజుపై పూవులు చిమ్ముట — ప్రణయ నాటకమునకు పూర్వరంగము సొంపుగనున్నది.

191. శుభదర్శనుఁడవు...కమ్ము - రాజువిషయమున పిమ్మట నెంతయు సాగరిక కోరఁ దగినది.

199. వైతాళికుఁడు - స్తుతి పాఠకుఁడు.

౨౩. పద్యము. ఓ యుదయనమహారాజా, సూర్యుఁడు తన కాంతులెల్లఁ గోల్పోయి ఆకాశము తుదిభాగమున (=అస్త్రాద్రి సమీపమున) చేరఁగా, ఈసంజప్రొద్దున, కనుల పండువుసేయునట్టియు, కమలముల కాంతుల మాయించునట్టియు, నీ పాదములను చంద్రకిరణములనుంబోలె సేవించుటకై నీసభయందు ఇపుడు సామంతరాజులు గుమిగూడి యున్నారు.

చరిమగిరి = అస్త్రాద్రి; రుచి=కాంతి ; హారువుగ=మనోజ్ఞముగ ; 'కనువిందులు' 'సారసప్రభాహారములు' —ఈ రెండు విశేషణములును ఉదయనుని పాదములకును చంద్రుని పాదములకును సమానములు. సారసప్రభాహారములు = (వత్స) సౌకుమార్యాదిగుణత్వము లందు పద్మములకన్న మిన్నలు. కావున వత్సరాజు పాదములును. (చం) చంద్రోదయ వేళ కమలములు ముగిడి కాంతి గోల్పోవును. కావున చంద్రకిరణములును సారసప్రభాహారములు. హేళి=సూర్యుఁడు. అబ్జుఁడు=చంద్రుడు. పాదము=కిరణము, అడుగు.

205. ఈయన నన్ను మానాయన యిచ్చిన ఆయుదయన మహారాజా — తత్పూర్వము రాజును ప్రత్యక్షుఁడైన వత్సరాజునుగా భావించుచుండిన సాగరిక పై తాళి కుఁడు ఉదయనా అని సంబోధింపఁగా ఆయనను వత్సరాజునుగా నెఱింగినది.

206. నొగులు=తపించు. 'తగిలినకాలే తగులును నొగిలిన కొంపే నొగులును.' అని సామెత. (=కాలిన).

207. వ్యగ్రుఁడు=ఆసక్తుఁడు ;

సంధ్యాతిక్రమము = సంధ్యాకాలము గడచిపోవుట.

౨౪. పద్యము. ఉదయగిరి-తట-అంతరితునిన్=పొడుపుఁగొండ-ఱఱియందు-మఱుఁగు పఱుపఁబడిన వానిని ; ప్రాచి=తూర్పుదిక్కు ; యామినినాథున్ = చంద్రుని ; పునఃపుని పాండిమము = (దిక్కు) దిఙ్ముఖముల యొక్క తెల్లందనము చే ; (ప్రియ) విరహము గల్గిన మోముయొక్క తెల్లఁదనము చే; హృదయస్థితుఁడు= (దిక్కు) (ఉదయగిరి) చఱి యలో నున్నవానిని ; (ప్రియ) హృదయమందున్నవానిని. కొండచాటున చంద్రుఁ డున్నాఁడు. ఇంకను ఉదయింపలేదు. అతని కాంతులుమాత్రమే పైకి ప్రసరించియున్నవి. అట్లే ప్రియుఁడు హృదయమున నున్నాఁడు, ఇంకను ప్రత్యక్షమాగమాభ్యుదయము కలుగ లేదు. అందుచే కార్శ్యము పాండిమము. ప్రాచికి ప్రియతోను, ఉదయగిరి తటము నకు ప్రియా హృదయముతోను, అందు మఱుఁగియున్న చంద్రుని - ప్రియాహృదయస్థుఁడగు దయితునితోను సాదృశ్యము.

పాండిమము—పాండు శబ్దముపై భావార్థమున ఇమనిచ్ ప్రత్యయము. 'యామిని నాథున్' సాధ్యసమాసము.

అలం— ఉపమ. నాలవపంక్తిలో బువళి.

౨౫. పద్యము. దేవీ చూడుము, అమృతాంశుని కాంతిని జిన్నవుచ్చు నీముఖ కాంతిని గాంచినంతనే పద్మములు సిగ్గుపడి కాంతి హీనములై వెలవెలఁబోవుచున్నవి. నేర్పరులగు నీ పరివారవేశ్యల గానము వినినంతనే ఈ యాఁడు తేఁటి కదుపులు సిగ్గుతో పూలమొగ్గలలో డాఁగికొనుచున్నవి.

అమృత+రుక్కు=అమృతకిరణుఁడు. వేవే=తత్క్షణము. వాన=సిగ్గు. విచ్ఛాయతక్=కాంతివిహీనతను. విన్నాణము=నేర్పు. నిస్తంద్రతక్—నిర్+తంద్రతక్ = తూఁగులేక, అనఁగా లెస్సగా. పుష్పంధయము=తేఁటి. వ్యు. పుష్పమును (మకరందమును) పానము చేయునది.

అలం—ఉత్ప్రేక్ష.

ప్రవేశకము.

కథాంశము — రాజు నవమాలికకు దోహదము చేయించును. సాగరిక చిత్రపరికరములతోడ అరఁటిచెట్ల యింటికి పోయినదని విని సుసంగత అచ్చటికే పోవును.

12. ధార్మికుఁడు—సాధువు, యోగి.

ద్వితీయాంకము

కథాంశము— సుసంగత సాగరికవ్రాసిన రాజప్రతిమను చూచి ఆమె వలపు గ్రహించును, అందె సాగరికప్రతిమను తాను వ్రాయును. సాహిణపుఁగోఁతి యడావుడి. సాగరికా సుసంగతలు చిత్తరువు నట వదలి చీఁకటి చెట్లలోనికిఁ బోవుదురు. రాజు శారికచే సాగరిక వలపు వృత్తాంతమును వినును, చిత్తరువును చూచును, సాగరికను వలచును. వాసవదత్త చిత్తరుఁ బలకను చూచి రాజుపై అలిగి పోవును.

2. చిత్రఫలకము = చిత్తరుఁబలక. చిత్తరువు (ప్ర) చిత్రము. వృత్తియందుఁ గడపటివర్ణము వికల్పముగ లోపించును - చిత్తరుఁబలక.

వర్తిక=చిత్తరువు వ్రాయు కుంచె — 'వర్తిక' (ి) వృత్తి.

4. దుర్లభజనప్రార్థనాహతము=పొందుటకు సాధ్యముకానివానిని కోరు పట్టుదల.

9. మేనులేనివాని నారసాలధాక = అనంగుని బాణముల ధాటి. నారసము (ప్ర) నారాచము.

12. ఈదృఙ్నిమిత్తం = కొఱఁదగ్గినము, ఆతనిపై వలపు — ఈరెండును దుస్సాధ్యములు కావున దుఃఖకారణములు. సాగరికకుఖేదు, ప్రాణాపాయశంకయు, రాజును కామించుటచే కలుగనే వలిగినవి.

15. సావష్టంభముగా = ప్రయత్నముతో ; మనసును ఒక్కఁబట్టి.

24 కమలాకరానగాక రాజహంసి మరియొక్కడ ప్రియపడుతుంది?=ఉత్తములు ఉత్తములపొత్తే కోరుదురు.

అలం—అప్రస్తుతప్రశంస. ఇట్లె శాకుంతలమున — 'తీయమామిడి తప్ప మఱియేది చిగిర్చిన గురివెందతీవకు తగును.'

45. మేధావిని = (వ్యు. 'ధీర్ధారణావతీమేధా' ధారణాశక్తితోఁ గూడిన బుద్ధి గలది మేధావిని) ఇది శారిక పేరు, సార్థకము.

46. యథాక్షరంగా — ఉన్నదున్నట్లు (ఒకయక్షరముకూడ వదలక.) శారిక ముందు రాజున కీ వృత్తాంతము సర్వమును తెలుపునని సూచింపఁబడినది.

56. గేయము=పాట.

58. గళము పట్టెను = గొంతు పట్టుకొనెను అని వాచ్యార్థము. ఎక్కువగ బాధించెను అని లక్ష్యార్థము.

59. ఉసురు తక్క = ప్రాణము వదలి; విరాళి=వియోగవ్యథ.

61. సకరుణము=దుఃఖముతో.

౭౭. పద్యము. రాజుగుఱ్ఱపుసాలయందలి పెంపుడుకోఁతి మెడకుఁగట్టియున్న బంగారు గొలుసును త్రెంపికొని, తెగఁగా మిగిలిన గొలుసును — మెడను వ్రేలుచున్న దానిని—ఈడ్చికొనుచు, దాని కాలి గజ్జెలు మ్రోయుచుండ, ఆకులులై యశ్వపాలకులు దానిం బట్టుటకు వెన్నంటి పరువిడుచుండ వేవేగ ద్వారములను దాఁటి స్త్రీలను భయపెట్టుచు అంతఃపురములోఁ జొచ్చెను.

దారితశిష్టక్ = త్రెంపఁగా మిగిలినదియు ; కంఠగక్=మెడనంటుకొని యున్నదియు ; అధఃస్థితక్ = క్రిందికి వ్రేలుచున్నదియు నయిన, పైడిశృంఖలక్ = బంగారు గొలుసును. దూఁటుచుక్ = చొచ్చుచు ; ఉదారరణత్ - పదకింకిణీకము = హెచ్చుగా మ్రోయుచున్న — కాలిమువ్వలు గలది. అనువిద్రవత్-ఆకుల — అశ్వపాలము = వెన్నంటి పరువిడుచున్నట్టియు, కలఁతనొందినట్టియు అశ్వపాలురుకలది. సాహిణంపుఁగపి=గుఱ్ఱపు సాలయందలి కోఁతి.

సాహిణము+కపి=సాహిణంపుఁగపి — తత్పురుషసమాసము. 'కర్మధారయంబులందు మువర్ణకంబునకుఁ బుంపులగు' అను సూత్రమున 'కర్మధారయంబులంగు' అను బహువచన ప్రయోగము అన్యత్రకూడ కొన్నిచోట్ల పుంపావాదేశములు కలుగునని సూచించుచున్నవి. సింగపుఁగొదమ, గరుడపున్మరువు అను బా'ల. సంధి ౨౫. సూత్రంపుటుదాహరణములును నీతిచంద్రికలోని 'కంచరపుటెద్దు' అను ప్రయోగమును పైయభిప్రాయమును దృఢపఱుచుచున్నవి. విస్తరము చూ. మా 'ముగ్ధబోధశోధిని' పుటలు 28-29.

రాజుల యశ్వశాలలయందు కోఁతిని కట్టిపెట్టుట ఆచారము.

“సరటం వారయేద్యత్నాత్ ప్రతిశస్తం హయాలయే
మద్గురాగ్రే తథాధార్యో రక్తవక్త్రో మహాకపిః.” శార్ఙ్గధరః. శా. జ్ఞా.

పశ్చిమదేశములయందును ఇట్టి యాచారమున్నట్టు King Robert Of Sicily అను కథచేఁ దెలియును. అందు సాహిణములో కపితోఁడ విదూషకుని భోజనము వర్ణితము. సాహిణములోఁ గోఁతిని కట్టిపెట్టుట దృష్టిదోషనివారణార్థ మనియు అశ్వవ్యాధికతిపయ నివారణార్థమనియుఁ గొందఱు చెప్పుదురు.

63. దారితశిష్టఁగంఠగ — మూ. కంఠే కృత్తావశేషమ్.

౭౧. పద్యము. ఇందు వామనాదిశబ్దముల వ్యుత్పత్త్యర్థములు గ్రహింపఁబడినవి. వామనుఁడు=పొట్టివాఁడు ; కంచుకి = కంచుకము (=పెద్దయంగీ) కలవాఁడు; కిరాతకులు-(కిరమ్=) గ్రామసీమను, (అత న్తి=) తిరుగువారు ; కుబ్జులు = మఱుగుజ్జులు, క్రుంగుటచే మఱియు కనఁబడనంతటి పొట్టివారైరి.

“అంతఃపురమునందు గుజ్జులు, షండులు, కిరాతులు, మ్లేచ్ఛులు, ఆభీరులు, శకారులు, మఱుగుజ్జులు లోనగువారు సహాయులు” — అం. సా. ద.

75. చీకటిచెట్లు—కావుననే దాఁగుటకు తగినవి.

80. పెరుగుకూటి యాసపోతు—మూ. దధిభక్తలంపటః.

86. మళ్లీ ఆదెదుకోతే—వసంతకుని రూపసౌభాగ్యము !

92. ఇతణ్ణి చూడవలసిందేసుమా—ఏలినవారి పార్శ్వవర్తి కావున. 87.

౭౯. పద్యము. రాజు ఇచట దోహదక్రియచే పూచిన నవమాలికాలతను మదనార్తిం బొందుచున్న తన ప్రియావిశేషముగ నుత్ప్రేక్షించుచున్నాఁడు. (లత) పాండువు = తెల్లనిదియు, (వనజ్యోత్స్న కావున) ; (కాంత) విరహబాధచే పాలినదియు ; (లత) స+ఉత్ = (ఉద్గత)+కలికన్ = పైకి పొటమరించిన మొగ్గలతోఁ గూడినదియు, (కాంత) ఉత్కంఠగలదియు ; ప్రాప్తజృంభన్=(ల) వికసనము పొందినదియు; (కాం) మదనార్తిచే ఆవులింతలు గలదియు ; అవిరళశ్వసన+ఉద్గమ+ఆయాసిత+ఆత్మన్ = (ల) ఎడతెగని గాలిసోఁకుడులచేత బాధింపఁబడిన మేను కలదియు ; (కాం) తెంపులేని నిట్టూర్పుల యావిర్భావముచేత బడలిన శరీరము గలదియు ; అయినట్టి, లతన్ = ఈ యుద్యానలతను ; కంతుయుతలాఁతి సకిఁబోలెన్=మదనార్తితోఁ గూడిన (దేవికన్న) వేఱయిన ప్రియను బోలె, కనుచున్=చూచుచు, దేవిముఖమునన్, కినుకకెంపు=కోపారుణిమను, పొనరిచెదన్ = కలిగించెదను.

ఇచట దోహదవశమున రాజునవమాలిక పుష్పించినది. ఇంకను రాణిమాధవి పుష్పింపలేదు. అందుచే రాజు తన నవమాలికను చూచి సంతోషించినపుడు దేవికి కోపముకలుగుట నైజము. ఆ కినుక— రాణికన్న వేఱు కాంత రాజునువలచి యతనిచే చూడఁబడినపుడు దేవికిఁ గలుగు నాగ్రహముతోఁ బోల్పఁబడినది.

ఇందు తుల్యవిశేషణములచే చెప్పఁబడిన నాయికాదర్శన వృత్తాంతము సాగరికను రాజు చూచినపుడు వాసవదత్తకు కలుగఁబోవు కోపమును సూచించుటచే నిది పతాకాస్థానకము.

ఉపమాలంకారము—సాధారణశ్లిష్టవిశేషణములచే సాధర్మ్యము నిర్వహింపఁబడెను. అందుచే నుపమశ్లేషానుప్రాణితము.

ఈశ్లోకమును క్షేమేంద్రుఁడు శృంగారరసౌచిత్యమునకు నుదాహరణముగా నిచ్చెను. చూ. ఔచిత్యవిచారచర్చ.

౩౦. పద్యము. ఇందు వరుసగ మూఁడువాక్యములయందు మణిమంత్రౌషధముల ప్రభావములు దర్శితములు.

కలనన్ = యుద్ధమునందు ; పన్నగంబులు=పాములు ; దాఁకోవె = దాఁగికొనవా ? రామానుజ-వీరవానర భటాదుల్ = లక్ష్మణుఁడును — వీరులగు వానరభటులును-మొదలగు వారు; మేఘనాద-ఆహతుల్=ఇంద్రజిత్తుచే కొట్టఁబడినవారు ; బలు=శ్రేష్ఠమైన ; ఆని=మూర్కొని.

౩౧. పద్యము. అ+నిర్హ్రాది=అల్పధ్వనికలది. శారిక=గోరువంక.

140. క్రొందెగాళ్లు హృదయంబులాగ కుటిలమైన — ఖల వాగ్దుర్జయ వజ్రలేపములు. చూ. భరతవాక్యము.

౩౩. పద్యము. కంతుబారి = కుసుమశరవ్యథ. శుకశిశు శారికల్ = చిలుకలు శిశువులు గోరువంకలు. ఇందులకు సంవాదము.

"దంపత్యోర్నిశి జల్పతోర్గృహశుకేనాకర్ణితం యద్వచ,
స్తత్ప్రాతర్గురుసన్నిధౌ నిగదత స్తస్యాతిమాత్రం వధూః,
కర్ణాలంబిత పద్మరాగశకలం విన్యస్య చంచూపుటే,
వ్రీడార్తా విదధాతి దాడిమఫలవ్యాజేన వాగ్బంధనమ్." అమరుకము.

౩౪. పద్యము. ఇందు, స్త్రీకిని రాజహంసికిని పోలిక చెప్పఁబడినది.

ఈచిత్తరువునందలి తొయ్యలి యెవరో నామానసమును హరించుచున్నది.

లీలావధూతపద్మ=(స్త్రీ) ఒయారముచే తిరస్కరింపఁబడిన లక్ష్మిగలది, లక్ష్మికన్న నందగత్తె అని భావము. (హం) క్రీడయందు కదలింపఁబడిన తామరలు గలది ; పక్షపాతంపుఁ జేష్టన్=(స్త్రీ) స్నేహానువర్తిత్వము యొక్క యతిశయమును, (హం) ఱెక్కల కదలికయొక్క యతిశయమును; చిత్రగత=(స్త్రీ) చిత్తరువునందున్నది, (హం) విచిత్రమైన నడకగలది ; మానసము=(స్త్రీ) మనస్సు, (హం) మానససరస్సు ; హేమంతాది ఋతువులందు మానససరస్సున మంచు ఉండును. మంచు హంసలకు రోగకారి, కనుక హంసలు ఆ మంచుదినములను ఇతర స్థలములందుఁ గడపి వర్షాకాలమునందు మానససరస్సునకు పోవును అని ప్రసిద్ధి.

అలం — ఉపమ, శ్లేషసంకీర్ణ.

౩౫. పద్యము. ఇంచుః=హెచ్చైన. ఉక్కిరిబిక్కిరి చెందెను=ఊపిరియాడక కష్ట పడెను. అపూర్వ పూర్ణచంద్రు - అపూర్వత్వమేమనఁగా పూర్వము ధాతసృజించిన పూర్ణ చంద్రుఁ డాయన పీఠమైన యంబుజమును ముకుళింపఁ జేయలేదు, ఇతఁడు చేసెను.

అలం — ధాతకు దుఃస్థితికలిమితో లేనిసంబంధము నున్నట్లు చెప్పుటచే నసంబం ధమున సంబంధరూపమగు నతిశయోక్తి, ఉత్ప్రేక్షాసంకీర్ణ.

౩౬. పద్యము. నాచూపు ఎట్టులో కష్టపడి యూరుద్వయిని దాఁటి నితంబమండ లిని చాలకాలము తిరిగి యలలంబోలిన వళిత్రయముచే సెగుడుదిగుడుగ నున్న కౌనుకడ నిలిచి డప్పి గొన్నదియుంబోలె ఇపుడు నెమ్మదిగ చనుఁగొండలపైకెక్కి, బాష్పాంబువులఁ గురియుచున్న నీకనులను మాటిమాటికి ఆసతో చూచుచున్నది. (చూ. శా. జ్ఞా. పుట 23.

ఊరుభ్రమించి = ఊరిని చుట్టినంతసేపు (చాలసేపు) తిరిగి, చాల చుట్టు తిరిగి అని యొండె; హారివళిత్రయీవిషమము = అందమైన మూఁడు వళులచే సెగుడు దిగుడై నది; దుర్వార — తృషన్ = ఆఁపరాని డప్పిచే; కుచధరంబులు = చనుఁగొండలు; వారక = ఉడుగక, మాటికి; బాష్పలవవాహినిన్ = కన్నీటి బిందువులను ప్రవహింపఁ జేయునదైన; విలోచనద్వయిన్ = కందోయిని.

అలం — ఒక్కటేదృష్టి పెక్కింటియందు క్రమముగ నున్నట్లు చెప్పుటచే పర్యా యాలంకారము. ప్రాణిధర్మములను అప్రాణియగు దృష్టియం దున్నట్లు చెప్పుటచే సమాధి.

౩౭. పద్యము. తా. సాగరిక చిత్రరుపునందు రాజును వ్రాయునపుడు భావావేశ ముచే నామెకు పొడమిన కన్నీటి తుంపురులు చిత్రమునం దంతటను పడియుండెను. వానిని రాజు సాగరికకరస్పర్శచేఁ దన నెమ్మేనఁ బొడమిన స్వేదబిందువులనుగా నుత్ప్రే క్షించెను.

పపువు = నెమ్మేను; ఘర్మాంబు పుంజము = స్వేదజల సమూహము.

అలం — ఉత్ప్రేక్ష.

౩౮. పద్యము. ఈ లేఁదామరాకుల పాన్పు బరువైన చనుదోయి యొక్కయుం, గురు నితంబముయొక్కయు నొత్తిడిచే రెండుకొనలను వాడియున్నది; సన్నని నడుము పాన్పును తాఁకమిచే నడుమ మాత్రము వాడక పచ్చగ నున్నది; విరహబాధ తాళలేక చేతుల నిటునటు విసరుటచే ప్రక్కల చెల్లాచెదరై యున్నది — ఇట్లు ఈపాన్పు లేమ విరహబాధను తెల్పుచున్నది. ఒకప్పుడు విరహిణి కుడివైపునకును ఒకప్పుడు ఎడమవైపున కును పొరలిన కారణమున పాన్పునఁ బైఁ జెప్పిన విరహతాప లక్షణములు ముద్రితము లైనవని యెఱుక.

ఇరుగడలు(=రెండుకడలు). వృత్తియందు 'ఇరు' రెండునకు సర్వాదేశము. సమిద్ధ= గొప్ప; హరితము = పచ్చనిది. సభక్రప్రతిమము = ఆకసమువంటిది. కరము = మిక్కిలి — ఈయర్థమున నిది దేశ్యము, అవ్యయము. ఓరలక్ = ప్రక్కలు; పీటతాటము = చెల్లాచెద రైనది. మృణాలినీచ్ఛదన తల్పము = తామరపాకుల సెజ్జ.

అలం — కార్యములగు శయ్యా మ్లానతా విశారదములం జూచి కారణమును విరహతాపము నూహించుటచే అనుమానము.

౩౯. పద్యము. తా. తాపాపనోదనమునకై ఆతన్వి పైటగా నుంచుకొన్న పెద్ద తామరాకున పాలిండ్ల స్పర్శచే కమలి చేర్పడిన వలయములు, ఆ స్తన వైపుల్యమును గాలి పినట్లు ఆమె విరహతాపమును తెలుపుట లేదు.

పయ్యెద (పయి+ఎద) = పైట. రూ. పయ్యెద. (సంధియందు వర్ణవికారము) మండలములు = వలయములు. కడిమి = అతిశయము, పరాక్రమము. పాలిండ్ల పండిత్ర నము = స్తనముల వలుదతనము.

౪౦. పద్యము. గిండి = కలశము. పసివాడు = మిక్కిలివాడు. మృణాలసరము = తామరతూండ్ల దండ.

అలం — (1) సన్నని పోగునకే చోటులేకుండగా (2) తూడునకు చోటె క్కడ — అని కైముత్యన్యాయమున నొక యర్థముచే (= 1), మఱియొక యర్థము (= 2) సాధింపబడుటచే కావ్యార్థాపత్తి.

౪౧. పద్యము. నలుమోములు — నాలుగునకు వృత్తియందు నలు సర్వాదేశము. తనదు గద్దియ = తనసింహాసనము - కమలము, కమలాసనుడు గాపున ; చెళి = కాంతి. అబ్బురంపోయి — (అబ్బురము+పోయి) పద్వాదులు పరంబులగునపుడు మువర్ణకంబునకు లోపపూర్ణబిందువులు విభాషనగు — అను సూత్రముచే పూర్ణబిందువు. తెలు+వా=తెలవా.

అలం — అతిశయోక్తి.

౪౨. పద్యము. కనలు= కోపము. భామిని = కోపశీల, ప్రకరణోచితమగు సంబో ధనము. రూక్షభావమును = పారుష్యమును ; అకుంఠితము = మొక్కవోనిది, అధికమైనది. అమందఖేదము = అధికాయాసము.

అలం — ఇందు హేతువు కోపము ఉన్నను కార్యములు కలుగమిచే విశేషోక్తి.

౪౩. పద్యము. పైదలి = స్త్రీ ; శ్రీసేవియయగుక్ - 'రూపేచలక్ష్మీః' అను ప్రసి ద్ధిచే నిట్లు చెప్పబడినది. సౌందర్యమునందు ఈమె లక్ష్మియే అనిభావము. కేల్ పారి జాతపల్లవమయగుక్—లక్ష్మివంటి రూపవతియైన సాగరిక చేతికి నుపమానముగా చెప్పుటకు దివ్యమగు పారిజాత పల్లవము గాక అన్యతరుపల్లవము అనర్హము. ఈమెను చేపట్టిన మనోరథము సిద్ధించుననియు స్వారస్యము. కరతలమునకు పల్లవముతో సాదృశ్యము అరు

ణిమ యందును, కోమలత్వమునందును. కాదేని యేల తొరఁగుగా స్వేదచ్ఛద్మమున నమృతశీకర గణముగా — కాదేని = ఈమె చేయి పారిజాత పల్లవము కాదేని; పారి జాతము (పాలసముద్రమునఁ బుట్టుటచే) అమృతమునకు తోఁబుట్టువు, అందుచే నదియు నమృత నిష్యందకముగాఁ జెప్పఁబడినది. మఱియు నిగుడ్కారు పండితుఁడు "అమృత స్రావో హి పారిజాతపల్లవా త్ప్రసిద్ధః" అని వ్రాసెను. స్వేదచ్ఛద్మమున = చెమట అను నెపముచేత. శీకరము = తుంపురు.

అలం — రు పకము. స్వేదచ్ఛద్మము — అపహ్నుతి.

౪౪. పద్యము. చిక్కక చిక్కక యెట్లో అదృష్టవశమున చిక్కి నాపై గాఢానురాగ మూనిన యీకాంత ఎట్టని కాంతులనీను రత్నహారముంబోలె, నేను కంఠమునఁ దాల్పక మునుపే (కాంతపక్షమున ఆలింగనము చేయుట, హారము పక్షమున మెడ నలంకరించు కొనుట) నీ తెలివితక్కువ తనముచే జాఱిపోయెను.

కథితరాగ = ప్రకటింపఁబడిన ప్రేమగలది. అని కాంత పక్షమునను, ఎట్టని కాంతి గలది అని హారపక్షమునను అర్థము. తుడుకు+తుడుకు=తుందుడుకు=ఆలోచింపక త్వరప డుట, క్షోభము. 'ఇది ద్విరుక్తముగానే ప్రయోగములం జూపట్టెడు.' -శ.ర.

ఈ పద్యమున రాజు వాక్యములలో (తదపరిచితయయ్యు) రత్నావళి దైవవశ మున దొరకుటయు, నంతలో నతఁడు గ్రహింపక పూర్వమె ఎడసిపోవుటయు నను వృత్తాంతము ధ్వనించుచున్నది.

373. ఆర్యపుత్రుని ముఖదర్శనంచేతనే — ముఖము ప్రసన్నముగా నుండుటకు వాస్తవమగు కారణము సాగరికా ప్రథమదర్శనము.

397. ఘుణాక్షరన్యాయం - మ్రానియందు నుసి పురుగు తొలువఁగా నేర్పడినయ క్షరము. అది అక్షరాకారముగ తొలువదు. కాని అలవోకగా నక్షరాకృతి ఏర్పడును. అట్లె ఊరకవ్రాసిన చిత్తరువు అలవోకగా సాగరికాకృతిఁ దాల్చెనని భావము.

౪౫. పద్యము తా. నాపై నీకు కోపము కలదో లేదో ఎఱుఁగను. కినుక లే సిచో, 'నన్ను దయఁ జూడుమా' అనుట పాడిగాదు కదా. 'ఇఁక ముందు నేను అపరా ధము చేయను' అందమన్న ఇపు డపరాధము చేసినట్లు ఒప్పుకొన్న ట్లగును. 'నేను నిరప రాధిని' అన్నచో నామాట అసత్య మందువు. మఱి యిపు డేమి పల్కిన నుచితముగ నుండునో తెలియక నేను వగచు చున్నాఁడను.

నాయము. ప్ర. న్యాయము. పౌనరుపను=చేయను. పొచ్చెము=దోషము. అసా గసుఁడు = నిరపరాధి. మృష =అసత్యము.

అలం - ఇచ్చట రాజు తనమాటలను తానే ఆలోచించికొని నిషేధించికొనుటచే ఆక్షేపము అలంకారము.

413. ఓీ మూర్ఖుఁడా -విదూషకుడు దేవి గూఢకోపమును గ్రహింపలేదు. కావున నే రాజు 'మూర్ఖుఁడా' అనుట.

౪౬. పద్యము. తా. వాసవదత్త రాజుపై కోపముచే, కనుబొమలు ముడిఁచి కొన్నను, వినయముచే మోము వాంచియుండెను. కోపముచే నించుక నవ్వియు, వినయముచే పరుషోక్తులఁ బలుకదాయెను. కోపముచే కనుల నీరు గ్రమ్ముచుండినను వినీతిచే వానిని లోనడంచి కొనెను. ఇట్లు ఆమె వినయము తొలంపకయుఁ గోపమును బ్రకటించెను.

వెడఁగ్ = అల్పముగా ; అంతరశ్రుజడము= లోపలి కన్నీటిచే మొద్దుపడినది; వినీతి= వినయము.

419. అరణ్యరుదితం — నిర్జనస్థానమున అసహాయస్థితిలో చేసిన విలపనము; వ్యర్థమని యర్థము.

ప్రవేశకము.

కథాంశము —సాగరిక వాసవదత్త వేషముతో వత్సరాజు నభిసరించునని దేవిచెలికత్తె లెఱింగిరి.

3. [ఆకాశమున] కౌశాంబికా... — ఆకాశ భాషితము. చూ. నా. ల. ప్ర.

7. కాంచనమాల రాణికడకు తిరిగి పోవుచు దారిలో సాగరికా వత్సరాజ సమాగమమునకై వసంతకుఁడు సుసంగలతో కలిసి చేసిన పన్నాగమును. వారి సంభాషణమూలమున నలవోకగా తెలిసికొనుచు ఆలసించినది. ఆవృత్తాంతము దేవితో చెప్పి ఆమెను చిత్రశాలాద్వారము కడకుఁ దెచ్చుట 3. వ యంకమునఁ గలదు.

8. సోత్సాహముగా = ఎగతాళిగా.

9. సంధివిగ్రహచింత — రాజనీతిలో చతురుపాయములలో సంధి, విగ్రహము (=యుద్ధము) అనునవి రెండు. అందె మంత్రి యౌగంధరాయణుని చింత. వసంతకుఁడు సాగరికా వత్సరాజులకు సంధి (సమాగమము) సమకూర్చుటకు, అందుచేఁ గలుగు వాసవదత్తా వత్సరాజుల విగ్రహము (=కలహము, అలుకయొండె) మాపుటకు — ఈరెంటిని గూర్చిన యాలోచనలో ఆఱితేఱినవాఁడు. ఈతార్పులను తీర్పులను నీతివిశేషములకు పోల్చి, నీతియందు సిద్ధహస్తుఁడైన యౌగంధరాయణునికన్న వసంతకుఁడు గట్టివాఁడనుట ఉత్సాహము.

10. మదనిక చిఱునగవునకు కాంచనమాలా సోత్సాహ శ్లాఘనమే కారణము.

13. దంట = సమర్థురాలు

20. ప్రతీకారం — అస్వస్థత తీఱు నుపాయము.

23. చిత్రఫలకవృత్తాంతం — 2. అం. చూ.

24. నాచేతికప్పగిస్తూ — రాజు కంటఁబడకుండ కాపాడుమని భావము.

నేపథ్యాన్ని — వాసవదత్త అపుడు తాల్చియున్న యలంకారములను. సుసంగతకు దేవి బహుమానము చేయుట ఇఁకమీఁద జాగరూకత వహించి రాజుకంట పడకుండ సాగరికను గట్టిగా కాపాడుమని ఎచ్చరించుటకు.

35. తిన్ననిది — మూ. 'అతిఋజుకా సాదేవీ' = సరళహృదయ.

37. దంతతోరణవలభి = దంతనిర్మితమైన బహిర్ద్వారముయొక్క వాచూరు; ఆచోటు విజనముగను మంచిగాలి తగులునదిగను ఉండును. అందుచే రాజు అట ఆసీనుఁడగుట.

తృ తీ యా ం క ము.

కథాంశము — రాజు సంకేతస్థలమున వాసవదత్తావేషయైన సాగరికకై నిరీక్షించుట — వాసవదత్తయే వచ్చుట — రాజు ఆమెను సాగరిక యనుకొని అనునయించుట — గుట్టు బయలుపడుట - అందులకై భయపడి సాగరిక లతాపాశమున నసువులు వాయ ప్రయత్నించుట - రాజు రక్షించుట - వాసవదత్త సాగరికావసంతకులను చెఱనుంచుట.

౪౯. పద్యము. తా. ఓహృదయమా, మదనబాధను ఓర్చుకొనుము. దీని కిప్పుడు నివారణోపాయము లేదు. ఏల నిరంతరము ఆ బాలకొఱకు పరితపించెదవు? అదెల్ల వ్యర్థము ఏలన, ఆప్రియను ఎట్టులో పొందియు, అపుడు మూఢుఁడవై మంచి గంధపురసమువలె చల్లనైన తత్కరమును నీపై చిరకాలము ఉంపనైతివి గదా.

నివారణోపాయము చేతికి దొరకినను, దాని నుపయోగించుకొనమియే ఇట 'మూఢత.'

వందురెదు = దుఃఖించెదవు. పొరసియు = పొందియు, కైకొనియు. చందన - ప్రప — సుషీమము = మంచిగంధపు రసమువలె చల్లనైనది. పొరసియు నెట్టకేని — 'దైవవశమున నెట్లో తాదొరకియు.' **2** అం. ౪౪. పద్య. శిలీముఖంబులు = బాణములు (నానా. తుమ్మెదలు)

వృథా, సదా,—సంస్కృతావ్యయములు ఏమార్పులనుం బొరయకయు తత్సమములుగా ప్రయోగింపఁబడును. 'వృథా' మాత్రము వైకల్పికముగ హ్రస్వాంత మగును.

8. అహో! ఎంతయాశ్చర్యము. - ఈ యాశ్చర్య కారణమె పద్యమున చెప్పఁబడినది.

౪౮. పద్యము మనసు సైజముగనే చంచలమైనది. (అందుచే గుఱిపెట్టి యేయుట దుర్ఘటము) మఱియుఁ బరమాణు స్వరూప మగుటచే దృష్టి కగోచరము. అట్టిమామనస్సును మన్మథుఁడు ఎట్టులేసెను. అందును ఒక్కసారిగనే ఎల్లనారపములతోను ఎట్టులేసెను. ఆశ్చర్యము;

మనస్సును అణు స్వరూపముగఁ దార్కికులు చెప్పియున్నారు. 'నలినదళాయతేక్షణ మనః పరమాణువునందు?' శృం. నై. ఆ ౩.౨౩.

చలలక్ష్య వేధనము విలుకాని నేర్పునకు నిదానము — 'కాదో లోలశరవ్య వేధన మహోత్కర్షంబు విల్కానికిన్.' శాకుం.౨ అం. ౫. పద్య. లోలమును, అగోచరమును, శరముతోఁగొట్టుట, ఒక్కమాఱే ఒక్కలక్ష్యమునే అన్నిశరములతోను, దాఁకునట్లు కొట్టుట ధానుష్క కౌశల పరమావధి.

అలం — ఇట్లుత్తరోత్తరోత్కర్షము చెప్పుట సారాలంకారము.

౪౯. పద్యము. అలుఁగులు = బాణములు; చిత్తజాతుఁడు = మన్మథుఁడు; లక్ష్యలు = గుఱిపెట్టి యేయఁబడువారు — శరవ్యలు. దర్పక = మన్మథ — దర్పించు (గర్వించు) వాఁడు. ఇట యీసంబోధనము సార్థకము. కామిజనున్ = కాముకుని (నన్ను) ఒంటికిన్ = ఒకనికిన్; పంచతంగొలిపితివి = 1 అయిదుగురనుగాఁ జేసితివి, 2 చంపితివి. అసంఖ్యశిలీముఖంబులన్ = లెక్కలేని బాణముల చేత.

మన్మథుని బాణము లైదని లెక్క కలదనియు, వానికి లక్ష్యలు నాబోఁటివారలు లెక్క కెక్కువ యనియు లోకప్రసిద్ధము. కాని ఓమదనుఁడా ఈప్రసిద్ధి నీవిషయమున తాఱుమాఱైనది (1) నీయైదుబాణములు అసంఖ్యములైనవి; (2) అసంఖ్యులు లక్ష్యలు ఇప్పుడు నేనొక్కఁడ నైతిని (3) బాణముల పంచత్వము (ఐదగుట, మృతి) ననుఁబొందినది. ఇట్లు వైరుద్ధ్యము. పంచత = పంచభూతాత్మకమగు శరీరము మరణసమయమున పృథక్త్వమును చెందును. వద్రంగి ఒక్కబొమ్మనే అయిదుగాఁ జెక్కినట్లు నీవు నన్ను పంచత్వ మొందించుచున్నావు, (అయిదుగా చెక్కి చంపుచున్నావు).

అలం— చిత్తజాతుని బాణముల పంచత్వము కామిజనునికిని, కామిజనుల యసంఖ్యాకత్వము చిత్తజాతుని బాణములకును సంక్రమించుటచే పరివృత్తి. 'పంచతం గొలిపితి వొంటిఁ గామిజను' అనుచో తొలుత విరోధము తోఁచి పిమ్మట పంచత్వమునకు మరణార్థము చెప్పుటచే నా విరోధము నివర్తిల్లుటచే విరోధాభాసము.

16-17. నేను,...ఎంత చింతింతునో — అని యన్వయము.

అగ్గమైన = పాత్రమైన, గుటియైన.

నిండుకోపమును లోలోన నడంచుకొన్న దేవి — మూ. 'అంతర్గూఢ కోప సంర మ్భాయాః'. లోనఁ గుములు నిప్పు మిక్కిలి వెతవెట్టును. 'అనిర్భిన్నో గభీరత్వా దంత ర్గూఢ ఘనవ్యథః, పుటపాక ప్రతీకాశో రామస్య కరుణో రసః.' ఉ. రా. చ. అం. 3

౫౦. పద్యము. వృత్తము = వృత్తాంతము ; పల్కకొన — తనకువినరానియట్లు అని ఆత్మనేపద ప్రయోజనము. ఉల్కెడుక్ = భయపడును. వెఱకతలక్ = అన్యసందర్భ ములయందు ; 'సఖులు' ఇతరలం నవ్విన వారలకు తన వృత్తాంతము తెలిసియేయుండక పోవచ్చును గాన భయములేదు. సఖులే నగిన తన్నుఁగూర్చియే యని వైలక్ష్యము. విలక్ష భావము = సిగ్గు. మఱీఁగెడుక్ = తపించును; మానసనిష్ఠ భయంబు పెంపునక్ = మనసులోనున్న భయాతిశయముచే. ౧ బంతిలో ఋత్వసంబంధ యతి.

అలం - స్వభావోక్తి.

25. హృష్టుఁడు = కార్యలాభముచే సంతుష్టుఁడు.

27. 'ఇప్పుడు నా ప్రియవచనం వినడంచేత నా ప్రియవయస్యుఁడికి ఎంత ఆనందం కలుగుతుందో అంత ఆనందం కౌశాంబీరాజ్యము రావడం చేతకూడా కలుఁగ లేదు.' - ఇట్లె విక్రమోర్వశీ. 3-అం 'నా కేకాతపవారణం బిడ దటుల్ ...'

కౌశాంబి = వత్సరాజు రాజధాని. గంగాయమునా మధ్యమున వత్సరాజ్యముం డెను. అది అలహాబాదని కొందఱును తత్ప్రాంతమందలి 'కోసమ్' అనుగ్రామమని కొంద ఱును చెప్పుదురు.

38. చిత్రముగాదు = వింతకాదు, ఎఱింగినదే.

40. పారితోషికము = బహుమానము.

43. శుద్ధసువర్ణకడియము - సమాసగ్రామ్యత విదూషకుని భాషలో సరిగనే యున్నది.

47. మిక్కుటంపుటనురాగము... అడవికి పోతున్నాడు — ఈ వర్ణనము ప్రకృ తోపయోగి. సాగరికను గూర్చి రాజు సంకేతమునకుఁ బోవుటకు పూర్వసూచన.

49. రాజు - ...హర్షముతో — హర్షము పగలు ముగిసినందులకు; రాత్రికదా సాగరికను సంకేతస్థలమున కలసికొనుట.

౫౧. పద్యము. తా 'ఒక్కటే చక్రముగల యీరథము లోకపరిమితమైన గొప్ప మార్గమును గడచి పోయి త్వరగా మరల రేపు వేకువ ఉదయగిరిని చేరునట్లు దాని సాగించ శక్తి కలదిగాదు.' అను చింతచేతనో యన సూర్యుఁడు (రెండవ చక్రమును కల్పించు కొన నుద్యోగించినవాఁడై) సంధ్య క్రమక్రమముగా తెంపి చేయఁగా మిగిలిన కిరణములె బంగారాకులుగాఁ గలదియైన దిక్చక్రమును తన రథచక్రముగా కూర్చుటకై తనరథము కడకు నడపుచు పడమటి కొండపై నిలిచి యున్నాఁడు.

లోకమితము = లోకము మేరగాఁ గలది. అంత పెద్దది. సరగునన్ = త్వరగ; తరమిడి = క్రమముగా; త్రెక్కొనఁగన్ + టక్కిన = త్రెంపివేయఁగా మిగిలిన; హరిత్ + ఉరు + చక్రము = పెద్దదగు దిక్చక్రము. పెద్ద చక్రమైనచో మహాధ్వము త్వరగా ముగియును. రశ్మి = కిరణము, సూర్యుని రథ మేకచక్ర మనుటకు - 'సప్తయుంజంతి రథ మేకచక్రమ్.' 'నభ స్సమాక్రామతి కృష్ణవర్త్మనా స్థితైకచక్రేణ రథేన భాస్కరః'. సూర్యుని రథము బంగారుది - 'హిరణ్మయేన సవితా రథేన దేవో యాతి భువనాని పశ్యన్.' అందుచే తద్రథచక్రమును తచ్చక్రారములును బంగారువి. సాయంకాలమున సూర్యకిరణములు స్వర్ణవర్ణములుగఁ దోఁచును కావున 'పైఁడియాకులు' అనుట.

అలం — సూర్యుఁ డస్తాద్రిపై నిల్చుటకు హేతువుకాని మహాధ్వగమనచింతను హేతువుగ సంభావించుటచే హేతూత్ప్రేక్ష, రూపకసంకీర్ణ.

౫౨. పద్యము. తా. 'ఓపద్మాక్షీ ఇది నాకు నియత సమయము. నేనిదే పోవల యును. నిదురించుచుండు నిన్ను మేల్కొల్పుటకై నేను ప్రొద్దపొడుపువేళకు మఱల వచ్చెదను.' అని (తన ప్రియురాలైన) తామరతీఁగకు విశ్వాసము కల్గించుటకై అస్తాద్రి శిఖరశిలపై (కరము =) కిరణమను చేయి పెట్టి సూర్యుఁడు ప్రమాణ మొనరించు చున్నట్లు తోఁచుచున్నాఁడు;

హేళి = సూర్యుఁడు; పద్మాక్షి = (తామరతీవ పక్షమున) పద్మములు అను కనులు గలదానా; (ప్రియాపక్షమున) పద్మములవంటి కనులు గలదానా; తీవ స్త్రీగను, పద్మములు తన్నేత్రములుగను ఉపమింపఁ బడినవి. నిద్రితను = (ప్రియ) నిద్రించిన దానిని, (తామర) ముకుళితను; మేల్కొల్ప = (ప్రి) మేలుకొలుప, (తామర) వికసింపఁజేయ. ప్రమాణమొనరించుట నాయికకు విశ్వాసము పుట్టించుటకు.

'అస్తమస్తకమునఁ గరంబత్తి' — క్రుంకుకొండ శిఖరముపై కిరణమను చేయి యుంచి. రాతి మీఁద చేయిపెట్టి ప్రమాణము చేయుట ఆచారము. చూ. శా. జ్ఞా.

అలం — ఇందు ప్రకృతధర్మియైన హేళియందు పద్మాక్షీశబ్దగతమైన స్త్రీలింగ స్వారస్యము చేతను, హేళిశబ్దగత పుంలింగ స్వారస్యము చేతను, 'నిద్రితను' 'మేల్కొల్పఁ' 'ప్రమాణ మొనరించుట' ఇత్యాది చేతన వ్యాపారముల చేతను 'పద్మాక్షి' 'కరము' అను శబ్దము లందలి శ్లేషమహిమ చేతను, ప్రియను ఆశ్వాసించుటకై ప్రమాణ మొనరించు నప్రకృత నాయక వృత్తాంతము తోఁపింపఁ జేయఁ బడుచున్నది కావున సమాసోక్త్యలంకారము. ఇట ప్రమాణము సంభావితము కావున నుత్ప్రేక్ష, సమాసోక్త్యనుప్రాణితము.

సూర్యాస్తమయము క్రమ క్రమముగ వర్ణితము. 'వేఁడి వెల్గుల భగవానుఁడు...,' పిమ్మట 'సంజ త్రెక్కొనఁగఁ దక్కిన రశ్ములు' పిదప 'అస్తమస్తకమునఁ గరంబత్తి, ఇట్లు

కిరణముల యొక్క క్రమ నిర్యాణమును, పిమ్మట చీఁకటి యొక్క క్రమాసరణమును వర్ణింపఁ బడినవి.

60. శోభనముగా పలికినావు – లెస్సగాఁ బల్కితివి.

61. చీఁకటి వర్ణనము – తత్పూర్వము విరళములుగా నుండిన చెట్ల బంతులు, ఇపుడు చీఁకటి బలుపుచే నడిమిప్రదేశములు కానరాక పోఁగా, నంతటను చెట్లున్నట్లె తోఁచుచున్నవి. దట్టముగా బురద పూసికొని మఱింత నలుపెక్కిన కారు దున్నలయు, కారడవిపందులయు నలుపువంటి నలుపును చీఁకటి మొత్తములు దిక్కులకుఁ గ్రమ్ముచున్నవి. అందుచే నంతటను నలుపై దిక్కులు వేర్వేఱుగాఁ దోఁపలేదు. దున్నలు పందులు కదలుచున్నట్లు చీఁకట్లు వ్యాపించుట.

౫3. పద్యము. తా. నీలకంఠుని కంఠ నైల్యమునకన్న నల్లనైన చిమ్మచీఁకట్లు మొదట తూర్పు దిక్కును, పిమ్మట పడమటి దిక్కును ఆవరించును. తర్వాత క్రమముగా కొండలు, చెట్లు, పురములు, అను విభాగములఁ గ్రమ్మి వేయును. పిమ్మట జనులకు కన్నులున్న ప్రయోజనమును పోఁగొట్టును.

భిద = భేదము ; హరగళద్యుతి = శివునికంఠకాంతి ; ల్గాఁతికడ = తూర్పుగాక మిగిలిన దిక్కు - పడమటి దిక్కు ; తూర్పు పడమరల చీఁకట్లు ముంచుకొనఁగా నుత్తర దక్షిణములు మిగిలియుండవు. మోహరపుటిరులు = దట్టమగు చీఁకట్లు; కెరలు = ఉత్సహించు. చీఁకటి రాత్రులు అభిసరణ యోగ్యములు. ఇట సాగరిక యభిసరణమునకును, వాసవదత్త దానిని గనిపట్టు జతనమునకును, రాజు ఒకరిని మఱియొకరినిగా భ్రాంతి గొనుటకును ఉపయుక్తములు.

అలం—స్వభావోక్తి. కడపటిపాదమున నుపమ.

౫౪. పద్యము. కన్నుకానరాని చీఁకటిలో పూలచెట్ల గంధమునుబట్టి దారి తెలిసికొన్నట్లు ఇందు వర్ణితము.

వాటి=వీథి, చాలు; నీర్గుండి = వావిలి; జీబైన=దట్టమైన ; కదంబపాళి=కడిమిచెట్ల సమూహము ; ఉదిత...చేఁ-ఉదిత=పుట్టిన (తెలియఁబడుచున్న), ఆఘ్రాత=మూర్కొనఁబడిన, విభిన్న = వేర్వేఱు, గంధములచేఁ = (పూల) పరిమళముల చేత, ఉర్వీజములన్ =చెట్లు, గుర్తుగాఁ =ఆనలక్షణముగా, తమో-ద్వైగుణ్యసంఛాదితఁ = చీఁకట్లు-రెట్టింపుఁ దనముచేత-కప్పఁబడినట్టి, పదవిఁ = దారిని, వ్యక్తముగాఁ =స్పష్టముగా, ఎఱింగితిఁ.

తా. చీఁకటి దట్టముగా నున్నను పైఁజెప్పిన నానాపుష్పముల సౌరభములచే, ఆయా చెట్లుండునట్టి చోటులను పూర్వ పరిచయమునుబట్టి గుర్తించి రాజు దారిని స్పష్టముగాఁ దెలిసికొనెను.

అలం— ఇచ్చటఁ జీఁకటిచే చెట్లభేదము మఱుఁగు పడియు, అయావాసనలచే అయాచెట్ల భేద మెఱుక పడుటచే ఉన్మీలితాలంకారము.

82-83. మృదువైన పచ్చలు- కాలికి నున్నగా తగులుట వాని మార్దవము. మనశ్శిల = మణిశిల.

85. దేవివేషము వేసికొన్న సాగరికని—ఒకవేళ రాజు వేషసాదృశ్యముచే వాసవదత్తనుగా భావించునేమో అని హెచ్చరింత. 'బృహస్పతి బుద్ధివిభవాన్ని పరిహసించేవాఁడు' కదా వసంతకుఁడు.

౯౧. పద్యము. ప్రాఁత చెలువ కాలము సాగఁగా, సిగ్గిడలఁగా ప్రేమవిశదదృష్టిని చూచును, కంఠాశ్లేషము చేయును, కౌఁగిట నిల్చును. మఱి క్రొత్తచెలువ భయకారణమైన నిందోక్కటియుఁ జేయదు. అట్లయినను కామిజనునికి క్రొత్తకామినిపై పక్షపాతము; తన యిల్లాలిని కనుఁబ్రామి యైనను నూతనప్రియను గూడ నతఁడు వేడుక పడును.

నిశ్చితస్థలము = సంకేతస్థలము ; ప్రేమవిశదంబగు చూపునన్ = ప్రీతి చక్కఁగా తెలియవచ్చుచున్న చూపుచేత ; నయమునన్ = మంచిమాటలతో - (భయముదీర్చి) ; చిక్కఁబట్టినను = కౌఁగిటఁ జేర్చినను ; కామిని = కాముకురాలు. (మనసులో నేమో ప్రేమయున్నది, కాని క్రొత్తదనపుఁ గారణముచేఁ బ్రకటింప వెఱచును.)

ఇట నాయిక ముగ్ధ — 'ప్రథమావతీర్ణ యౌవన మదనవికారయు, రతియందు ప్రతికూలయు, మానమందు మృదువును, సమధిక లజ్జావతియు ముగ్ధ."— అం. సా. ద.

96. ఈ వృత్తాంత మేమయిన దేవికి వాసవదత్తకు ఎఱుకపడి యుండునా ?— వాసవదత్త ప్రవేశమునకును, సాగరికా వత్సరాజుల సంకేతస్థలసమాగమ రహస్యమును వాసవదత్త కనిపట్టుటకును, ఈవాక్యమున పూర్వసూచన కలదు.

100. అభిసరించు = అభిసారికావృత్తి నవలంబించు = సంకేతస్థలమునఁ బ్రియునిం జేరు.

అభిసారిక— "తానె మదనవశంవదయై కాంతుని తనకడకు రప్పించుకొనునో, లేక తానే అతని కడకుం బోవునో ఆనాయిక అభిసారిక." అం. సా. ద.

105. ముసుఁగిడుకొన్నవాఁడు — ముసుఁగిడుకొనుట గుఱుతు తెలియకుండుటకు.

109. సన్న=సైగ. ప్ర. సంజ్ఞ.

118. హతాశుడా = చెడిబ్రదికినవాఁడా, ఇదితిట్టు.

119. ఈమాట మరవకు— వాసవదత్తను 'సాగరికా' అని తార్చు మాటయు- 'దీని విషఫలముల ననుభవింతువు లే' అని భావము.

120. త్వరగాపద...చంద్రుడు ఉదయిస్తున్నాడు—వెన్నెలలో నెవరేని గుఱుతింతురు. వాసవదత్త చేటికలు చూచిన కష్టము. అందుచే వసంతకుఁడు త్వరపెట్టుట.

122. మృగలాంఛనుఁడా-రాజు తన్ను వెన్నెలకాంతిలోఁ గుఱుతించునని వాసవదత్త భయము. అట్టిచో దొంగను సొత్తుతోఁబలె రాజును సాగరికతోఁ బట్టుకొన వీలుండదు. అందుచే చంద్రుని, 'రవంతసేపు నీదేహమును మఱుఁగున ఉంచు' అని ప్రార్థించుట. ఇట్టి పట్టున మృగలాంఛనుఁడా అను సంబోధనము ఉచితము. ఏలన ఆలాంఛనముచే కాంతి కొంత కొఱవడును కావున. చంద్రునిలో మచ్చను కొందఱు జింక యందురు, 'సారఙ్గం కలిచిచ్చ సంజగరిరే' —బిల్హణుఁడు.

౧౬. పద్యము. తా. వానరాకకు ముందు తాపము తొంటికన్న నత్యంతము హెచ్చుగ నుండును. అట్లే సమాగమమునకు ముందు మదనతాపము తొంటికన్న నధికముగ బాధించును.

ఇంచువిల్తుని శిఖి=మదనాగ్ని, ఇంచువిల్తుఁడు=ఇంచు (చెఱకు) విల్తుఁడు (విల్లుగాకలవాఁడు) బహువ్రీహి సమాసము. చూ. బాలవ్యా. సమాస. 20. ఇట్టివే ముక్కంటి, నలువ మున్నగునవి. పొందు = (ప్రియా) సమాగమము, కారు = వర్ష ఋతువు. నికట + ఉదక + ఆగమము=సమీపముననున్న వానరాక గలది (దినము). పుటము వెట్టెడుఁ గాఁడె— పుటము = ఊఁకనిప్పు, పైకి తెలియక లోలోన కుములు నిప్పు. పుటము వెట్టుట= హెచ్చుగ తపింపఁ జేయుట అని ఇట నర్థము. అంతర్గూఢత్వము ఇట నభిప్రేతము గాదు. అపూర్వగరిమ = పూర్వమున కన్న హెచ్చుగా; ఇది పూర్వవాక్యము నందలి 'తొల్లింత నేఁపదు' అనుమాటకు సమానము.

అలం—ఇందు రెండు వాక్యములయందు రెండుధర్ములందు (1 ఇంచువిల్తుని శిఖి, 2 నికటోదకాగమదివసము అనువానియందు) ఉన్న ఒక్కటే సమాన ధర్మము (=తపింపఁ జేయుట) వేఱు వేఱు మాటలచే (1 ఏఁపదట్టులు, 2 పుటము వెట్టెడు, అనువానిచే) చెప్పఁబడుటచే ప్రతివస్తూపమ.

129. బాళి = విరహము.

131. వాసవదత్త శిరఃసంజ్ఞ నొసఁగుచున్నది.— మాటాడిన తాను బయల్పడుదునని వాసవదత్త భయపడి శిరస్సంజ్ఞ నొసఁగఁగా, ముగ్ధయగు సాగరిక నిజమనోగతమును వాయిచ్చి చెప్పనోడి శిరస్సంజ్ఞచేఁ బ్రకటించిన దని విదూషకుఁడు గ్రహించెను.

132. ఆహా! నీవు వర్ధిల్లుతున్నావు— I congratulate you.

135. భ్రూసంజ్ఞతోఁగూడ — ఇది వసంతకుని కార్యసిద్ధ్యుత్సాహమును సంతోషమును స్వాభావికముగ ప్రకటించుచున్నది.

౧౭. పద్యము. కదళీదరంబులు - అరఁటిమ్రాను చల్లనిది. దాని లోపలిభాగము మఱియుం జల్లగ నుండును.

" ఏకాంత శైత్యా త్కదళీవిశేషాః" — కుమారసం.

" సతి యూరుద్యుతిఁ జెందఁబూని నిజదుశ్చర్మాపనోదక్రియా
రతిఁ బాథోలవపూరితోదరములై రంభాభహస్తంబు లు
న్నతజిక్ పీడెమరుద్విభూతిఁగదళిక్ ద్వర్ద్వోషమాచంచలా
ద్ధతి శుండాతతిఁబాయదయ్యె, వదివో తద్వైరమూలంబిలక్" — వసు.

బిసాభిఖ్యంబులు = (బిస+అభిఖ్యంబులు) తామర తూండ్ల శోభ కలవి ('అభిఖ్యా నామ శోభయోః' — అమ ; 'చాంద్రమసీమభిఖ్యామ్' — కుమార ; అమృతాంశుండు — (మూ. శీతాంశుః) ఇట నమృతశబ్దముచే నభిప్రేతమగు శైత్యమే గాక, ఆహ్లాదకరత్వము, సంజీవకత్వము, మొదలగు ననేక గుణాతిశయములు స్ఫురించుచున్నవి. ఇందలి యుపమానములెల్ల శైత్యప్రయోజనార్థము చెప్పఁబడినవి. కావున 'హ్లాదకరాఖిలాంగక' (=ఆహ్లాద ముఁగొల్పు సర్వావయవములు గలది.) కావుననే 'మార క్రూర బాణాగ్నిచే' సంతప్తము లైన రాజు నవయవముల తాపమును కౌఁగిట హరింప సమర్థ. మారుఁడు (వ్యు) చంపు వాఁడు, తద్బాణములు క్రూరములు. ఇందుచే రాజు తాపాతిశయము స్ఫురించును. 'కమలం గ్రాఁగిన' (కమలిపోవునట్లు తప్తములైన) కావున విరహమింక నెంతమాత్రమును సహ్యము గాదు, తదపనోదనము కౌఁగిటనే సాధ్యము, అని భావము.

141. వాస - (బాష్పములతో) - బాష్పములు తన ప్రియుఁ డన్యాసక్తుఁ డై నందులకు.

142. ఆహా! ఏమాశ్చర్యం - హృదయము మఱొకతీరున ఉన్నను తియ్యని మాటలాడు రాజు చరితమునకు వాసవదత్త ఆశ్చర్యపడెను.

151. హతాశుఁడా, ఈమాట చురవకు— 'రాణి దుర్వచనములు పలుకును' అను విదూషకుని మాటను.'నీకు తగిన ప్రాయశ్చిత్త మగును లే' అని భావము.

ఇట చంద్రోదయము రాజు సాగరికను నిర్వర్ణించుటను, వాసవదత్త మేల్ముసుంగు తీసినప్పుడు ఆమె చక్కఁగా గుఱుతు తెలియుటకును ఉపయుక్తము.

153. కోపగించిన కామిని చెక్కిలితో సమానుడు - ఎఱ్ఱందనము సమాన ధర్మము. ఈ యుపమానమును విదూషకుఁడు అలవోకగాఁ బల్కెను గాని వాసవదత్త మోముఁజూచి కాదు. అయినను అగి ప్రకృతోచితమే యైనది.

గర్భ పద్యము. అపతారిక, - పవలంతయు నువ్విళ్లూరుచుండి చీఁకటి పడినపిమ్మట సంకేతస్థలమున ప్రియురాలిని జేరినవాఁడు నాయకుఁడు, చంద్రదర్శనముచే మోహ మధురములగు భోగాభిలాషలు చిత్తమున సందడింపఁగా, కాంతానువృత్తి చాతుర్యము మెఱయ— ఆ నవోదయవేళ జాజువాటి కాంతి తగ్గియుండిన చంద్రుని తగ్గించి, శోభాయమానమును అతిచంద్రమును అగు ప్రియావదనమును అగ్గించుచుఁ బల్కెను.

తా. తన కాంతినంతయు నీ నెమ్మోము హరింపఁగా చంద్రుఁడు తాఁ గోల్పోయిన కాంతిని మరలఁ బొందుటకై (తూరుపు) కొండపై నూర్ధ్వకరుఁడై (కిరణములను చేతులు పైకెత్తి) ఏదియో దేవతను గూర్చి (=నీవేదిక్కు, నాకోల్పోయిన కాంతినిమ్ము, ఓదేవుఁడా, అని) తపస్సు చేయుచున్నాఁడు. ప్రియా, అదె అట మ్రోల నవలోకింపుము.

ఇట చంద్రునకన్న ముఖమును గుణోత్తరముగాఁ జెప్పుట ప్రియానువృత్తి చతురుఁడగు నాయకుని హృదయము.

రజనినాయకుఁడు = చంద్రుఁడు, బదుల్ పొనరింపన్ = ప్రతిక్రియ చేయుటకు. తాఁగోల్పోయిన కాంతిని మరల సంపాదించుకొనుటే ఇట ప్రతిక్రియ. ఊర్ధ్వకరతఁ దపించున్ = కిరణములనెడి చేతులను పైకెత్తి తపము చేయును. కరము = కిరణము, చేయి; తపించున్ = పరితపించును; తపస్సు చేయును. (ఇది అతిమాత్రకము). "ఊర్ధ్వకరతఁదపించున్"— చేతులెత్తి తపము చేయుట తపోవిశేషము,—

"కరములు...మీఁదికెత్తి...ఘోరతపము గావింపఁ దొడఁగిరి. భాగ. ౬ స్కం.

"ఏషోక్షమాలావలయం మృగాణాం
కండూయితారం కుశసూచిలావమ్
సభాజనే మే భుజ మూర్ధ్వబాహుః
సవ్యేతరం ప్రాధ్వమితః ప్రయుఙ్క్తే" రఘు. 13.

'గిరికొననెక్కి' కొండపై తపస్సుచే ఫలము కోటిగుణముల విశేషించును.

"సముద్రతీరే చ గిరౌ హ్రదే దేవాలయేషు చ
పుణ్యాశ్రమేషు సర్వేషు జపః కోటిగుణో భవేత్." నారదీయము. చూ. శా. జ్ఞా.

జపతపములు దేశకాలనియమములతో భిన్నములు కావు. అట్లే చంద్రునకును కొండమీఁద చేసినతపస్సునకు సద్యఃఫలము కలిగెను. ఎట్లన - ఉదయమప్పుడు కాంతి తఱిఁగియుండినవాఁడు చంద్రుఁడు-ఇంచుకసేపటికే మెయి మెఱుఁగెక్కి వెలుఁగొందెను. చంద్రుఁడు ఉదయించి క్రమక్రమముగా నింగి పైకిఁబ్రాఁకుకొలఁది తత్కాంతి హెచ్చుచుండుట సహజము.

"తపించున్"— ప్రతిస్పర్ధికి నోటుపడి విజయార్థము ప్రతిక్రియాకరణమునకై తపమాచరించుటకు ఉదాహరణములు పెల్లుగాఁ గలవు. శత్రువు అసాధారణమహిమాన్వితుఁడై, దుర్జయుఁడైనపుడు అతని నతిక్రమించు ప్రయత్నమును అసాధారణము కావలసియుండును. అట్టిదే తపస్సు. "తపంబున...నఖిలసిద్ధులు నరచేత నావహిల్లు." భార. మఱియు, సర్వైశ్వర్యంపుటుత్కృష్టిమును సంపాదింపఁ దివురు సర్వైశ్వర్యమునకు తపస్సును సాధనవిశేషముగా వర్ణించుట కవిసంప్రదాయమును. ఉదా,—

శా. నానాసూన వితాన వాసనల నానందించు సారంగ మే
లా నన్నెల్లదటంచు గంధఫలి బల్కాఁకం దపంబాది నో

షా నాసాకృతిఁ బూని భవ్యసుమన సౌరభ్య సంవాసస్థి
పూనెన్ ప్రేక్షణమాలికా మధుకరీ పుంజంబు లిర్వంకలన్. వసు.

అట్లే వసువులో (3) 85; నరసభూపాలీయములో (2)84, 129 మున్నగు నుదాహరణముల నరయునగి.

ఇట్లు నాయికాముఖోత్కర్ష ముచెప్పుట కవిహృదయమని స్థితి..

మూలమున కీపద్యము అమూల్యవ్యాఖ్యాప్రాయము. కవిహృదయము మూలవ్యాఖ్యాతల కేగాక ఇతరాంధ్రీకర్తలకును గోచరించినదే కాదు.

మూ. "ప్రియే, పశ్య,
ఆరుహ్యశైలశిఖరం త్వద్వదనాపహృతకాంతి సర్వస్వః,
ప్రతికర్తు మివోర్ధ్వకరః స్థితః పురస్తాన్నిశానాథః."

ఇందు "ఊర్ధ్వకరః స్థితః" అను వాక్యమునకుఁ గొందఱు అక్షరార్థముతోనో అపార్థముతోనో తనివిఁజెందిరి. ఒక యాంధ్రీకర్త,—

"నీదు వదనాపహృతకాంతి నిచయుఁడగుచుఁ
దాఁ బ్రతిక్రియ చేయంగఁ దలఁచినట్లు
లెదుటఁ గాన్పించుచున్న వాఁ డుదయగిరిని
కరములను జాఁచి యల్లదె కమలవైరి."

ఇందు 'ఊర్ధ్వ' ఊర్ధ్వలోకము పట్టినది. అర్థము అధోలోకము పాలైనది.

మఱి శారదారంజన రే గారు "The moon has lost his brightness and becomes copper-coloured. On looking round for the thief he notices his property in possession of your face. He takes the face for the thief and raises his hand to beat in retaliation—" అని వ్యాకరించినారు.

'అపహృత సర్వస్వ' అనుపదములచే నీదు ముఖమునకు చౌర్యమునంటఁగట్టి చోర దండనార్థము 'ఊర్ధ్వకరఃస్థితః' అను విశేషణమును సమర్థింపఁజూచినారు. ఆదండనముచే అపహృతకాంతి సర్వస్వము మఱల లభించునా? మఱియు మొగముమీఁదఁ గొట్టినట్లు వర్ణించుటగాని, నీమొగమును చంద్రుఁడు కొట్టనున్నాఁడు, చూడుమని ఆసాసగా అనువృత్తి చతురుఁడు నాయకుఁడు తొలికూటమిని నాయికకుఁ జెప్పుటగాని సరసము గాదు; కవులమార్గము గాదు. మఱియు నీయర్థమున చంద్రుఁడు ముఖమును దండించి అపహృతకాంతి సర్వస్వమును లాగికొనఁ సమర్థుఁడని తెలుపుచుండుటచే నాయికాముఖకాంతి పాటవము హీనపడినట్లు వర్ణించువాఁడు నాయకుఁడ యగుట సిద్ధము. ఇది సరసముకాదు, ప్రకరణోచితము కానేకాదు, ఏలన ముఖమునకు అపకర్షము చెప్పినట్లగును.

'ఊర్ధ్వకరకస్థితః' అనుటచేతనే అది తపఃక్రియార్థమని రసజ్ఞుల కెఱుక. ఇది సర సార్థము, ప్రకృతాంధ్రీకరణమంతె యుపలబ్ధము.

159. ఈతఁడు పొడ తెంచుచు తన జడత్వమును ప్రకటించుకొనుచున్నాఁడు.— జడత్వము = 1 జలమయత్వము. ఇట లడలక భేదము. 2 మూఢత్వము. చంద్రుఁడు జల మయుఁడని ప్రసిద్ధి,—

"సలిలమయే శశిని రవేర్దీధితయో మూర్ఛితా స్తమయస్తి తమో నె

(అని రే పండితుఁడు ఉద్ధరించెను.)

౧౯౯. పద్యము. చంద్రనిధర్మములెల్ల ముఖచంద్రునియందున్నట్లు చెప్పఁబడినా అట్టి ముఖచంద్రుఁ డుండఁగా చంద్రుఁడుదయించుట త జ్జడత్వము.

"నయనానందకరుండు"—చంద్రుఁడును-ముఖచంద్రుఁడును చూచువారలకు ఆనం దము కల్గింతురు. 'అరవిందశ్రీని ఖండింపఁడో'— చంద్రోదయమున పద్మములు మొగు డును. అదే వానిశోభాహీనత్వము. కమలములకన్న నెక్కుడు శోభకలదగుటచే ముఖము కమలములసొంపును ఖండించుట. 'నయ...గూర్పఁడో' తమ కనుఁగొనలకు చంద్రుఁడు చూపట్టినంతనే జనులకు మదనోద్దీపనము కలుగును. ముఖచంద్రుఁడు తనకటాక్షము ప్రస రింపఁజేసినంతనే ఎవనికేని మరులు కలుగును. 'ప్రియ...ఉప్పొంగునే'— కందర్పుఁడు సఖుఁడుగాఁగల నీముఖచంద్రుఁడు ఉండఁగా నింకొకచంద్రుఁ డుల్లసిల్లునా? 'స్మయ మేనిక్...బింబంబునక్'— అతనికి నమృతము కలదని గర్వమేని దొండపండువంటి నీ కెమ్మోవిలో నది కొల్లగానున్నది.

'ప్రయోజనమనుద్దిశ్య నమందోపి ప్రవర్తతే' అను న్యాయముబడి ముఖేందుఁ డుండఁగా తా నుదయించుట అప్రయోజకమని ఎఱింగియు చంద్రుఁ డుదయించుట జడత్వము.

నయన+అంత+ఈక్షణ+మాత్రక్ = క్రేగంటిచూపుమాత్రముననే. ఉఱక్ = ఉండఁగా; స్మయము = గర్వము. సార+ఓష్ఠ+బింబంబు = శ్రేష్ఠమైన దొండపండువంటి మోవి. సార— 'రతిసర్వస్వమధరమ్'— 'మరుకొల్లలసారము మోవిబింబముక్.' శాకుం.

అలం— ఇచ్చట వేఱిందుఁడనుటచే ముఖేందువునకు ప్రసిద్ధచంద్రునితోడ భేద మును ప్రకటించి, ఆముఖమునకు చంద్రునితో నభేదముచెప్పక, తత్కార్యకారిత్వమును (ధర్మమును) మాత్రము చెప్పుటచేత నిది తాద్రూప్యరూపకాలంకారము.

173. ఆర్యపుత్రా అలాగనకు—ప్రియా అని అనకు.

174. వేలోకతె పాలు— ఈ వేలోకతె సాగరిక. రాజు సాగరికను గూర్చి 'ప్రియరో, నయనానంద...' అని పల్కెను గావున. ఇఁక పిమ్మట నీయంకమున రాజు వాసవదత్తను 'ప్రియా' అని సంబోధింపలేదు, 'దేవి' అని సంబోధించెను.

౫౦. పద్యము. తా. ఓదేవీ, నీయెడ నిట్లు స్పష్టముగా దోసమొనర్చి లజ్జితుఁడనైన నేను తత్పరిహారముగ నీపదముల లాక్షారాగమును నాశిరముచేఁ దుడిచివేయఁ జాలుదును గాని నీకు నాపై కృపకలిగిననే నీ ముఖచంద్రునియందు కోపోపరాగముచేఁ గలిగిన రక్తిమను మాన్ప సమర్థుఁడ నగుదును.

లాక్షికము=లత్తుకచే కలిగినది. లత్తుకను ఉవిదలు పాదములకు పారాణించు కొందురు. విలక్షమతిని=సిగ్గుపడిన హృదయము కలవాఁడను. ఆస్యశశి=ముఖచంద్రుఁడు. కోపగ్రహణ జనితము=కోపమను గ్రహణముచేఁ గలిగినది. ముఖమే చంద్రుఁడు. కోపమే గ్రహణము. కెడపుదును=పోఁగొట్టెదను.

అలం— నీపాదములకు మ్రొక్కెదను, ప్రసన్నవుకమ్ము అను భావము గమ్య మగు నట్లు భంగ్యంతరమునఁ జెప్పుటచే పర్యాయోక్తము.

నాయకుఁడు దక్షిణుఁడు— "అనేకస్త్రీలయందు సమరాగుఁడు దక్షిణుఁడు—." ఆం. సా. ద.

186. మళ్లీ కోపగించునది లజ్జలేనిది— తనయందు ప్రేమ యున్నప్పుడే కోపము చేయుటకు అధికారము. ప్రీతిలేనివానిపై కోపము చేయుట సిగ్గుచేటు, వ్యర్థము.

190. ఇక్కడ పశ్చాత్తాపాని కేమి కారణ మున్నది.— నేను వెళ్లిపోవుట ఆయనకు ప్రియమే కదఁటే. అట్టి ప్రియము చేసి వెడలిపోవు నేను పశ్చాత్తాపడు టెట్లు? తప్పు చేసినకదా పశ్చాత్తాపము అని భావము.

౫౧. ప్రణయ-బహూకృతి-ప్రభవ-బంధుర-రాగము = రాజుచేయు ప్రేమానువర్తనసత్కారముచే (అతనియందు వాసవదత్తకు) కలిగిన గాఢానురాగము. అకల్పితపూర్వము (అగు). కువాళము — ముందెన్నఁడుఁ జేయని (ప్రణయభంగ) దోషము. కువాళము — ప్ర. కువాటము. రూ. కువాడము, కువ్వాడము, కువ్వాళము. ఆచ్చపాటుగాక= 'ఔర నాయందంత ప్రీతిగలవాఁడిట్లొనర్చెనే!' అని వింతపడుట. చూ. పుట 35. ౫౦. 142; దయితామణి — కావుననే దేవికి రాజుకాపట్యము దుర్భర మగుటయు, ఆచ్చపాటును. మానిని (మూ. అసహనా)-దోషము నెంతమాత్రము సయిరింపని స్వభావము కలది. కావుననే ఆమె మేనుఁదోఁగునను భయము. స్ఖలితకము = స్వల్పమగు ప్రణయభంగదోషము. కప్రత్యయము అల్పార్థకము.

అలం — అర్థాంతరన్యాసము.

212. ఇందు కేమయినా ప్రతీకారము — సాగరికామరణము తప్పించుటకు ఉపాయము.

216. సాగరిక - (కన్నీళ్లతో నవ్వి) - "సింహళేశ్వరునిపుత్త్రికను, వత్సరాజునకు పత్నిగాఁ బంపఁబడిన దానను - అట్టినేను పరాధీననై సంకేతవృత్తాంతము బయల్పడ-

దేవిదాసత్వముకకును — కడవమానమునకును పాల్పడనై - వానినుండి తప్పించుకొనుటకై ప్రాణములు విడువ జతనపడ వలసిన దాన నైతినిగా !" — అని ఈ తన సంవిధానము నకు తానే ఆశ్చర్యపడి సాగరిక నవ్వినది, ఈ విషమ పరిణామమునకు దుఃఖించినది.

226. అయ్యో! వాయనా ! అయ్యో! అమ్మా ! నేనిప్పుడు అశరణనై మంద భాగ్యను మడిసిపోతున్నాను— ఈ సాగరిక మాటలు వాసవదత్తకును సమన్వయించు చున్నవి. రాజుయొక్క ప్రణయభంగమునకు పాత్రమగుటచే వాసవదత్త 'అశరణయు', మనస్వినికి అంతకన్న దౌర్భాగ్యము లేదు కాన 'మందభాగ్యయు'. అవసానదశలోఁ దలి దండ్రులఁ దలంచుకొనుటయు, వేషమును, (రాజు భయపడు చుండినట్లే) ఆ ప్రాణత్యా గోద్యమమును — ఇట్లు వేషభాషోద్యమములెల్ల సాగరికను వాసవదత్తనుగా రాజు భ్రమింప ననుకూలపడినవి.

౬౨. పద్యము. తా. ఓప్రాణేశ్వరీ, నీవు నీమెడకు పాశము తగిలించుకొనఁగనే నాకు మృత్యువు సన్నిహితమగుచున్నది. ఇట్లు నీవుద్దేశించిన ప్రయోజనము (నీమృతి) కలుగనేరదు; కావున ఈ సాహసము మానుము.

పాశము=ఉరి. అపహృత+స్వ+అర్థము = కొట్టఁబడిన (= సెలవేలని) తన (సాగ రికయొక్క) ప్రయోజనము కలది. ఇది యత్నమునకు విశేషణము. 'ప్రాణదయిత'- కావు ననే నాయిక మరణప్రయత్నము రాజునకు స్వప్రాణాపాయకరముగఁ దోఁచినది. ఇష్ట బంధుక్లేశము ఆత్మక్లేశము వంటిదే. కలికి = ప్రియురాలు.

అలం — పాశము కంఠగతమగుటయు (హేతువు) ప్రాణములు కంఠగతము లగు టయు (ఫలము) ఒకరియందే (=ఒక్కచోటనె) కలుగుట లోకప్రసిద్ధము. అట్లుండఁగా వేర్వేఱు చోటులందు ఆ హేతుఫలములు కలిగినట్లు చెప్పుటచే అసంగత్యలంకారము.

242. నాకు మరణానికి ఇటువంటి సమయము మళ్లీ దొరకదు - మరల రాజు సాన్నిధ్యము దొరకినపుడు మరణమునకుఁగాక వివాహమంగళమున కైనది.

౬౩. పద్యము. నీకంఠమునుండి ఈ మాధవీలతాపాశము తీసివేయుము, నాకంఠ మున నీబాహులతాపాశమును చేర్పుము అని భావము.

బాహు పాశము — పాశము కావుననే ప్రాణములను కట్టి నిలుప సమర్థము. అఱు తరా=కంఠమందు. 'కంఠగతప్రాణంబు' నిలుప బాహుపాశమును కంఠమున నిడుట ఆవశ్య కము. సుధాంగీ- కావుననే (తరలిన) ప్రాణములను నిలుపఁజాలును. గోల= ముగ్ధ, బాల- కావుననే ఆత్మహత్యారూపమగు వెఱ్ఱి సాహసము పూనుట. తరలిన=కదలిన.

బాహు పాశము- పాశశబ్దము ఇట శోభనార్థకము, అందమైన బాహువని యర్థము. అట్లై కర్ణపాశము. కచాంతమైనపు డది నిచయార్థకము.

ఇది మాలినీ వృత్తము. అతిత్వరితగతి కలది. ఉత్పత్తిల్లనున్న మహోపాయమును కటుకున నిషేధింపఁబలుకు నావేగ సూచక సందర్భములందు 'నఖలు నఖలు' ఇత్యాది ప్రతిషేధాక్షర ప్రారంభముతోడ మహాకవులు ప్రకరణోచితముగ ఈవృత్తమును నిబంధించిరి. ఉదా—ఆశ్రమమృగమును చంపనున్న దుష్యంతుని వారించుకణ్వశిష్యునిచే "నఖలు నఖలు బాణస్సన్నిపాత్యోయమస్మిన్" అని కాళిదాసుఁడును, అట్లె నాగానంద రత్నావళీ రూపకములలో నాయికా కంఠపాశవిమోచనవ్యాపృతులగు నాయకులచేత శ్రీహర్షుఁడును చెప్పించిరి. ఇట్లే ఇందు చతుర్థాంకమునను ఇంద్రజాలకల్పితాగ్నినుండి సాగరికను రక్షించు వత్సరాజు వాక్యము మాలిని యందున్నది. ఇట్లు కవులు వృత్తౌచిత్యమును రక్షింతురు, సన్నివేశసౌభాగ్యమును పోషింతురు. శాస్త్రిమిశ్రులును తమ యాంధ్రీకరణమున నీమార్గమును లెస్సగ ననుసరించిరి.

251. ఇది మేఘములేని వృష్టి - ముందను కొనకయే కలిగిన సుఖాతిశయము.

252. అకాలపు సుడిగాలియై వాసవదత్తాదేవి రాకుంటే — ఆసుడిగాలి యీ వృష్టిని కొట్టుకొని పోయి నీతాపమును పూర్వమునకన్న హెచ్చు చేయనిచో అని భావము. ఇది వాసవదత్తరాకకు పూర్వసూచన. విదూషకుని భీతి సావకాశమని వాసవదత్తరాకచే నేర్పడినది.

265. ఆయనకు కనబడకుండా వెనుకవైపువెళ్లి కంఠము కౌఁగిలించుకొని ప్రసాదింపజేస్తాను-వాసవదత్త అట్లు చేయలేక పోయినను విక్రమోర్వశీలో ఊర్వశి చేసినది.

270. నీకు ప్రాణముకంటె ప్రియమైనదేవి - ౬౩ పద్యమున సంవాదము. - 'కంఠగతమయ్యె ప్రాణంబు కలికి నాకు, నీకుఁ బాశంబు కంఠసన్నిహిత మగుడు.'

272. ఓసి అనృతము పల్కుచున్నావు - రాజు కపట దాక్షిణ్యము. ఈమాట చాటుననుండి వాసవదత్త వినుచున్నదని రాజు అనుకొనలేదు. విన్నదని తెలియఁగనే వైలక్ష్యము, ప్రణిపాతము, అధోముఖత్వము అతనికి సంభవించినవి.

౬౮. పద్యము. ఇందు వాసవదత్తవిషయమునఁ దాఁబ్రకటించిన యనునయములు ప్రేమను ప్రకటించునవిగ పైకి వాసవదత్తకు తోఁచినను - వానిని ఆమె మహాకులీనతకుఁ దగిన సేవాప్రకారములుగఁ దాఁజేసినట్లును ప్రేమచేతఁ గానట్లును రాజు దాక్షిణ్యమును ప్రకటించుచున్నాఁడు.

ఊరుపులన్ = నిట్టూర్పులచేత. ఉద్దవిడిన్ = మిక్కిలి. బొమలుచేరఁగన్ = కనుబొమలు ముడివడఁగా - కుటిలములుకాఁగా. మానితన్ = మానముదాల్చినపుడు. ఆరహిన్ = అవిధముగా. కులజ+తా+అర్హ తకు = సత్కుల జాతత్వమునకుఁ దగినట్లు. రస+ఉద్ధురమున్ - కూరిమినో = అనురాగము మెండుకొన్న - ప్రేమనన్నినో, నీయెడనే = నీయందే-

(సాగరికయందే) గ్రుచ్చితిఁ = లిరముగ పాదుకొల్పితిని - నాటితిని. తలోదరి - (తల + ఉదరి) = తనుమధ్య.

288. నామాటను నమ్మవేని చూచుకో యీపురితీగని - అని విదూషకుఁడు లతాపాశమును జూపుట తన్నుఁ గట్టఁద్రాళ్లు తాఁదెచ్చి కొనుటగా నసిపడి యున్నది. ఇది (36పుట, 151పంక్తి -) 'హతాశుఁడా, ఈమాట మరవకు' అను కాంచనమాల మాటల ఫలము.

౭౫. పద్యము. రాజు దేవి కోపవ్యాపారములను గూర్చి తలపోయుచున్నాఁడు,—

దేవి ముఖము రోషాతిశయముచే నెయ్యపుఁజూపులను కోల్పోయినది. దేవి మిక్కిలి బెదరించుటచేఁ గల్గిన వెఱపుచేత సాగరిక దుర్భర దుఃఖపరవశ యయ్యెను. నా చెలికానిని వసంతకుని దేవి చెఱపాలుఁ గావించినది. ఇం దేకార్యమును గూర్చి విచారింతును! నే నీమూఁడు దుఃఖముల మునిఁగి దిక్కుదోఁపనివాఁడ నైతిని. ఇంకను నాకు సుఖము కలుగునా?

కాంతాళము = ఈర్ష్య, రోషము, గోహరు = బెదరింపు - భయము; నిర్భగ్న + ఆత్మ = (దుఃఖముచే) పగిలినగుండెకలది (భరింపరాని దుఃఖాతిశయముగలది.) ముచ్చెతలు = మూఁడు + వెతలు (మూఁడువ్యథలు) ద్విగుసమాసము. ద్విగువున నేకవచనంబు ప్రాయికంబుగ నగును.

305. దేవిని ప్రసన్నను చేయుటకు లోఁగిటికే పోయెదను - దేవి ప్రసన్నరాలైనచో సాగరికకు దుఃఖనివృత్తియుఁ చెలికానికి బంధన విముక్తియుఁ అప్రయత్నముగ సిద్ధించును. కావున మొదట దేవీప్రసాదనమునకు రాజు పూనుకొనెను.

ప్ర వే శ క ము.

కథాంశము - రాణి సాగరిక నెటనో దాఁచెను. సాగరిక జీవితాశమాని రత్నమాల నొక బ్రాహ్మణుని కిమ్మని పంపెను. అది వసంతకుఁడు రాజు నూఱటకై పరిగ్రహించెను.

2. రత్నమాల కేలఁగొని సబాష్ప సుసంగత ప్రవేశించును-రత్నమాల రత్నావళి యొక్క యభిజ్ఞానమునకు సాధనముగా మొదటినుండియుఁ నాటకమున నిబంధింపఁబడినది. వత్సరాజుకడకు తరలునపుడు సింహళేశ్వరుఁడు రత్నావళికి దానినిచ్చెను. పుట 50. పంక్తి 318. అప్పటినుండి యామె దానిని ధరించి యుండినది. ఈహారము మిగుల ప్రసిద్ధముగఁ గాన్పించుచున్నది. సింహళరాజపుత్రికి రత్నావళి యనుపేరు ఈహారము చేతనే కలిగియుండఁ బోలును. కౌశాంబివర్తకుఁడు సింహళమున ఆ మహాప్రసిద్ధహారమును జూచి యుండును. కావుననే అతఁడు 'మానభంగ మగ్నోత్థితను' రత్నావళిని

ఆరత్నహారముచే గుర్తించి (4పుట. 7పంక్తి.) యౌగంధరాయణుని కడకుఁ జేర్చెను. వత్సరాజాంతఃపురమున నుండినపుడును ఆమె దానిని ధరించియే యుండెను. మహా విభవోత్తరమైన వత్సరాజాంతఃపురమున ఆరత్నమాల యెవరికిని విస్మయము గొలుపమి సైజము. ప్రాణముపై నిరాశగొని సాగరిక అమూల్యమును దానిని బ్రాహ్మణుని కీయఁ బంపెను (42పుట. 8పంక్తి). వసంతకుఁడు రాజునూఅటకై దానిని పరిగ్రహించెను (43పుట. 35పంక్తి). తాను సదా చూచి ధృతిం బొందుటకై రాజు దానిని వసంతకునే ధరింపుమనెను (45పుట. 45పంక్తి). అతని మెడనున్న రత్నమాల రత్నావళీ ప్రత్యభిజ్ఞాన మునకు వసుభూత్యాదుల కుపకరించినది. 50పుట. 318పంక్తి, 55పుట. 455 పంక్తి.

శాకుంతల నాటకమున అంగుళీయకము వలెను, మృచ్ఛకటిక నాటకమున మృచ్ఛ కటి వలెను, కుందమాలలో కుంపమాల వలెను స్వప్నవాసవదత్తలో ఘోషవతి వలెను రత్నావళీనాటికయందు రత్నమాల కథానిర్వహణమునకు లెస్సగా తోడ్పడినది.

29. ఈవాక్యము విదూషకుఁడు కోమలభావయుతుఁడనుటకుఁ దార్కాణ.

చతుర్థాంకము.

కథాంశము - వసుభూత్యాదులు రాజదర్శనము చేసికొనుట - ఇంద్రజాలము - ఐంద్రజాలికాగ్నినుండి రాజు సాగరికను తప్పించుట-రత్నావళియభిజ్ఞానము- వివాహము.

౭౭. పద్యము. తా. నేను దేవికి ఎంతయు సంతోషము గొల్పునట్లు వర్తించి ఆసక్తి కన్పఱచినను, ఎంతతియ్యఁగఁ బల్కినను, ఎన్నికపటశపథములు చేసినను, ఎన్నిమాఱులు పాదములపైఁ బడినను, ఎంతసిగ్గు గన్పఱచినను, సఖులు మాటిమాటికి ఎంత యోదార్చినను, దేవి రోషము మానదాయెను. కాని పడ్చి యేడ్చి దేవి ఎట్టకేని తనంతతానే కన్నీటి వెల్లువలచేత తనకోపమును కడిగివైచికొనెను.

హరుసము. రూ. అరుసము - ప్ర. హర్షము; హాళి = ఆసక్తి; బాస = శపథము, ఒట్టు; విలక్షత = సిగ్గరితనము. ఆక్రియను తెగలుపవాయెను = ఆవిధముగా ప్రసన్నురాలిని చేయలేక పోయెను. రోదనము దుఃఖశాంతికి అద్భుతోపాయము.

“ వెల్లిదరులఁ బొరలి పెల్లు కల్లోలమా
కొలనిఁ ద్రెళ్ళవీక కలఁచుఁ గాచు ;
శోకవేగమునకు క్షోభించు డెందముఁ
విలపనంబు గాచు వ్రీలనీక.

ఉ. రా. చ. అం. 3.

“She must weep or she will die” Tennyson

౧౮ వ పద్యమునఁ జెప్పిన 'మువ్వేళలో' మొదటిది దేవికోపము నివర్తిల్లినది.

అలం— దేవి ప్రసాదము అను కార్యమునకు రాజు యొక్కయు, చెలుల యొక్కయు, సాంత్వన ప్రయత్నములు అను కారణము ఉండఁగా, రోదన రూప కారణాంతరము చెప్పుటచే ఆకార్యసిద్ధి సులువాయెను గావున సమాధి.

8. ఇట్లు. దేవి ప్రసన్నురాలైనందున — దేవి సాగరికను దాఁచి రాజునకిఁక నామె లభింపదను విశ్వాసము పెంపునఁ బ్రసన్నయైనది.

9. సాగరిక-చింత యొకటే - ౧౮వ పద్యములోని 'మువ్వేళ' యందు రెండు మిగిలియున్నను దేవి ప్రసన్నురాలైనది కావున, వసంతకుని తోడ్తోన చెఱనుండి ఆమె విడిపించునని అనుకొని రాజు 'సాగరిక-చింత యొకటే నన్ను బాధించుచున్నది' అని తలఁచెను. మఱియు నేదేది యనుభూతమైనప్పుడు అది యొక్కటివోలె దుఃఖము హృదయమునంతయు నాక్రమించుట సైజము. సాగరికను గూర్చిన చింతకు కారణము తర్వాతి పద్యమున చెప్పఁబడినది.

౧౭. పద్యము. తా. పద్మంపు లోరేకు వోలె మృదుతరమైన మేనుగల నాప్రియురాలు నే ననురాగంపుఁ గ్రొత్తలో బిగ్గ కౌఁగిలించినపుడు ద్రవీభూతయై, అప్పుడు మదనబాణము లొనరించిన రంధ్రముల మార్గమున నాహృదయమును చొచ్చినదని నాతలంపు.

సుకుమారతనువు — కావుననే కరఁగుట. తామరసగర్భ — లోరేకు మఱింత కోమలము. ("మొగలి లోరేకును శరత్తు సెగయుఁ బోలె = శరదిజ ఇవ ఘర్మః కేతకీ గర్భపత్త్రమ్." ఉ. రా. చ.) నవరాగ — నవము కావుననే గాఢము, ద్రవీకరణ సమర్థము. తూంట్లవెంట — జల్లెడలో నీటివలె. మన్మథుఁడు హృదయమును జల్లెడవలె తూంట్లు పడునట్లు కొట్టెను. అందుచే నామె (దయిత) కరఁగి యతనిహృదయమునఁ బ్రవేశించినది. కౌఁగిలించుకొనక పూర్వము దారిదొరకలేదు. కౌఁగిలించుకొనఁగనే అపూర్వమైన యనురాగాతిశయముచేత ఆమె స్త్రీరై సులువుగా అతని హృదయమును ప్రవేశించినది. 'వెన్నవలెం గరంగు నలివేణుల చిత్తములు' ఇత్యాది స్థలములందు చిత్తము కరఁగుట ఎట్లౌపచారికమో అట్లే 'దయిత' కరఁగుటయు. రెండు చోటులను కరఁగుటకు లక్ష్యార్థమున తాత్పర్యము.

సాగరిక రాజునం దంతర్లీన యాటచే సాగరిక-చింత యొక్కటే బాధించుట. అందులకే 'ఏలయన' అని ఇది కారణముగాఁ జెప్పఁబడినది. కడమవి అంతర్గతములుకాని కారణమున నట్లు బాధించుట లేదు.

12. నా విశ్రామస్థానము = నాకు ఊఱట ('విశ్రామో హృదయస్య' = మనంబెందూ అడెల్లక' ఉ. రా. చ.)

13. ఎవరితోఁ జెప్పుకొని బాష్పములు విడుతును? — తనకష్టమును ప్రియజనముతో చెప్పుకొని దుఃఖించుటకూడ మనసునకు ఊఱట గల్పించును. వసంతకుఁడు ప్రతి

క్రియ సుపదేశించుటకును, చేయుటకును గూడ సమర్థుఁడు. అందుచే రాజునకు ఆశ్వాస కారణము.

16 - 17. కృశించివున్నా...ప్రకాశిస్తూవున్నాడు - విదియ చంద్రునిలో కార్శ్యలావణ్యములు ప్రస్ఫుటములు. చంద్రుని కాంతి యెల్ల నొక్క గీఱలో పైకుబుకుటచే లావణ్యాతిశయము; ఓఁకటి పెల్లిదము గూడ కాంతిని హెచ్చించును.

'ద్వితీయాచంద్రః' అనుదానిని వీరేశలింగము పంతులవారు 'రెండవచంద్రుఁడు, అని తెలిఁగించినారు!

విరహకార్శ్యము లావణ్యమును హెచ్చించు ననుటకు సంవాదములు,—

"అలఁతం జింత ననిద్రతాంత నయనుండై స్రుక్కియుఁ భాసిలున్
గలయం జెక్కిన హీరమోయన నలక్ష్యక్షామతన్ స్వప్రభన్." శాకుం. 2.

"ప్రియాయా స్సాబాధం తదపి కమనీయం వపురిదమ్" శాకుం. 3.

వేసఁగితాపము, మదనతాపము ఈరెండును తాపనమున సమానములయ్యు, లావణ్య సౌభాగ్యమును మదనతాపమే కర్గింపఁజాలునని శాకుంతలమున నిట్లు చెప్పఁబడినది.

'సరియే గావునఁ గామపుర్మరచితోష్మం బైన వేసంగికిన్
పరమే జవ్వనులం దొనర్చ నపరాధంబిట్లు కాంతంబుగాన్.' శాకుం. 3. అం.

18. వర్ధిల్లుతున్నావు — తన విముక్తి రాజుభాగ్యమని వసంతకుఁడు పల్కుట అతని హాస్యశీలతకుఁ దగియున్నది.

23. నీ వేషము చేతనే — చూ. పుట. 42. పం 15-16.

26-27. అప్రియమనఁగనే రాజునకు సాగరిక మృతించినదనియే తోఁచినది. 'అతిస్నేహము పాపశంకి' శాకుం. 2.

ఉత్త. పద్యము. దక్షిణుఁడు=1 దక్షిణదిక్కు (యమస్థానము) ను గూర్చి పోయినవాఁడు, అనఁగా మృతుఁడు. 2 దయగలవాఁడు. దక్షిణుఁడు కానివాఁడు (ఉభయార్థములందును) అదక్షిణుఁడు.

నను నదక్షిణున్ — రాజు అదక్షిణుఁడు. 1 ప్రియ సాగరిక మృతినొందినను మృతినొందనివాఁడు, 2 కావున సాగరికపై దాక్షిణ్యము లేనివాఁడు.

ప్రాణములను దక్షిణులరగుఁడని రాజు ప్రార్థనము— తనవలెఁగాక, సాగరిక వెంటఁబోయినచో వానికి దక్షిణదిశాగమనము (= మృతి), దాక్షిణ్యము కలఁగును.

తా. ఓ నాప్రాణములారా, నేను మిమ్ము వదలక (=సాగరికతోఁడఁ బోవక) నిర్దయుఁడనై యున్నాఁడను; మీరు అట్టి నన్ను వదలి చాయెదను, (సాగరికవెంటఁ బోయి)

ఆ నా ప్రియయెడను వయోవంతుల రగుదురు. మీరు మూఢులై తరస్విని నచో నిప్పటికే దూరమేగిన యా మదగజయానను గలసికొనఁ జాలరు. ఇంతటితో వడిగాఁ బోయి నచోఁ గలసికొనఁ గలరు.

మత్తేభయాన — ఇది మందయానమునకు స్ఫోరకము. కావుననే — ఇఁక నాల స్యము చేయక వడిగాఁ బోయినచో కలసికొనఁ గలరని చెప్పఁబడినది. ఈ మందగమనా ర్థము సుప్రసిద్ధము. —

"మదగజరాజయాన మదమంథర బంధుర యానమానముల్." కవికర్ణ. 1.

మఱి, 'గజఇవా వ్యాకులితమపి ద్రుతంగన్తుంశీల మస్యాః తస్మాత్ సతి విలంబే యుష్మాభిః ప్రాప్తుమశక్యా ఏవ" — అను శారదారంజన రే వ్యాఖ్యను బట్టి మత్తేభయాన త్వము శీఘ్రగమన సూచకము. (కాని దీనికి ప్రమాణాంతరము మృగ్యము.)

చెడుదురు = కొల్లపోవుదురు ; వెడఁగు = అవివేకి ; జడుఁడు, మూఢుఁడు.

ఉ. తా. పద్యము. ఈరత్నమాల ప్రియాకంఠాశ్లేషమును పొందియు వెంటనే దానిని గోల్పోయి, తనవలెనే ప్రియా కంఠాలింగనమును పొందియు వెంటనే దానిని గోల్పోయినట్టి నాశరీరమును — సమానమైన కష్టదశలో నెచ్చెలివలె — ఓదార్చుచున్నది.

సమదశలో — రాజు శరీరమునకును, రత్నమాలకును దశాసామ్యము సాగరికా కంఠాశ్లేషమును బొందుటయు, వెంటనే కోల్పోవుటయు. 'సమదశలో సఖివలె నోదార్చు'- సమాన సుఖదుఃఖములుఁ గలవారు ఆకారణమున నెచ్చెలులై అన్యోన్యము ఓదార్చు కొనుటో, పరామర్శించుకొనుటో ప్రసిద్ధము.

'అడిగినవారు ప్రాణసఖు లాత్మసముల్ సమఖేద మోదనల్. శాకుం. సమఖేద మోదనత్వము స్నిగ్ధత్వము. ఇట్లే శాకుంతలమున దుష్యంతుఁడు ప్రియాకరపరిభ్రష్టమైన యంగుళీయకమునుగూర్చి పరిదేవించెను.

45. పయస్యా, నీవుదీనినితాల్చుము - తానే ఆరత్నహారమును ధరించినచో రాజునకు దానిని కనుచు ధృతించెంద వీలులేదు. కావున నతనికిఁగన్పడునట్లు వసంత కుఁడు ధరించును. పిమ్మట వసుభూతి విదూషకుని మెడలో దానిని చూచి శంకించుట సుకర మయ్యెను.

53. ఈ విజయపర్వవృత్తాంతము ప్రథమాంకాదిని యౌగంధరాయణుని విష్కంభకములో కలదు. ఇట దాని వర్ణనము బాభ్రవ్యవసుభూతుల ప్రవేశమునకు.

రుమణ్వంతుఁడు — వత్సేశుని సర్వసేనాపతి.

65. గజ తురగ పదాతి — పర్వతదేశముకావునరథము లుజ్జగింపఁబడెను.

66. పన్నం దొడంగితిమి = సిద్ధపఱుప సాగితిమి.

70. ఓయి, వడివడిగా చెప్పి ముగించు. నాగుండె అదురుతూ వుంది — విదూషకుని బేరము! రాజు తనమనసు సాగరికయందే యున్నను, మర్యాదకై 'విరివిగా వినఁగోరుచున్నాను' అని యన్న మాటపై విజయసేనుఁడు ఎంతచెప్పునో అనుకొని సంగ్రహింపుమనుటకై 'నాగుండె...'అని విదూషకుఁడు పలుకుట.

౭౦. పద్యము. తా. ఆ కోసలరాజు శౌర్యము దీపింప వింధ్యదుర్గము వదలి రుమణ్వంతుని ఎదిరించెను. మఱియొండు వింధ్యముచేలనుంబోలె తన గజబృందముచే నతఁడు (వైరిబలముల) నలుదెసల నాక్రమించెను. అతని మదగజములు మన బాల్బలములను నుగ్గుచేయఁగా, రుమణ్వంతుఁడు బాణవృష్టులు గురియుచు, తాను కోరిన కార్యము (=కోసలుఁడు వింధ్యమును వెడలివచ్చుట) సిద్ధించుటచే విజృంభించి నేనేగ ఒక్కఁడే వింధ్యుని యుద్ధమున నెదుర్కొనెను.

వింజము. ప్ర. వింధ్యము; లాఁతి వింజమనఁ నాఁ - పూర్వ మొక వింధ్యము దిక్కులు గ్రమ్ముటచే, ఇప్పుడు మఱియొండు వింధ్యము చేలనుం బోలె; గుంపు = గుంపు సమూహము. గజసమూహమునకు వింధ్యపర్వతముతో సౌపమ్యము; ఒత్తుచుఁ = ఆక్రమించుచు; దంతులు=ఏనుఁగులు; త్రచ్చు=నుగ్గుచేయు; అంపఱ (అమ్ము+పఱ) బాణసమూహము; పేర్చి=విజృంభించి; కదిసెఁ = మార్కొనెను; ఒక్కటిఁ = అసహాయశూరుఁడైన; రిపుఁ=శత్రువును.

అలం— 'లాఁతివింజమనఁ నాఁ' అనుచో నుత్ప్రేక్ష.

2. పంక్తిలో సరసయుక్తి.

౭౧. పద్యము. బొమిడికములు = కిరీటములు, హత్తి = ? గిలి; ? = తలలు పగిలినవి; మొత్తుల...మఱువుల్ = ప్రహారణములచే సన్నాహములు రాలఁగ, కవచములు మ్రోఁగినవి.

౭౨. పద్యము. గుంటియిడి కోసిరి- గుంటి=దున్నుట పైరుకోయుట మున్నగు సమయములయందు కర్షకులు చేసికొను భూవిభాగము. గుంటియిడి = మనుమ పెట్టి, ? పెట్టి, కోసిరి = (పైరునుబోలె) సైన్యములనెల్ల ఖండించిరి. ఒంటరీలు (సం. ఏకాకినః) = అసహాయశూరులు. ఇరుపఁగ = ఉభయసైన్యములను; (తరి = సేన- "? గణము పట్టె" విరాటపర్వము) చదియు=చచ్చు; హొంతకాఁ = జెట్టిఁ ?, ?; ఉక్కుమడఁచెఁ = సంహరించెను.

యుద్ధవర్ణన తిక్కనమార్గమున నాంధ్రీకృతము. పటిమ రక్షితము. వింధ్యుని 'మత్తద్విపస్థః,' రుమణ్వంతుని 'ఆహూయాజిముఖే' అను విశేషణములు తెలుఁగున లుప్తములు.

87. బళీ! కోసలపతీ! బళీ—శత్రువిక్రమ శ్లాఘచే నాయకుని మహౌదార్యము పరిస్ఫుటము.

పురుషకారము = పౌరుషము, విక్రమమని భావము.

90. పిండ్లు = సమూహములు (ఏ. పిండు)

92. ప్రాసాదముయొక్క విభవమును జూపుము—తగినట్లు బహూకరింపుము అని భావము.

98. ఉజ్జయిని ...ఐంద్రజాలికుడు—వాసవదత్త రాజుకడకు ఐంద్రజాలికుని పంపుటకు వాఁడు ఉజ్జయిని వాఁడను పక్షపాతము కారణము. చూ, 48 పుట. 265పంక్తి. సాగరికమరులనుండి మఱపించి రాజు మనసును వేఱురీతి వినోదపెట్టుటయు దేవి యుద్దేశము. దేవి తనయూరివాఁడని పక్షపాతము వహించి, తప్పక రాజదర్శన మిప్పించి, అంతిపురమున ఇంద్రజాలప్రయోగమునకు అవకాశము కల్గించునని, యౌగంధరాయణుఁడు ఉజ్జయిని యైంద్రజాలికుని సాధించెను.

101. మాకును ఐంద్రజాలికునియందుఁ గుతూహలము కలదు—రాజునకుఁగూడ సాగరిక వర్తమానస్థితిని ఇంద్రజాలమహిమచే కనుఁగొనుటకు కుతూహలము కలదుగదా.

౨౩. పద్యము. ఇంద్రజాలము = మాయ, కపటమొండె; 'జాలం కపటేఽప్యుక్తమ్' హలాయుధుఁడు. ఇంద్రకృతమైన జాలము(=మాయ)ఇంద్రజాలము-నేర్చినవాఁడు ఐంద్రజాలికుఁడు. శంబరుఁడు=మాయలలో పేరెక్కిన యసురుఁడు, మన్మథునిచేఁ జంపఁబడెను.

౨౪. పద్యము. వాయువయస్యుఁడు = అగ్ని; సరిమధ్యాహ్నము = మట్టమధ్యాహ్నము. హల్లీసములు=నృత్యవిశేషములు. చదలన్=ఆకాశమున; దరిసింతు=కాన్కపెట్టెదను, చూపెదనని భావము. గురుని మంత్రమహిమ గుఱికి రాఁగ = నాగురు వుపదేశించిన మంత్రముయొక్క ప్రభావమున; గుఱికి రాఁగ = నిర్ణయమునకు రాఁగా, లెక్కకురాఁగా, (ప్రకటముకాఁగా)

ఈవు దేనిఁజూడ నిచ్చగొనుదొ...దాని దరిసింతు—రాజు చూడఁగోరునది సాగరికను. ఆమెనే తెచ్చి చూపెదనని ఐంద్రజాలికుని భావము.

261. భద్రా = మంచివాఁడా, శుభదర్శనుఁడా.

262. విజనము = పరజనము లేకుండ.

271. గర్జిల్లుచున్నాఁడు—(=బీరములుపల్కుచున్నాఁడు) మఱి చినుకుపడునో లేదో (=ఇలని విద్యను ఇటనే చూతముగాక.)

౨౭. పద్యము. చంద్ర+ఆపీడుఁడు = (ఆపీడమనఁగా శిరోమాల్యము) చందురుని సిగదండఁగా గలవాఁడు, శివుఁడు; శార్ఙ...ండు - శార్ఙ=వింటిని, గదా=గదను, అసి=ఖడ్గమును, చక్ర=చక్రమును, 'గ' = పొందిన, చతుర్బాహుండు = నాల్గుచేతులు గలవాఁడు; ఐరావణము = ఐరావతము, ఇంద్రుని యేనుఁగు. మంజీరము = అందె.

3 బంతిలో ప్రాదియతి.

283. అపవారించి = ఇతరులు విననట్లు.

284. ఈతని సంతోషంతో నీకుపనివుంటే = పుష్కలముగా పారితోషికము కావలయునేని. ఐంద్రజాలికునికి ఇప్పుడు విదూషకుఁ డుపదేశించినది పూర్వమే యౌగంధరాయణుఁ డుపదేశించినాఁడు. ఆ ప్రకృతము సాధింప సమకట్టియే ప్రత్యాయనార్థము ఐంద్రజాలికుఁడు ఈయద్భుతములఁ దొలుతఁ జూపుట.

288. బాభ్రవ్యుఁడు = వత్సరాజు కంచుకి. బాభ్రవ్యుని రాకయందు సాగరికను గూర్చి (జేని) విస్మృతి అంగియొక్క యననుసంధానము అను దోషమునకు ఉదాహరణముగా నుక్తము. ఆం. సా. ద. ౭ పరి.

289. శోభన ముహూర్తము- కోసలుని విజయముచే.

290. కార్యశేషములు— ఇట నాటకములో కొంపవడిన కార్యములు. 1 మంత్రి చేయవలసిన కార్యము. 2 తాను వచ్చులోపల తన నీతి ప్రయోగమెల్ల రాజునకు తేటపడుట. 3 ఇంద్రజాలముచే సాగరికను వసుభూత్యాదులు చూచి గుఱుతు పట్టుట. 4 రత్నావళి వృత్తాంతమును రాజెఱుంగుట.

297. ఇంకొక్కటి— విదూషకుఁడు హెచ్చరించినది, సాగరికా ప్రేక్షణమునకై యౌగంధరాయణుఁడు పన్నినది— ఐంద్రజాలికాగ్ని. పిలిచినవారు అవశ్యం చిత్తగించవలెను- యౌగంధరాయణుఁడు ఐంద్రజాలికునికి తప్పక చేయవలసినదిగా నాజ్ఞాపించిన మాయాగ్నిజాలమును వసుభూత్యాదుల రాకచే-రాజు చూచునో చూడఁడో అని ఐంద్రజాలికుఁడు 'అవశ్యం చిత్తగించవలెను' అని పలికెను.

298. కానీ తర్వాతచూచెదము— రాజు ఇంద్రజాలమని తెలిసి కాదు గాని, ఎట్టకేని తర్వాత చూడనే చూచెను.

299. నీవువెళ్లి ...బహుమానమియ్యి— ఈకారణమున ఇంద్రజాలము పూర్తి యని మఱి చూచుట లేదని తోఁచుటకు. అట్టిఫలంపే కల్గనిచో తర్వాతి యంతఃపురాగ్ని యథార్థమను భ్రాంతికలుగదు. దానిప్రయోజనము నెఱవేఱదు.

301. వసుభూతిని తోడ్కొనిరమ్ము — వసంతకుఁడు రాజసఖుఁడు గాన వసుభూతికి ప్రత్యుత్థానసత్కారము చేయ నర్హుఁడు. దానిచే రాజుద్దేశించని ప్రయోజనము మఱొండును కల్గినది. అదేదన, వసుభూతికి రత్నమాలను గూర్చిన సంశయము.

303. బాభ్రవ్యుఁడును...వసుభూతియు ప్రవేశింతురు — ఇంద్రజాలమునకు ముందే వసుభూత్యాదులను ప్రవేశపెట్టియుండిన రాణి రాకకై 'విజనము' చేయించుటలో వారెల్లరు నట నుండక పోవుదురు. ఇప్పుడు దేవివచ్చిన తర్వాత ఆయక్కఱ లేదు.

౭౮. పద్యము. జయహస్తి = రాజు విజయమంగళ సమయములం దారోహించు భద్రగజము ; డిల్లవోయి=ఆశ్చర్యముచే డిల్వడ్డి,. గీతికి=సంగీతమునకు ; ఖైదయి=పరవశుఁడ

నై, నిర్విణ్ణుఁడనై ; రాజగోష్ఠీః = సామంతరాజుల సల్లాపములను. సాద్యస్క = అప్పుడు కల్గిన, విస్మయ = ఆశ్చర్యముచేత, విస్తారిత = మఱచునట్లు చేయఁబడిన, సింహళేంద్రుని యొక్క, మహైశ్వర్యుండనై = గొప్పయైశ్వర్యము గలవాఁడనై; (సింహళేశ్వరుని యైశ్వర్యము గొప్పది, కాని వత్సరాజు నైశ్వర్యముకడ నది లెక్కకు రాదాయెను.) కక్ష = తల వాకిలిముందరి చావడి. అందే ఇవెల్లను చూచుట. రాజభవనంపు వాకిటిముందరి చావడియే ఇంత యద్భుతములతో నిండియున్నప్పుడు రాజభవన మెట్లుండునో కదా. ద్వాస్థుఁడు - (ద్వార్ + స్థుండు) ద్వారపాలకుఁడు. (సింహళేశ్వరుని మంత్రికి వింత యౌఁగాని వత్సరాజద్వారపాలకునికి అచ్చోట సర్వము నిత్యపరిచితమే). ద్వారప్రదేశమునందే యపూర్వములఁ జూచు నద్భుతపాటుచూచి అచటి ద్వారపాలకుఁడు నన్ను నవ్వునట్లు నేనొక పల్లెటూరివాఁడనై తిని. గ్రామ్యుండ్ - పల్లెటూరివాఁడు నగరమునకు వచ్చి తాను మున్నెన్నఁడుఁ జూచి యెఱుంగని యందలి వింతల నాశ్చర్యముతో నోరు - తెఱచుకొని చూచుట ప్రసిద్ధము.

4 బంతిలో నిత్యసమాసాఖండయతి. 'ద్వే అరే పార్శ్వే యస్యతత్ ద్వారమ్'.

అలం — ఉదాత్తాలంకారము.

ఇట వత్సేశ్వరుని ప్రభావము సింహళేశ్వరుని ప్రభావమునకన్న హెచ్చని వసుభూతిచే చెప్పించుట 318 పంక్తిలో అతనికి రత్నమాలావిషయమున జనించిన సందేహమునకు — 'ఎన్నెన్నియో రత్నములుండెడి యంత విభవంపు రాజగృహములో ఆభరణముల పోలిక అరుదు గాదు' అను సమాధానము కుదురుటకు.

౭౯. పద్యము. ఆనందాతిశయముచేఁ గల్గిన యవస్థావిశేషములు ముసలితనమునకు సహజములైన యవస్థావిశేషముల మెండుగొల్పినవి.

హర్షముచేఁ గల్గిన భయము ముసలితనపు వణఁకును హెచ్చించినది. హర్షముచే గల్గిన బాష్పము(ఆనందబాష్పము)ముసలితనముచే మొదలే మందమైన చూపును మఱింత తగ్గించినది. హర్షముచేఁ గల్గెడు డగ్గుత్తిక ముసలితనపుఁ గొతుకుఁదనముచే మొదలే మోడువాఱిన మాటను మఱింత మోడుపడఁ జేయుచున్నది. ఇట్లు చిరకాలమునకు రాజదర్శనముచేఁ గల్గిన హర్షము ముసలితనమునకు తోడ్పడుచున్నది.

కొతుకుఁదనము = అక్షరములు ఉచ్చారణలో జాఱిపోవుట. జడపఱుచు = మొద్దుపడఁ జేయు.

హర్షము — ఇష్టప్రాప్తివలన కలుగు మనఃప్రసాదము, అశ్రుగద్గదభయకంపాదికరము. ఆం. సా. ద.

327. అతిశ్రేయస్కుఁడవు = అతిప్రశస్తుఁడవు. 'శ్రేయో ముక్తౌ శుభే ధర్మే ఽతి ప్రశస్తే చ వాచ్యవత్.' మేదిని.

336. వత్సరాజునకు తుల్యుఁడగు పుత్త్రుని— వాసవదత్తకు నరవాహనదత్తుఁడుదయించి విద్యాధరచక్రవర్తి పదమునకు పట్టభద్రుఁడయ్యెను. అతఁడే కథాసరిత్సాగర నాయకుఁడు.

353. సీమామమంత్రి— మూ. 'త్వదీయమాతులామాత్యః'. మఱి, 461 వాసవదత్త 'నాచెల్లెలు రత్నావళియా?' 466 'చెల్లెలా,' అని తన మాతులుఁడైన సింహళేశ్వరుని పుత్త్రిని రత్నావళిని సంబోధించుచున్నది. ఇదెట్లు? లోకమునందు గోత్రభిన్నతను బట్టి వివాహసంబంధములు జరుగుటయు తొంటిపరుసలు తాఱుమాఱగుటయు, అట్లయ్యు అవి పిమ్మటను వ్యవహారమున పూర్వరీతినే యుండుటయుఁ గలదు. ఇటను అట్లే సమాధేయము. ఒండె, ప్రియదర్శికలో సమసన్నివేశమున 'మాతుల' అనుటకుమాఱు 'మాతృష్వసృపతి' అనికలదు. ఆపాఠమే ఇటనుం దగునేమొ.

355. అనృతము—పైని వసుభూతిచెప్పిన వృత్తాంతము యౌగంధరాయణుఁడు రాజునకుఁ జెప్పలేదు. అందుచే రాజు దానిని అనృతమనుట.

వాస.— (విమర్శించి)— వాసవదత్తకు తనబంధువగు సింహళేశ్వరునిమంత్రి అనృతము చెప్పుచున్నాఁడనుట ఇష్టము కాదు. యౌగంధరాయణుఁడును మహామతియౌటచే గౌరవపాత్రుఁడు. అనృతము చెప్పుచున్నాఁడనుట సుసంభవముగా తోఁపలేదు. 'ఎవరు అనృతము పలుకుచున్నారో నేనెఱుంగను' అని యామె పలికెను. రత్నావళీవివాహము రాణియెఱింగినదే కావున 'విమృశ్య' అనుటకుమాఱు 'విహస్య' అను పాఠమును రే పండితుఁడు స్వీకరించెను. కాని, ఇట నీయుద్వేజక సందర్భములలో 'విహసించి' అను పాఠము సముచితము కాదు.

358. లావాణకమున నిప్పులో దేవి కాలిపోయినదని ప్రవాద పుట్టించి— ఈ వృత్తాంతము కథాసరిత్సాగరమున నిట్లున్నది,— "దేవిని నృపుని యుక్తిచేత లావాణకమునకు-తోడ్కొని పోవుదము. అదే మగధదేశమునెల్లను తాఁకుచుండు మనదేశము. అది వేఁటకు అనుకూలము. మనదేశముగాన అందు రాజు దేవియొద్ద లేని సమయము సులువుగా దొరకును. అట్లు అతఁడు లేనప్పుడు అంతఃపురమునకు నిప్పుపెట్టి మన యాలోచన జరిగింపవచ్చును. దేవిని కొనిపోయి యుక్తిచేత పద్మావతియింట నుంచెదము. గుప్తముగా నచ్చటనున్న యామెశీలమునకు పద్మావతియే సాక్షిణియగును."

360. సంబంధలోపము=వత్సరాజుతో బాంధవ్యము భంగమౌట.

365. చెల్లెలా రత్నావళీ- (పుట 51-353 పం.) వ్యాఖ్య చూ.

366 ఓడఁగిలియు... —ఆకారణముచే నీ చెల్లెలు రత్నావళియు సముద్రము నుండి గట్టెక్కి బ్రదికియుండవచ్చునని భావము.

372. బాభ్ర—దేవావినుము—బాభ్రవ్యుఁడు ఏమిచెప్పియుండునో? అతనికి రత్నావళి తర్వాతి వృత్తాంతము తెలిసియుండునా? యౌగంధరాయణుని పంపున నూర

కుండి యుండునా? కాకున్న బాభ్రవ్యుఁడు అంతకాలము వసుభూతితో నుండునేల?

౮౦. పద్యము.తా. ఈయగ్ని పైకెగయుచున్న జ్వాలల చేత పైమేడలకు బంగారు శిఖరములయందమును కల్పించుచు, మిక్కిలి మండి పైకెగసి ఉద్యానవనమున చెట్టుల కొనల సమూహమును మాడ్చుచు, క్రీడాపర్వతమునకు దట్టంపుఁబొగ మొత్తములచే నీటితో నిండిన కారుమబ్బుల సౌల్యమును కల్గించుచు, కాల్పఁబోవుదుమని (యంతఃపురము లోని) స్త్రీలెల్ల భయపడుచుండ అంతఃపురమును భీతిగొల్పుచున్నది.

మేలుమచ్చులు=చంద్రశాలలు, శిరోగృహములు, మిద్దె పైయంతస్తులు; క్రేపులు =శిఖరములు Turrets; అంగు=అందము; బంగరు క్రేపుల-అగ్నిజ్వాలలు ఎత్తుగఁ బోను పోను సన్నగవ్యాపించున నోట చేతను, బంగారువన్నె గలవి యగుట చేతను; కేరి=ఎగసి, విజృంభించి; కముచ్చు=మాడ్చు; ధూమ్యా=ధూమముల సమూహము; అవరోధము=అంతః పురము; కేళిగిరి=క్రీడాపర్వతము. పూర్వపురాజులు విలాసవిహారార్థము ఒకకొండను నిర్మించుకొనువారు. 'కృతకాద్రికందరా కేళీనిగూహన వేళా పరస్పరావేల్లనములు.' పారిజాత. ఆ-౧.

ద్రుమాగ్ర-అనుటచే ఎంతో యెత్తునకు వ్యాపించెనని తేటపడును.

౮౧. పద్యము. వాడు=కింవదంతి. 358 పంక్తి. వ్యాఖ్య చూ.

388. సాగరిక అంతఃపురములో- దీనిచే రాణి యుజ్జయినికి సాగరికను పంపె నను మాట కల్లయని స్పష్టము.

391. అకారణముగా=అప్రశస్తకారణమునకై, "తత్ సాదృశ్య మభావశ్చ తదన్యత్వ న్తదల్పతా అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ నఞర్థాః షట్ ప్రకీర్తితాః." ఇట చేటి ప్రాణము రక్షించుట అప్రశస్తకారణము; శలభవృత్తి=మిడుతవృత్తి- మిడుత తాన అగ్నిలో దుమికి చచ్చును. సాగరికాప్రాణరక్షణార్థము పోవు రాజును ఆమె రత్నావళి యని తెలియక వసుభూతి వారించెను.

393. ఓయి సాహసం చెయ్యకు- విదూషకునికిఁ గూడ అది ఇంద్రజాలకల్పి తాగ్ని యని తట్టినది కాదు.

౮౨. పద్యము. వెలిచెదవు=విస్తరింపఁజేసెదవు; జ్వాలోచ్చయంబుల్=మంటల మొత్తములు; కలికి వియుతి చిచ్చు=ప్రియావిరహాగ్ని.

ప్రళయాగ్ని, విరహాగ్ని - ఈరెంటిలో రెండవదియే పటీయసునియు, అట్టి పటీయ మునే ఓర్చుకొనఁజాలిన తన్ను ఇది యేమియు చేయఁజాల దనియు భావము. (ఐంద్ర జాలికాగ్ని కావున రాజునకు వేఁడి తగులలేదు. వృత్తౌచిత్యము నరయునది. ౬౩ పద్య ము వ్యాఖ్య చూ.

401. ఆర్యపుత్రుడు ఈలాగు పూనుకొన్నాడు- రాజే పూనుకొని యగ్నిలో చొచ్చునని వాసవదత్త యనుకొనలేదు.

402. అనుగమిస్తాను = అనుసరిస్తాను.

403. మున్నాడి = ముందుపోయి. వయస్యునితో మృతినొందుటలో తా నగ్రేసరుఁడుగా నుండవలెనని వసంతకుని భావము. వసంతకుని స్వామిభక్తిపరాయణత ఇటఁ దేటపడుచున్నది.

404. రాజపుత్త్రి = రత్నావళి.

407. సంశయతులను- ఎక్కించితివి = సంశయమను త్రాసునెక్కించితివి. భరత వంశప్రతిష్ఠ సంశయము పాలు చేసితివి.

408. అందఱు అగ్నిప్రవేశము నటింతురు- అందుచే నందఱును సాగరికయున్న చోటికే చేరుదురు. ఇట్లందఱ నొకచోట చేర్చుటే యైంద్రజాలికాగ్ని ప్రయోజనము; యౌగంధరాయణుని నీతిఫలము.

412. నిగడిత. రూ. నిగళిత = సంకెళ్లుగలది.

413. మృతిచే తనదుఃఖమును అగ్నితుదముట్టించునని సాగరిక భావము. కాని ఐంద్రజాలికాగ్ని ఇంకొక తెఱంగున ఆమెదుఃఖమును పోఁగొట్టినది.

౪౩. పద్యము. ఉద్దవడి. రూ. ఉద్దవిడి=మిక్కిలి. చనుఁబాసి= స్తనతటమునుండిజాఱి వల్లె= స్తనాంశుకము-పైఁట; సంకలియలు+ఎ = సంకెలలా? కాళ్లు మాటిమాటికిఁ దడఁబడుచున్నవే ఓహో, సంకెలలచేతనా? సంకలియ. రూ. సంకెల (ప్ర) శృంఖల. పాతు నిచ్చటు = ఇచ్చోటినుండి నిన్ను (పాయఁజేయుదును) తొలఁగింతును. పాయుధాతువు ప్రేరణార్థకము పాచు. తద్ధర్మాద్యర్థ రూపము— పాతును.

౪౪. పద్యము. సుధావేణివోలెన్ = అమృతప్రవాహమువలె. తాపమార్చుటకు సమర్థము. అత్యుచితమగు నుపమ, అతిమాత్రకము.

౪౫. స్వాప్నిక మతిభ్రమయొ యైంద్రజాలికంబో — ఈరెంటనే. ఇట్టి యలౌకిక సామాన్య వృత్తములు సాధ్యములు.

ఐంద్రజాలికంబో అని రాజనుట అది ఇంద్రజాలమని తెలిసికాదు. "ఇగి ఇంద్ర జాలమే" ఇత్యాది విదూషకవాక్యములచే జరిగిపోయిన ఇంద్రజాలముతో రాఁబోవు కథ ననుసంధింప ననువు పడెను.

445. రాజు వాస్తవముగా సాగరికాకాముఁడై ఆమెను తెచ్చినను 'నీమాట వలన నేనిదే సాగరికను తెచ్చితిని.' అని రాజు తనతో దాక్షిణ్యమునకై పల్కుటచే వాసవదత్తకు నవ్వువచ్చెను. 'సందేహమేమి నామాటవలననే తెచ్చితివి లే'—అని ఆమె సోత్ప్రాసముగాఁ బల్కెను.

451. ఏమి యితఁడు నాకు తెలుపకయే ఏమేమొ చేయును— అందుచేతనే యౌగంధరాయణుని భయము. 'పతికి జంకుచునెయుండు స్వచ్ఛందచారి నగుట' అం 1. విష్కంభకము.

460. తన రాజపుత్త్రి వత్సరాజు రాణిగాఁ గాక 'నిగడితచరణ'గా, నొక దాసిగా, నుండుట చూచి వసుభూతి దుఃఖ మాఁపికొనలేక పోయెను.

461. రాజు ఊరకుండుట చేత, అతనియెఱుక లేకయే యౌగంధరాయణుఁడు తన్ను తెప్పించెనని, సాగరిక 'ఘడితని' అనుట. 1 దాస్యము, 2 ఖయిదు, 3 నిష్ఫలో పడుట, 4 రాజు తన్ను తప్పించియు నూరకుండుట— ఇవెల్ల సాగరికకు దుఃఖహేతువులు.

అయ్యో! నాయనా! అయ్యో అమ్మా! — దుఃఖముచేతను నైరాశ్యముచేతను ప్రియబంధువుల తలంచుకొనుట.

467. ఉన్నతవంశమువాఁడైన— రత్నావళి మహాకులీన, రాజపుత్త్రియు.

469. ఆదిలోనే నే ననుకొంటిని— చూ. పుట43. పంక్తి 15.

484. ఇప్పటికి యౌగంధరాయణుని 'కార్యశేషములు' పూర్తియైనవి. కావున తత్ప్రవేశము.

౧౮. పద్యము. సవతాలు (సవతి+ఆలు) మానినులకు సవతికన్న హెచ్చు శోక కారణము లేదు. ఏలన, తాను పూర్వము అప్రతిహతముగ నేలుకొనుచుండిన ప్రాణేశ్వర ప్రణయసామ్రాజ్యమున సవతి పాలు పంచుకొనుటే గాక తనప్రాభవమును డిందఁ జేయునుఁ గూడ. చూ. నాంది 3వ పద్యము. సవతి (ప్ర) సపత్ని. త్రపక = సిగ్గుచేత; సర్వవిధముల నావ్యవసాయము ప్రభుహితపరాయణమైనను, అందుచే దేవికిని ప్రియమే యైనను ఆమెకు ప్రియ విరహతాపము సపత్నీసంఘటనము ఇత్యాద్యప్రియములు మత్కృతము లగుటచే ఆమెకు మోము చూప లజ్జించుచున్నాఁడను.

504. వసుభూతి చెప్పఁగా రాజు వినెను.

506-507. బృహస్పతిబుద్ధివిభవాన్ని పరిహసించు విదూషకుని బుద్ధికి తార్కాణ.

513. ఒండు విధమున— ఇంద్రజాలప్రయోజనము ఇదియే. యౌగంధరాయణుని నీతి ఫలించినది.

522. దేవిప్రసాదము ఏది బహుమతము గాదు-రత్నావళికై కుములుచుండియు వాసవదత్త ప్రసాదమును బహూకరించుటకై తాను రత్నావళీపాణిగ్రహణము చేసినట్లు రాజు వాసవదత్తయందు దాక్షిణ్యము ప్రకటించుచున్నాఁడు.

530. బాభ్ర — దేవీ, నీకు దేవీశబ్దము తగియున్నది — దేవి-ఇది వాసవదత్తకు సంబోధనము. తనంతతానే అన్యను తనప్రాణప్రియునకు పెండ్లిచేసిన యౌదార్యమునకై బాభ్రవ్యుఁడు ప్రశంసించెను. మఱియు రత్నావళికిఁ గూడ దేవీపదము ననుగ్రహింపుమని సూచన. 'దేవీ కృతాభిషేకాయామ్.' అమ. ఆసూచన నందుకొనియే తోడ్తోన వాసవదత్తయు రత్నావళికి దేవీపదము ననుగ్రహించెను. దేవీపదమున్నచో సంతానమునకు రాజ్యము వచ్చును.

532. బాభ్రవ్యుఁడు తనఱేనికి రత్నావళీద్వితీయను సర్వపృథివిని గూర్ప యౌగంధరాయణునిపంపున నెంతయు పరిశ్రమించెను. యౌగంధరాయణుని పన్నాగమంతయు నతనికిఁ దెలిసియుండదనోపును. ఒండె, రత్నావళిని దెచ్చుటకై తాను సింహళమునకుఁ బోయినవాఁడు కావున ఆశ్రమము రత్నావళీవివాహముచే ఫలించెనని అతని భావము కానోపును.

౮౭. పద్యము. సర్వభూవలయప్రాప్తివిధాత్రి — సర్వభూమండలపు లాభమును కల్గించునది.

౮౮. పద్యము. సకలసస్య+ఇద్ధక్ = అన్ని పంటలచేఁ గొనియాడఁదగినదానిని ; ఇల వేల్పులు = బ్రాహ్మణులు; విధివత్ + ప్రవృత్త + ఇష్టులక్ = శాస్త్రోక్తరీతిని చేయఁబడిన యజ్ఞములకు ; సాధుసంగమము = మంచివారలతోడి సాంగత్యము.

సుఖ + ఉత్తుంగము + ఐ = సుఖముచే నతిశయించినదై ; ఉఱుక్ = ఉండును.

ఖలవాక్-దుర్జయ-వజ్రలేపములు — ఖల = కొండెగాండ్రయొక్క ; వాక్ = మాటలనెడి దుర్జయ = జయింపరాని ; వజ్రలేపములు = వజ్రమను జిగురులు. "వజ్ర మనఁగా పగిలినరాలను అంటించుటకు సిద్ధముచేయఁబడు నొకజిగురు ; దానితో నదుకఁబడినది మఱి వీడదు. అట్లే కొండెగాండ్ర మాటలను ప్రభువులు నమ్ముదురు. ఆ మాటలయందలి మోసము వారి కెఱుకపఱుచుటకు నెవరికిని శక్యముగాదు. అట్టి యా కొండెములు నశించునుగాక యని ప్రార్థన." ప్రియ. శా. ఝా.

భరతవాక్యశ్లోకము రత్నావళీప్రియదర్శికల రెంటను ఒకటే. ప్రియదర్శికా భరతవాక్యము శాస్త్రులవారిది,—

ఉ. వాసవుఁ డిష్టవృష్టుల నవారిగఁ బాడియుఁ బంటఁ బెంచుతక్ ;
భూసురు లిష్టులక్ సురసమూహములం దనియింత్రు గావుతక్ ;
వాసిగ సాధుసంగమము వర్ధిలుగావుత శాశ్వతంబుగా ;
నాసిలుగావుతక్ ఖలుల నాల్కలు నాటెడు పాడు కొండెముల్.

భరతవాక్యము—చూ. టీక. పుట 66. 37 పంక్తి.

'అన్తే కావ్యస్య నిత్యత్వాత్ కుర్యాదాశిష ముత్తమామ్' అను నాలంకారిక నియమము ననుసరించి కావ్యాంతమున నుత్తమమగు నాశీర్వాదము నిబంధింపఁబడినది.

ధరణికోట వేంకటసుబ్బయ్యయు, సంగుభొట్ల నారాయణశర్మయు రచియించిన

యీ రత్నావళీప్రభ సంపూర్ణము.

ఓం తత్సత్.